

તણખા : મંડળ ત્રીજું છ અનુક્રમ

૧ કૈલાસ	૧
૨ લખમી	૧૩
૩ અનાદિ અનંત	૩૧
૪ પ્રતાપ મહેલ	૪૩
૫ સર્વનારા	૧૧
૬ ભોલે દુર્જિન	૭૭
૭ મૂળપાણી	૬૩
૮ શાંતેશ	૧૦૩
૯ ભોલે સખવિત્ર	૧૧૯
૧૦ કેસરીદળનો નાયક	૧૨૪
૧૧ ખરશરામ (નાયક)	૧૩૯
૧૨ ત્રીકુટીય	૧૪૫
૧૩ આદર્ય સત્તા	૧૭૧
૧૪ ન. ૩૭૪૫	૧૮૨
૧૫ આદર્શ	૧૮૬
૧૬ માળીમારનું ગીત	૧૯૯
૧૭ પદ્મેશ્વરી કલ્પે મુખી	૨૧૨
૧૮ સત્યનું દર્શન	૨૧૬
૧૯ ખૂન્ડી કાલુ ?	૨૩૫
૨૦ નેપાળની રાણી	૨૪૦
૨૧ સ્વાર્પણ	૨૫૬

'તમુખા'નો એ સત્કાર પ્રભવે કર્યો છે, તેમાં પહેલે ભાગે પુસ્તકના શુભ કથાં સમજાવી મિત્રોનો જ મોટો ફાયો છે એ નિઃસંશય; નવલિખા અને નવલકથાઓ દમભૂં દમભૂંમાં ધણી સેદ્યપ્રિય થઈ પડી છે અને તેથી એ વાતાવરણનો લાભ પણ પુસ્તકને મળ્યો હશે; એની ખરી કિંમત એટલી નહિ હોય.

જાનપુર : અમદાવાદ

૧૫ જાન્યુ. ૧૯૨૩.

ધૂમકેતુ

૬

પ્રેરના વ ના

'તમુખા' અને 'તમુખા મંડળ બીજી' એ આપણને મળ્યા છે અને 'તમુખા'ની ત્રીજી આશૃતિ આજે કપાઈ રહી છે, એથી પ્રેરનાદન પામીને તમુખા મંડળ બીજી સ્વભાવની પ્રભ સમજ મૂકવાની હિમત થાય છે, એમ કહેવામાં અર્થુ સત્ય છે. એથી વિકલ્પ, પ્રેરનાદન પામીને નહિ, પણ જાનિયાત દેવાથી જ 'તમુખા મંડળ બીજી' પ્રવર થાય છે, એમ કહેવામાં પણ અર્થુ જ સત્ય છે. એટલે એમ કહેઈ સત્યની વધારે નજર છે કે, કાલક પ્રેરના, અને કાલક પ્રેરનાદન આ કૃતિના અવિચાર્યમાં કાળજીપ છે.

જના આમા પ્રવર થયેલી વર્તમાનો મારે મિત્રો, અમિત્રો પડિતો અને અર્થપડિતો મને તે પારે, પણ એ વર્તમાનો શુભ કથાદખા કથા સુધી રહી રાહી એ વિષે રાહા તેા છે જ. વર્તમાનો કો કે ન કો, અને કે મારે, પણ એ કો કો અસત્ય-ખાસ કરીને સ્વભાવની સર્વદાનકથાની કથાક કથાનો-આ વર્તમાનો પ્રવર કથાવા. કાળજીપ છે. એ કથાક અવસ્થાનુ શુભ નિશાન દર્શાય નજર લગતા વસ કહું છે. એટલે વર્તમાનો સમજુ રાહ કોડ વધી અને આ કથાકથા કોડ

પરિત વિવેચનો કરતાં પણ એને પોતાને વારે લખાયા છે. આ સાહિત્ય પ્રવેશની રચના પોતાની જ માની શીવેલી કરતાં એને ખરી રીતે તો અધિકારની ભેગુની જ હતી. શક્ય તે બિનરૂપી આ સંઘર્ષ કરાવી રહી છે. આથી જ ગમે તેમના પદ્મપાત્ર આંખોને ઘેરાયેલા આંસ રહેશે. માત્ર જ્યારે આંસ પોત-મારન બંધશે, અથવા તો જે મદ્દાન પરાજય માટે આ રાખેલા પગાય થઈ જશે કે-પોતાની જાતને પોતાનાથી દુરાવવાને માટે-તે કળશે તો પછી સંભવિત છે કે આ પ્રવૃત્તિ બીજાં રૂપ પાડે; સાહિત્યની જ દિશામાં.

પણ હજી એ સમય દૂર છે. અથવા દૂર છે એમ સામે છે.

દૂંધી વાર્તાને એક લેખકે કાવ્યના નિયમિત શાયે રચવાની છે. એમાં એક નાનું સંસ્કૃત ગદ્યરમ્ય ગિત હોવાય છે. એ ગિત પોતે પોતાની રીતે સંપૂર્ણ છે અને આખાને આખાથી ગાળવા પ્રમાણે આનંદ આપે તેવું છે. માત્ર આનંદ નહિ : જીવનસંઘર્ષનો નવો અને વિશાળ અર્થ પણ આપે છે.

આ વિભાગમાં પ્રગટ થયેલી છેલ્લી વાર્તા—સ્વાર્ધાજ—મિસિસ ગાર્ડેલની એક વાર્તાની અનુકૃતિ-રા. બલ્લવંતરાય ઠાકોરના મત પ્રમાણે—અથવા રા. નરસિંહરાવનો શબ્દ વાપરીએ તો ‘સંવાનન’ છે.

આ સંગ્રહમાં ‘પરશુરામ’ નું એકાંકી નાટક પણ અપૂર્ણ મૂકવામાં આવ્યું છે, તે એવા હેતુથી કે નાટક પ્રત્યે એ રીતે લોકરુચિ કેળવવાની તક લેવી. હવે પછી પ્રગટ થનાર ‘તણખા મંડળ ચોથા’માં ઐતિહાસિક વાર્તાઓ લેવાનો વિચાર છે તેમાં એ નાટક આખું આવી જશે. દૂંધી વાર્તા વિષેનો એક વિસ્તૃત લેખ પણ કદાચ એમાં આવે. આ વિભાગમાં વાચન ૨૪૪ ને બદલે ૨૬૦ પૃષ્ઠનું કરવામાં આવ્યું છે. ને એ રીતે રૂપરંગની સાદી સ્વચ્છતા જળવીને જેટલું વધારે આખી શક્ય તેટલું આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ખાનપુર : અમદાવાદ

ધૂમકેલુ

તા : ૨૦ : ૮ : ૩૨.

રામગર ખાવાએ એક વખત ક્યું હતું કે દેલાસ મદારાજ કાંઈ દિવસ હસતા નથી; એક વખત હસ્યા હતા ત્યારે ગામમાં રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો હતો. પણ રામગર આવે દેલાસની જરા અદેખાઈ કરતો હતો. એટલે કાંઈએ એન શબ્દ આ વખતે ગણકાર્યા નહિ. પણ પાછળથી ત્યારે મદારાજના ગયા પછી પૂંછ્યો ભંગી બોલ્યો કે મદારાજને ત્રણ દિવસ પહેલાં ‘મહાણુખડી’માં મેં હાડકાં વીણતા જોયા હતા ત્યારે થોડી વાર સૌ ગંભીર બની ગયા હતા. મનોર તો શરત પૂરી કરીને અઢીશેર પેંડા ખાઈ નિરતિ ઓડકાર ખાતો ગામમાં ફરવા નીકળ્યો અને જાણે મહાન વિજય મળ્યો હોય તેમ હાટે હાટે વાતો કરતો ફર્યો. મનોરનો આ કાંઈ પહેલો વિજય નહોતો. હુતાશનીમાં એક જ ઘાએ નહીનો પટ ટેકાવવો હોય તો મનોરના ઘા સિવાય આઢી બધાં ફાંફાં એક વખત ઠણિયા સહિત અઢીશેર ખજૂર ઉડાવી ગયેલો. શેરડીના સાંકાના એક જ ઝપાટે ચાર કટકા કરી નાખતો. કાચલી સોતા નાળિયેરને એક મૂઠાથી ફેંડી નાખે. ચોમાસામાં કાળવાનો પટ વીંધવો એ કાળામાયાના માનવીથી ન બને, પણ મનોરે એક વખત એ પણ કર્યું હતું. આ જીવાન આનંદી, હસમુખો, રમતિયાળ, કામગરો ને નાનીનાની અનેક બાબતોમાં પ્રવીણ હતો: ક્યારેક તમે એને ગંભીરાઈથી ભાગવતની વાતો કરતો પણ સાંભળો. મનોર હમેશાં સવારે નદીએ નાવા જાય, ત્યારે દેલાસ મદારાજની ઝૂંપડીમાં એક આંટો જઈ આવતો. દેલાસે નદી-કિનારે નાની ઝૂંપડી બનાવી, મોટીમોટી બેચાર શિલાની ઓથમાં ઘર જેવું કર્યું હતું. ચારે તરફ ફરતી ધોળા પીળા

કરેણુ વાવી પોતાનું કૃત્રિયું સુરક્ષિત કર્યું હતું. અંદર રૂળીમાં થોડાં ખીલીનાં ઝાડ, તુળશીકચારા, ગુલાબના છોડ, મલ, ધંતૂરો એવા એવા વિચિત્ર છોડોનું પ્રદર્શન કર્યું હતું. પણ પોતાની ખૂંપડી સામે તો લાલ કરેણુનો એક છોડ ઉગાડ્યો હતો. કેલાસ મહારાજની એ વિચિત્રતા હતી કે મણી વખત એ છોડ સામે એ જોઈ રહેતા, અને બોલતા નહિ. પણ ક્યારેક બોલી દેતા કે 'વો ડાલર કે ફૂલકી મુગધ અચ્છી હય, વો ગુલાબ બી બડે અચ્છે ફૂલ હય, મમર ચે કરેણુ તો કરેણુ હય.'

પરંતુ મહારાજનું આ કથન હાસ્યરૂપે વેરાઈ જતું. અને મનોર સિવાય કોઈના મનમાં કલ્પના પણ નહિ જાગેલી કે મહારાજની કરેણુ પ્રત્યેની પ્રીતિ કોઈ ગંભીર શોકના ખીજમાંથી જન્મ પામી છે.

એક દિવસ હમેશના નિયમ પ્રમાણે મનોર સવારે કેલાસ પાસે આવ્યો ત્યારે આગલા દિવસના ઉમ્ર વાનાવરણથી આ નાનકડું ગામકું હાલકટોલક થઈ રહ્યું છે એવા ખબર તેણે કેલાસને આપ્યા. પાસેનાં ગામડાંઓમાં લાડીનો માર આવી ગયો હતો. ક્યાંક કૃષ્ણમલ બાગિકો પણ ગણમાં પડ્યા હતા.

હમેશાં બાવી વાતમાં રસ લેનારા કેલાસે આજે મનોરને કોઈ વધારે હકીકત પૂછી નહિ. મનોર ખૂબચા વિના જ બોલવા લાગ્યો: "મા'ગજ, પંદર તો ગંજ સગગાવી દીધી, હવે ટોરડાખર શું ખાશે? આ જમીનમાં હવે જેવારો નથી રહેવાનો. મા'રાજ, પેલી ટોસીએ તો ભારે જવાબ દીધો,

‘કે લોહીવાળો જમીનમાં દાખા કરાંચી કિંગે ? ચોરના ડાંડાનેય લિગતાં શરમ આવે ને!’

‘સખ ગાંવલોડ ચલ ગયે?’

‘હાં છ, સખ લોડ ચલ ગયે. એક ગાંવમેં તો એસી હડીકત બન ગઈ કે કુતે ઔર ગધે બી દુસરી જગા પર ચલ ગયે.’

‘વેસા?’

‘છ હાં!’

‘ઔર—વો જવાન, ને ધધરમે લડતમેં ગયા થા, વે! આપકા દેહ દેશકે દે ચૂકા!’

‘ચલો, હરમોલા—હરમોલા, મનોર, ઔર ક્યા ખખર હય?’

‘મહારાજ! ને જવાન જેલમેં અપવાસ કર રહા થા—વો પંજખ કા જવાન—ઉસકા દેહ બી પડ ગયા!’

‘ઉસકા દેહ બી પડ ગયા?’

‘હાં મહારાજ!’—

‘ચલો, હરમોલા, હરમોલા, રુકકા તાંડવ શુરુ હુઆ હય. કાલીકા ખખર ભોગ માંગ રહા હય. ને લોહી દેગા વો અમર ધામ અખ પાવે’—મૂંગો કૈલાસ જગાડ ઉત્સાહથી બોલવા લાગ્યો. મનોરે રજા લીધી, ત્યારે તેણે હમેશની શાંતિથી કહ્યું: ‘મનોર, આજ શાંમ કો યહ ઝમીનમેં હમાર અતજલકા હિસાખ ખતમ હોતા હય. શાંમ કો જરા ઈસ તરફ લોટ આઈઓ. અચ્છા હોગા.’

મનેર નેઈ રહો. એને લાગ્યું કે આજે ફેલાસ
જીવનના મર્મમાંથી કાંઈક બોલી રહો છે. એ ઘણી વખત
બોલ્યો છે, પણ આજે એનો અવાજ ભુલો જ છે.

છ

સાંજે ફેલાસ પાસે મનેર આવ્યો ત્યારે ત્યાં તેણે ભુલો
જ રંગ જોયો. ઘીના અનેક દીવાથી મૂંઝડી પ્રકાશી રહી છે,
નાગિયેર, સાકર ને ફૂલછાજ પાસે પડ્યાં છે. ફેલાસના કપાળમાં
કંક—શુદ્ધ ભોદીના તિલક જેવું—ચોખી રહ્યું છે : તેના
ઉપર ચોખા ચોખા છે, લાલ કરેજની માળા ડોકમાં પડી
પડી દસી ગઈ છે. જાણે એ સાધુ—ચાંન, ચોખાભોલો ફેલાસ—
મૂર્તિમાન બસિદાન હોય તેવો અઝગ ને દદ બનીને બેઠો
છે. મનેર આવ્યો ને તેની પાસે બેઠો.

‘મહારાજ, શો જવાન—પંજનખવાલા—જિસકા દેદ પડ
ગયા—હસકી, મસિ ‘પેપર’ મેં બહી હી મુદર જખી આઈ દમ !’

‘જખી આઈ દમ !’

‘હાં મહારાજ ! જખી આઈ દમ. રેખીયે, કવસા ખૂબ-
ચરત જવાન દમ.’ મનેર ‘પેપર’ ઉખેળવા લાગ્યો, પણ
‘રખો રખો, પંસા હી રખ સો. દમકો મત બતાઓ,
દમકો મત બતાઓ’—કરનો ફેલાસ તો ઊભો ચર્મ મયો

‘કયો ? કયો ?’

‘બંડો, બંડો.’ ફેલાસે મનેરને કહ્યું. ‘ગેરે હરખમેં શો
જવાના ? સકન્ના સુદરે જખી આ રહી દમ—બંડો, બંડો—સને.’
ને મનેર સાંજે જોઈ રહ્યો. મનેર કાંઈ સમજ્યો નહિ. પણ
તેણે ફેલાસના ચહેરા તરફ જોયું તો તેમાં હાલ પિરાંરી
નાખે તેવો ફેરફાર થયો જોયો. તે ધડીકારે બોલ્યો નહિ.

પછી ધીરે રહીને જોત્યો : ‘મનોર! મેં ડાકુ જેવો દિખતા હું નહિ?’

મનોરે ડાકું ધુણાવ્યું.

‘મેં દિખતા તો હું સાધુ, મગર હું ડાકુ સે બીજો!’

‘મહારાજ!’—

‘સમજીયે—સમજીયે—હરો—મનોર! મેરી જાન મૂત લો. મુઝેકો દિસાકી નીતિમેં અડગ વિશ્વાસ થા . . .’

અચાનક કૈલાસે મનોરના ખભા પર હાથ મૂક્યો: ‘મનોર, ખેટા, તારા જેવો—તારા જેવડો જ મારો જુવાન છોકરો હશે.’

મનોર તેની સામે જોઈ રહ્યો: ‘મા’રાજ તમે—સાધુ—’

કૈલાસ મનોરના ખભા ઉપર હાથ રાખીને જ જોત્યો: ‘ખેટા, હું—હું સાધુ નથી. મેં પણ જોખળ ખનાવ્યા છે. સફળ રીતે ફેંક્યા છે અને અચૂક ધા માર્યા છે. પરંતુ ત્યાં આખી પ્રજા નિઃશસ્ત્ર હોય, ત્યાં એ ફટાકડા ફેડવા જેવી રમત ચઈ છે—અને એક ફેંકનારની પાછળ અનેક મર્યા છે. મારું કુટુંબ સહીસલામત રહે અને મારા છાંટા એમના ઉપર ન ઊડે માટે હું આ તરફ લાગી આવ્યો હતો.’

શ્વાસ થંભાવીને મનોર તો સાધુની આ વાત આશ્ચર્યથી સાંભળી રહ્યો.

‘હું સાધુ નથી. સંન્યાસી નથી. હું પણ મંસારી છું. મારે સ્ત્રી છે; બાલબચ્ચાં છે—એ બધાં મારી રાહ જોતાં હશે. છોકરાં હમેશાં રાહ જોતાં હશે કે આજે રાત્રે બાપા આવશે.’ કૈલાસનો સ્વર જરા ધૂન્યો. તેણે એક અદસ્ત આંસુ લોહી નાખ્યું.

‘પણ મેં પણ દેવદાસી થઈ દિવસ જરૂર
જીવવાનું ફરી જોયું નથી. આજે આ વાતને અમારો આ
વર્ષ સુધી ગયા. પણ—જેમ જાણે લોકો મુખે ને અંતર ન
પડે, તેમ જી. આર્થ. ટી. અને દવારે જુઓ લે ને ન કહેવાય,
અને આજે જરૂર જેને કિલ્લું મીઠું કમળ નાનું છે.’

નાનું મામ, નાની નાની, અને આવી ઝાંટી રાત—
જેથી જાણે ગાંધી અમળી મંજીર બની ગઈ દેવ તેમ વધારે
કમસામ થઈ રહી.

‘અમારું મામ છે. મામને છેડે જાણવાની થીઈ જા
છે. જેરી મરમ સાત નહીં ત્યાં વહે છે—જાણે મંજીરની
મોખી જલમામ. મેધલી રાતના જેરી કાળો અમારી જો
છે. મેં મારી જુવાનીમાં એમાં પડે વાળ્યા છે, ને પાંચ
પાડ્યા છે. પણ—આ તંત્ર—જેનું મુખી કહેવા દે કે
મજૂરને રાહતો આવા દે તેનું રજું નથી. નાનકડા મામનો
સાદુદાર એને મૂલી રહ્યો છે. દેવ, નાના અમલદારોની
સાથ, મોટા અમલદારોની કાર, અને અધુરામાં પડે પેસો
વધીલ—અન્યાયોની પરંપરા થઈ જાય, પણ ન્યાય ન મળે;
મળે ત્યારે પાંચપંદર વર્ષે મળે, કે ત્યારે એની કિંમત
જ ન દોય. અમારા મામના પજા જુવાનો સાદીધારીને
અંતરવાગામી બાળી ગયા. હું પણ એમાં બાળ્યો—પછી
તો પડાપડી, મારફત, ને ફાસીઓરી થઈ ગયાં. હું બાળ્યો
ને રાત્રે બાળ્યો તે રાત્રિનું આ મીઠું સ્મરણ છે.’

દેવાસ થોડી વાર થોળ્યો એનો અવાજ શીશ્વારથી
ધીમે થતો મયો.

‘મારો મોટો છોકરો—અગિયારબાર વર્ષનો—મને વળાવવા આવ્યો હતો. અમે નદીકાંઠે બેભા રહ્યા. ઉપર ચાંદની ખીલી રહી હતી. મેં એનું મીઠું—વિપાદભયું કૂમળું મોં—વારંવાર જોયું તે અંતરમાં બેંકુંબેંકું ઉતારી દીધું. પછી એ ત્યાં બેઠો રહ્યો, ને હું આ કાંઠે બેઠી આવ્યો.’

મનોર પોતાનાં આંસુ રાટ્ટી શક્યો નહિ. સામે બેઠેલો દેલાસ પણ ધ્રુજતે સ્વરે આગળ વધ્યો :

‘એ મધુર, રૂપાળું ગોરું મોં . . . ગોરું મોં . . . ગોરું મોં . . . રસભૂતિ રાધાના પ્રસન્ન હાસ્યજેતું . . . અંસી બળવતા કનૈયા જેતું . . . મારા અંતરમાં બેઠેબેઠે વિલસી રહ્યું છે!’ ‘ગોરું મોં’ એ શબ્દની માનસપ્રત્યક્ષ ભૂતિ જોતો હોય તેમ દેલાસ ફેરવી ફેરવીને બોલ્યો : ‘ગોરું મોં!’

દેલાસે પેલા ફરેણના ઝાડ તરફ શૂન્ય દૃષ્ટિ ફેરવી. મનોર ધ્રુજ્યો. કાંઈ લુગલુગતો અંતર વલોવતો શોક ખડો થયો હોય તેમ પેલાં વૃક્ષ પણ પાન ન હાલે એની કાળજી રાખતાં જાણે બેભાં રહી ગયાં હતાં! દેલાસ એ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને જ બોલી રહ્યો હતો : ‘અ—ને—આજે જે જીવાને જેલના સળિયા પાછળ મૂંચું જીવનસમર્પણ કર્યું, જેની જીવનસમર્પણની આ મૂંગી દીક્ષા મને અંતરમાંથી હજારી નાખે છે—તે જીવાને એ જ મારો કનૈયા, જાણે બાર વર્ષનો સામે બેઠો છે!—મનોર, જો ને, જાણે એ જ નદી, એ જ નદી, એ જ વૃક્ષો, એ જ રાત્રિ, અને એ જ મધુર ચંદ્રેરો આંદો બેભાં છે . . . મનોર!’

એ હાથથી આંખો દાખી મનોર નીચું જોઈ ગયો. દેલાસની સામે જોવાની એનામાં શક્તિ નહોતી.

‘મનોર! જો ને!—એ જ નહી, એ જ વૃષો, એ જ રાત્રિ, એ જ મારો વહાલો જસીપર ક્ષેત્રો...’ દેવાસ બોલવા—ઉ-માદી જેનું લવવા માંકપો. ‘આહાહા! શો મીઠો, કૂમળો, મધુરો, વિષાદભર્યો એ ચહેરો મારા અંતરમાં બેઠો છે!’
કાણુ જુએ!—મનોરનાં અર્થ દળાવેલાં કૂસારાં સંભળાવા લાખાં...

‘અને એ મારા અંતરમાં બેઠેલી છબી—એવી સુંદર છબી—સ્મૃતિમાંથી વિલુપ્ત ન થાય, મારે મેં આજની છબી જોવાની ના પાડી હતી. પણ—જો...’

મનોર જોયું જોયું, પડી પહેલાના મહન વિષાદની માત્ર આછી રેખા દેવાસના મોં ઉપર હતી. એક પડીમાં તો વહન જ ફરી ગયેલી, દદ, તેજસ્વી, નિશ્ચયે તે જીવનને મૂકીમાં લઈને રમનાર લુગરીના જેવી અડમ મૂર્તિ તેણે પોતાની સામે બેઠેલી જોઈ. લાલ કરેણની માળા જાણે દેવાસની ડોકમાં ખલિદાનની નેત્ર સમસ્થાઓ જેવી ચોબી રહી હતી. ‘આજે હવે મારા પર લણી હું જાઉં છું. સૌને મળી—રામરામ કરી, નવેસરથી જન્મમાં યુગાવવાની મનો-વૃત્તિ મને જાગી છે. એ મનોવૃત્તિ ક્યે રસ્તે મને દોરશે એ બગવાન જાણે. મને ખબર નથી.’

દેવાસ જોતો ચલે, તેણે મનોરનો હાથ પકડ્યો. ‘આલ જાઈ, મને થોડે સુધી વળાવી જ, અને પછી તું જા.’

એક વખત દેવાસે કૃણીમાં આંસુ માર્યો. વૃષો મૂંગા સોઠમાં નીચે નમી રહ્યાં હતાં. બધે ગંભીર શાંતિ દેવાઈ ગઈ હતી. ખંડ જણા બહાર નીકળ્યા દૂર ગયા ત્યારે મનોરને જોતો રાખી દેવાસ બેઠ્યો—અને મનોર એના પગમાં પડ્યો,

મૂંગો મૂંગો ઊભો રહ્યો. એની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં. દૈલાસે જવા માટે પગ ઉપાડ્યો. એનો ઊંચો—આછો ઊંચો દેખાયો ત્યાં સુધી મનોર એકીનજરે નેઈ રહ્યો. કદાચ પેલા કનૈયા જેવા છોકરાએ આવી જ એકાંત રાત્રિમાં આ એકલ મુસાફરને નિહાળ્યો હશે ! . . . એનું અંતર ઊંડું-ઊંડું ઊતરી ગયું. દૈલાસ નહિ પણ જાણે પોતાનો જ બાપ એકલો મૃત્યુને ભેટવા જાય છે એમ એને લાગ્યું . . . એ ક લો ! . . .

ખીજે દિવસે પ્રભાતે ખબર પડી કે એ ગામમાંથી એકીસાથે બે જણ ગુમ થયા હતા—
દૈલાસ અને મનોર !

લખમી

એ વખતે ધોળકા લાઈનના રેલવેના પાટા ખદલાત, હતા, એટલે વેળવપરાથી સો સવાસો માણસ કમાવા આવ્યું હતું, ને ધોળકા રેલવેના પાટા પાસે સીમમાં પગલ નાખીને પાકું હતું.

હાનો અને એનો સસરો પૂંને ઢેઢ એ તરફથી આડે ધડ ચાલ્યા આવના હતા અને જમે તેમ કરી એલિસબિજન જ્ઞનારી મોટી સમક પકડીને 'માણેકચોક'માં પહોંચવાનો એમનો વિચાર હતો. વેળવપરાથી આડેક દિવસ થઈ આવેલા, લોટદાળ લાવ્યા હતા તે ખૂટી પડ્યાં અને અમદાવાદ તથા એનું 'માણેકચોક' એમની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં પહેલેથી જ કાંઈક સોનેરીકપેરી મહેલાત જેવા લાગેલાં, એટલે આજ તો બસે રાતના આંક વાગે કે નવ ચાપ, પણ 'માણેકચોક'માંથી જ દટાવું કરવાનો નિશ્ચય કરીને બંને નીકળ્યા હતા.

મોટી સમક ઉપર એક પટ્ટી એક કેટલાંય વાપ ચાલ્યા આવતાં હતાં, અને એમણે ઉઘાડેલી ખૂણ ચાંત ચાપ ન ચાપ તે પહેલાં મોટરે ઉઘાડેલી ખૂણના ગોરોગોટામાં સસરોજમાઈ

દટારી જતા હતા. ચોડાક કેવલસ માત્ર ત્યાં પૂંને પોતાનો
 'મે' તો હમને પહેલેથી જુલું હતું કે મને પશુ મારી શકે. પણ
 પશુ કમળી કરાતરી તો તો માણેકચોકમાં જ.' તુલાવ પુત્ર
 નમ્ર ઓડરા જેવો આમાંજિત ડાનો ઝાંઝ ખોલ્યા પિત્ત પાછળ
 પાછળ ચાલ્યો ચાલ્યો હતો. પૂંને આજે પેટરમાં કોઈ,
 કે પછી મને તેમ, પણ પોતાના જમાઈને માણેકચોકમાંથી
 જ કમળીતું લૂગડું આપતી ત્યાં ને ત્યાં કરછ પાસે સીંચ્યા
 આપી પછી જ પેર પાછો કરવાનો હતો.

‘લોટ પણ નાંચી લેવો છે ?’

‘હા, હા, તમે જુઓ તો ખરા, લોટ પણ નાંચી જ
 લેવો છે. વચરામ તાઓ નાં, પરમ દી, રૂપિયાનો પચા શેર.
 પણ આપણે તો રૂપિયાનો બહે ચોતી શેર મળે—માન્યતા
 પણ લેવો છે તો માણેકચોકમાંથી જ.’

‘મોડું બહુ ચારો,’ કાનો ખોલ્યો. ડાનો જુવાનજેઠ
 હતો, પણ એના પગમાં પોતાના પ્રોટ સસરા જેવું જોમ
 ન હતું.

‘ખરોર જલેળી લેયું. વશુ દરવાજા પાસે ખાંચામાં
 પીળી ધરમક મળે છે, ને સસરોજીમાઈ ખેય ખાતા આવયું.
 ઘોળી દૂધ જેવી રાત છે, પછી બહેને સોપો પડી ગય.’

એક ફૂતરું પૂંજની હડફે આવતું રહી ગયું ને પાસેથી
 સડડાટ કરતી મોટર ચાલી ગઈ. એની ધૂળના ગોટાથી
 આસપાસનાં ખેતર છવાઈ ગયાં, પણ પૂંને તો અમદાવાદ
 ને માણેકચોક એ બે નામની જ માળા જપ્તો હતો.

‘માણેકચોકમાં શું મનખો મળે છે ! ઘોળકે મેળામાંય
 એટલાં તો ચાપ !’

સસરાને બોળા જમાઈએ કરેલી આ તુલના જરાક મૂંઝવી અને જમાઈ 'કલયર'માં—સંસ્કારિતામાં જરાક પાછળ લાગ્યો—માદિતીની દૃષ્ટિએ : પણ આજે પૂજે ચિત્તારાના તોરમા જ નડોતો; નહિતર કાનાને 'દોર જેવો છે' એમ કહી નાખત.

'તમારી સાસુ જીવતાં અને આખ્યાં હતાં, આજથી પાંચ વરસ પહેલાં. એનો મંદવાક વિરમમામનો કે નડિયાદનો કે અમદાવાદનો કોઈ દાકતર વરતી ન સક્યો; પછી આપણી વચરામની વડુએ કામ દીધા.'

પૂંજનાં પગલાં જરાક નરમ પડ્યાં, એટલે કાનો સાથે મર્ધ ગયો. મિત્રના ખભા પર હાથ મૂકતો હોય એમ પૂંજે કાનાના ઉપાસ કાળા ખભા ઉપર હાથ મૂકીને બોલ્યો : 'તમે નાના હતા તમને ખબર નથી, પણ કાવીની મા બહુ આલાક માણસ હતું.'

કાવી પૂંજની મોટી ઠોકરીનું નામ હતું.

બોળિયો કાનો સસરાની સામે ભેંઈ રહ્યો. અત્યારે પૂંજે એની સાથે મિત્રની જેમ વરતી રહ્યો હતો; પણ— 'દેશના એક વીંત્રુ રૂપિયા બાકી છે તે જરી મથા પછી તમારા માણસને—આ કાવીને—તેડી જાળે,' એમ એણે જ કહ્યું હતું.

'તમે નાના હતા. કાવી પણ નાની હતી. પણ તમારી સામુએ ક્યાં વરો આગ્યો ને ક્યાં ગયો કોઈ કળાવા દીધું નોંતું, બહુ ચતુર માણસ.'

કાનો પેતાની સામુનાં વખાણુ સાંભળી રહ્યો અને એટલી તો ખબર હતી કે પોતે નગાપો જન્મ્યો ત્યારે વેલુની ખાતર પણ સામુએ સંજવે જાગવી રખાળ્યો હતો અને

એના દેશના રૂપિયા દસ વીસું ને બદલે છ વીસું લેવરાવ્યા હતા. એની સ્મૃતિમાં એની સાસુની મૂર્તિ પૂજ્ય ને પ્રેમભરેલી હતી.

પણ પૂંજને તો આજે સાબરમતીનો આ કાંઠો જોઈને જૂનાં સંસ્મરણો જાગ્યાં હતાં.

‘તમારી સાસુ સાથે હું આવ્યો. ત્યારે આંહીં આ બંગલા કે કાંઈ નહિ હો. બધે જંગલ. હું ને વશરામ તો લોટ લેવા હારે જ જાઈ. એ ને પેલો આરો દેખાય, ન્યાંથી અમે સીધા ખાનપુર દરવાજે નીકળી જાઈ. પણ તમારી સાસુ—લખમીનો જ અવતાર. હવે એવા માણસ કળજગમાં મળે નહિ. શું તમને વાત કરું, કાના !’ પૂંજએ કાનાના ઉઘાડા ખસા ઉપર હથેળી લગાવી. કાનો તો મૂંગો મૂંગો હોંકારો જ બણતો હતો.

‘ભાઈ, કડવીના વિવાહ કર્યા ત્યારે તમારી સાસુએ મને કહ્યું હો, કે આપણો જમાઈ દૂબળું માણસ છે તે દેશના રૂપિયા છ વીસું જ લેવા છે. ઉપર રાત જેવડું ધાણું છે. ખોટું નહિ ખોલું. મારા મનમાં એક વીસું ઓછા લેવાનું હતું, પણ તમારી સાસુ ચતુર માણસ, ભાઈ, મને પણ માળું કાણ જાણે શું, તે એનો ખોલ ઉઘાપવાનું મન જ નો થાય. ભાઈ, ચાર વીસું ઓછા કરાવ્યા; એમાંથી હજી તમે એક વીસું ભર્યા નથી, પણ મારા મનમાં એનો દખધેખો કાંઈ ન મળે. ભાઈ, પછી વિવાહ તો ઊકલી ગયો. મૂકવું કારવવું પતી ગયું ને મેં કહ્યું : “કાં કેટલા રૂપિયા વધ્યા ?”

“કાંઈ વધ્યું નથી. પસ્તાળીશ રૂપિયા ઘટ્યા છે,” તમારી સાસુએ કહ્યું.

“ દવે ! વાણિયાનું ક્યાંથી ચૂકવશો ! નેમચંદ એક દી ખમે એવો નથી. ”

‘ તમારી સાસુ બોલતાં બધું ચોક્કસ બાઈ, મને તો જવાબે ૫ તો દીધો. ત્રીજો કે ચોથો દી વચરામ ને મેંધો અને સતાપરવાળો કાઝિયો સૌ આવ્યા હતા. તમારાં સાસુ હોય એટલે મારે મનમાં ધરની કાંઈ ફરક નહિ. બાઈ, હું તો હોંશ ચમકીને લોમડા હેઠે બેઠોતો હો, ને ગરાસ્થાની પેઠે વાતુએ વળખોતો; પણ મનમાં ચટપટી કે જો નેમચંદ આવી ચડ્યોતો આખરના કાંકરા ચર્ષી જશે. બાઈ, તમારી સાસુએ તો ચોખા, ગજ, ઘી, બધું ૫ તૈયાર કંપલદ રાખ્યું ને સૌ બાણે બેઠા એટલામાં નેમચંદ આવ્યો. મારાં તો ધરણ જ મરી ગ્યાં. પણ તમારી સાસુ જાનકું માણસ. મહાલામાંથી રૂપિયા પસ્તાગીય રાક્યા કાઢીને એલરીની મેર કપર જ નવા તોયાર ખખડાવી દીધા. હું મનમાં ધા બાઈ મેંધો કે માળીએ રૂપિયા કાઢ્યા ક્યાંથી ?

‘ મેંમાન તો અપા. પછી મેં પૂછ્યું કે “ તે રૂપિયા કાઢ્યા ક્યાંથી ? ” મોઢું મલકાવીને દાઢીએ હાથ રાખીને એણે તો જવાબ દીધો, કે “ તમારે શું કામ છે ? કાઢ્યા ખમે ન્યાંધી. ”

— “ ના પણ તું વાત તો કર, કે રૂપિયા આવ્યા ક્યાંથી ? ” — મેં કહ્યું.

‘ તમારી સાસુનો સ્વભાવ જરાક દસમુખો ખરો, મને કહે કે “ હું ચોરી કરી આવી છું. ”

‘ પણ હું કાંઈ માનું ? મને ખબર હોય નહીં, કે આ સતજીવનો એવ કાંઈ ચોરી કરે !

‘ મેં કહ્યું કે “ તું રૂપિયા ક્યાંથી લાવી એ કહે, નહિતર મારે બમરીનું દૂધ ઘી હરામ છે. ”

‘તમારી સાસુ તો તાળી લઈને હસી પડ્યાં અને આપણી નાતમાં એના જેવો રાગ કોઈનો નહિ હો, બાઈ. મને જવાબ આપવાને બદલે બનકીને કહે, કે જે હું તને ગીત ગવરાવું, ગીત ગા, અને એમ કહીને ફળીમાં રાસડા શરૂ કર્યા:

‘કારતકે બહાલા, કૃષ્ણકૃપાળા, બહાલા બંસીવાળા;
રાજ રૂપાળા રે, જનમાં આવો ને.

‘એટલામાં ત્યાં રૂડકી નીકળી. ત્યાં તો શામડી આવે ને મોંઘી તેલનો શીશો લઈને જાતી’તી એ પણ થોભી ગઈ માણસને જોણું થયું. ને બાઈ, રૂપિયાની વાત રૂપિયાં ઢેકાણે રહી ને ઢેકપામાં રાસડાની રમઝટ બોલી ગઈ, એટલે બધી બાઈડિયું તે હું એકલો થું કરું ? મનમાં કીધું બંસ ગાઈ લ્યે. પછી વાત.

‘બાઈ, મેં તો સાંજે બાણું ઢેલી મેલ્યું. “રૂપિયા ક્યાંથી લાવી એ વાત કર તો હા, નકર આવું હરામ.” પછી રૂ કરે ? મને કહે, કે “એ તો હું મુખિયાણીની પાસેથી ઉછીન લાવી છું. આપણે પછી ભરી દેશું.”

‘હવે મારે કંઈ મુખિયાણીને પૂછવા જવાય નહિ વખતે મુખિયાણીએ છાનાછપના આપ્યા હોય એટલે મુખિયાં પુછાય નહિ અને આપણે મુખિયાણી હારે બોલવું શી રીતે એટલે બાઈ, રૂપિયાની વાત તો એમ થાજે પડી. ગામનું વાણિયાનું તો ચૂકવી દીધું. પણ પરગામના વાણિયાનું રૂપિયા સાત વીસું ને સાત હતા એ ક્યાંથી ભરવા ? થોડાં રાત્રવા મોચી પાસે લેણા હતા તે આવ્યા. એક પારો ખંડી નાખ્યો, પણ અંદર પેલે ગોકળીએ સોનીએ રૂપાના કરા

‘તમારી સાસુ તો તાળી લઈને ડસી પડ્યાં અને આપણી નાતમાં એના જેવો રાગ કોઈનો નહિ હો, ભાઈ. મને જવાબ આપવાને બદલે બનકીને કહે, કે હું હું તને ગીત ગવરાવું, ગીત ગા, અને એમ કહીને ફળીમાં રાસડા ચડે ક્યાં:

‘હારતકે જઢાલા, કૃષ્ણકૃપાળા, જઢાલા બંસીવાળા;
રાજ રૂપાળા રે, રાજ માં આવે ને.

‘એટલામાં ત્યાં રૂડકી નીકળી. ત્યાં તો સામડી આવે ને મોંઘી તેલનો શીશો લઈને જતી’તી એ પણ થોભી ગઈ. માણસને જોણું થયું. ને ભાઈ, રૂપિયાની વાત રૂપિયાને ઢેકાણે રહી ને ઢેકપામાં રાસડાની રમઝટ બોલી ગઈ, એટલી બધી બાઈડિયું તે હું એકલો શું કરું? મનમાં કીધું બસે ગાઈ લ્યે. પછી વાત.

‘ભાઈ, મેં તો સાંજે બાણું ડેલી મેલ્યું. “રૂપિયા ક્યાંથી લાવી એ વાત કર તો હા, નકર ખાવું હરામ.” પછી શું કરે? મને કહે, કે “એ તો હું મુખિયાણીની પાસેથી ઉઠીના લાવી છું. આપણે પછી ભરી દેયું.”

‘હવે મારે કંઈ મુખિયાણીને પૂછવા જવાય નહિ વખતે મુખિયાણીએ જાનાછપના આપ્યા હોય એટલે મુખીને પુછાય નહિ. અને આપણે મુખિયાણી હારે બોલવું શી રીતે! એટલે ભાઈ, રૂપિયાની વાત તો એમ થાજે પડી. ગામના વાણિયાનું તો ચૂકવી દીધું. પણ પરગામના વાણિયાનું રૂપિયા સાત વીસું ને સાત હતા એ ક્યાંથી ભરવા? થોડાક રાઘવા મોઝી પાસે લેણા હતા તે આવ્યા. એક પારો ખંડી નાખ્યો, પણ અંદર પેલે ગોઝળીએ સોનીએ રૂપાના કરડા

‘તમારી સાસુ તો તાળી લઈને હસી પડ્યાં અને આપણી નાતમાં એના જેવો રાગ ડોઈતો નહિ હો, બાઈ. મને જવાબ આપવાને બદલે લનકીને કહે, કે લે હું તને ગીત ગવરાવું, ગીત ગા, અને એમ કહીને રૂઝીમાં રાસડા શરૂ કર્યા:

‘કારતકે બહાલા, કૃષ્ણકૃપાળા, બહાલા બંસીવાળા;
રાજ રૂપાળા રે, રાજ માં આવાને.

‘એટલામાં ત્યાં રૂડકી નીકળી. ત્યાં તો શામડી આવો ને મોંઘી તેલનો શીશો લઈને જતી’તી એ પણ થોભી ગઈ. માણસને જોણું થયું. ને બાઈ, રૂપિયાની વાત રૂપિયાને ઢેકાણે રહી ને ઢેકપામાં રાસડાની રમઝટ ખેલી ગઈ, એટલી બધી બાઈડિયું તે હું એકલો શું કરું? મનમાં કીધું બલે ગાઈ લ્યે. પછી વાત.

‘બાઈ, મેં તો સાંજે બાણું ઠેલી મેલ્યું. “રૂપિયા ક્યાંથી લાવી એ વાત કર તો હા, નકર ખાતું હરામ.” પછી યું કરે? મને કહે, કે “એ તો હું મુખિયાણીની પાસેથી ઉછીના લાવી છું. આપણે પછી ભરી દેશું.”

‘હવે મારે કંઈ મુખિયાણીને પૂછવા જવાય નહિ વખતે મુખિયાણીએ છાનાછપના આપ્યા હોય એટલે મુખીને પુછાય નહિ. અને આપણે મુખિયાણી હારે ખોલવું શી રીતે! એટલે બાઈ, રૂપિયાની વાત તો એમ થાજે પડી. ગામનાં વાણિયાનું તો ચૂકવી દીધું. પણ પરગામના વાણિયાનાં રૂપિયા સાત વીસું ને સાત હતા એ ક્યાંથી ભરવા? થોડાક રાઘવા મોચી પાસે લેણા હતા તે આવ્યા. એક પારો ખંડી નાખ્યો, પણ અંદર પેલે ગોઝળીએ સોનીએ રૂપાના કરા

કાઠી મારે એ જરાજરા દમો દીધેલ, ને માંડ એના
ત્યા અરધા લેખવા. વગેરે તમારી સાથુ મુખિયાળી
રેથી થોડાક લાખ્યાં ને એમ એટાએટા કરી અમે તે
નુ ચૂકવવા લાખ્યાં.

‘પણ દીપચંદ તો ક્યાંય થાવો નથી દેહ. સ્નાન થીમું
આઠ રૂપિયાનું નામું નીકળ્યું, પણ એણે તો પાંચ થીમું
ખ્યા ને ખીનત જે થીમું ને આઠ પાછા આપ્યા. રેવા
કિયો, કે “નામું ચૂકવે નહિ કરું.”

‘તમારી સાથુ કરે, “મારે પાંચનું થોડું રાખવું
હી. નામું ચૂકવે કરે.”

‘પણ દીપચંદ માને નહિ કરે, કે “ના, તમારા જેવું
જ નીકળે નામું કરી જાય તો તો પછી દુનિયામાં વહેવાર
મ લાગે! તમનારે રૂપિયા જે થીમું ને આઠ પાછા લઈ
જાયો ને વાપરો ને મારું નામું બસે બાકી રહ્યું.”

‘મેં કરું, “પણ દીપચંદ કાદા! વગી ખપ પડ્યો તો
તમારે ત્યાંજ કનડવા આપીશ.”

‘દીપચંદ કરે, “તારી વાત સાચી, પણ તું જમારો
ખાતેદાર કરે એવી જમારે બાકી ન દેાપા.”

‘જાઈ લાખ્યા કર્યા રૂપિયા જે થીમું ને બાર બાકી
રાખ્યા. દીપચંદ જ્યારે લાખનું માણુલ દેા.

‘મદિને રૂપિયે પૈસા લેખે સાવધારો બાજુ તોથનું ને
જમારો થાઉં રૂપિયા પાછા જમાવ્યા.

‘પછી હું ને તમારી સાથુ તો રૂપિયા લઈને પાછા
વળ્યાં ત્યાં દીપચંદ પાછળ દેાડ્યો. મને કરે, “કારો પાછા
તમારું રાખ છે.” રૂપિયે રેવો ત્યાં જાઈ, દેહા રીંતે પી.

તણુ શેર જોડો જોળ, દય શેર વડે મારા મેં આજ
મૂક્યાં. મને કહે, “ ઉપાડી લો. તમારું આટલું નાનું યાદ
મારે પણ સોપારીનો કટકો આપી જાણવો જોઈએ. ” બ
ના કહી પણ કાંઈ માને પછી મેં પણ એને એ રૂપિયા
પાંચડીના કરીને આપ્યા અને અને ઘેર આવ્યાં. ’

જેવી મીઠાશ જૂતકાળની યાદીમાં માણી તેવી જ મીઠાશ
પેલો અશેર જલેખીમાં લેતાં લેતાં, પૂંજએ કાનાને સઘળા
વાત પાછા ફરતી વખતે કહી સંભળાવી હતી. સાબરમતીને
વિશાળ પટ ખાલી પડ્યો હતો. ઉપર ઘોળી દૂધ જેવું
ચાંદની વરસતી હતી : નીચે રેતીની સફેદ ચાદર આકર્ષ
ને મોહક બની રહી હતી; અને ચાંદનીમાં પસાર થતી
આછી વાદળીની યાયા જેવી સ્મરણકથા પણ મુંદર હતી.

ત્યારપછી પૂંજનું આ ચતુર ઐરું મરણ પામ્યું.

લક્ષ્મી ગર્ભ અને પૂંજનો સઘળો જીવનરસ આસરો ગયો.
પછી તો છોકરી બનકીને લઈને એ આટલે બેઠો રહે. પેલો
જૂનો લીમડો, એનો જીવનસંગાથી જેવો હોડો, અને બધું હોય
તો એકાદ રડ્યું ખડ્યું ફૂતરું. બસ, જલ્દી કાંઈ કામધંધે
ન હોય તેમ એ બેઠો જ રહેતો. સૂરજ ડોગતાથી આયમતા
સુધી, કેટલાક પેનશનર ખાટ ઉપર હોયકયા કરે છે તેમ,
પૂંજે પેલા આટલા ઉપર હોડો લઈને બેઠો જ હોય!

પણ લક્ષ્મી મરી ગઈ ત્યારે પૂંજએ નાત કરી હતી
એટલે એનું દેવું થયું હતું. જમાઈ પાસેથી દેશના રૂપિયા
વધુ મળે એવો સંભવ હતો નહિ, એટલે પૂંજે ધીમે ધીમે

એ જાણ લાગ્યો, ને મહેનત કરી કરીને સૌનું દેલું ચુકવવા
લાગ્યો.

લકડીને મરી ગયાં ત્રણ વર્ષ થયાં ને દરમ્યાન
અનેક વાર ખીજીંતું ઘર કચાવવાનો પ્રયત્ન થયો. પણ પૂંને
એક જ જવાબ વાગ્યો: 'ના મારાં કોઈનાં દખી થાય, એની
માએ મને બળાવ્યાં છે.'

કોઈને સાચવતો, મજૂરી કરતો, ને જતીનની વધુ
છબુકા કરતો આવે ને એ રોટલા ટીપી જાય તે ખાઈ લેવા
એ સખળી વાતથી પૂંને કાપરકાપર ચર્ચ થયો. આઠોથી-
પાંદોથી જો એને વગરનાં કે હવે નો તું ખીજીંતું ઘર કરી
લે એટલું જીવ એ દષ્ટી રહ્યો હતો. એ કે હવે નાનમાં
તો એની વાત પણ ચાલી હતી કે હવે 'પેસે' દુઃખી થાય
છે. પણ પૂંનેનો વિચાર હતો કે દેલું ચુકવાઈ જાય, અને
કોઈનાં પોતપોતાને ઘેર આવતાં જતાં થાય ને પછી કામતું
માનુષ મળે તો વળી પરતંસાર ફરી માંડે.

એક વખત પૂંને મજૂરીએ ગયો ત્યારે સામઢી આવળો.
જારો ઘર ને આવતાં હતી. સામઢી પાસેના મામગની હતી અને
એટલામાં પોતાનાં કુપ અને ચોપનને લીધે પ્રસિદ્ધ હતી. પગાએ
એને લાગી જાધિયા કહેવાયું હતું. પણ સામઢી એક જ
તોલકો જાણવા પામતી. 'મારે તો હવેથીમાં ચુંકાવે એવું
જાણીત માનુષ એક જ એ' એની મારફટી નાંખ અને તું
તંબલ એને પુરુષ પ્રત્યે જ તારા એકરકારીથી એલો માંખરી નહીં
હા. ત્યારે ખીને પોતાના કુપનું જાણ લાય છે ત્યારે એની
મરતી મંદાવ પ્રસાવતી અને છે સામઢીની જ રીત જાણેલાવ
સામઢીની મહેલી દેહ જાણ મરતી મંદાવ રીતી હતી. પૂંને રહેતે

‘તે તમે બલોયાં કેમ પહેરતાં નથી?’

પૂંને પૂરી જાણ વિના કે જાન વિના જાંડા પાણીમાં
ઊતરતો હતો.

શામડી મલકી પડી : એવા આત્મચંતોપથી કે પૂંજને
પોતે આકર્ષી રહી છે.

‘નહિતર તો જાણે પોતાને ખબર નહિ હોય?
રાંડવાળને બલોયાં પહેરતાં જોયાં હશે કાં?’

‘એમ? તું—તમે રાંડયાં છો?’

‘ઝોહોહો! કાંઈ વાત છે? તને ખબર નહિ હોય!’

‘તે હવે નહું ઘર માંડો ને!’

‘મને કાળીકૂબડીને કાણુ રાખે? સૌને ગોરું ખેરું
જોઈએ.’

પોતાના રૂપના સંપૂર્ણ જાન સાથે શામડી બોલી.
એટલે એના બોલવામાં એક જાતનો ગર્વ હતો. ‘મને ન
રાખવાની હિંમત કોનામાં છે એ તો બતાવો?’ એવી
જાતનું જાણે કે આહ્વાન હતું.

‘લે હવે ઠેકડી જવા દે ને, કંઈ છું, ખિજતી નહિ
હો. મારી હાંસડી બાંધ ને!’

શામડી જે હાથની તાળી લેતી હસી પડી: ‘હ્યો,
તમારે તો એક કરતાં એકાંતેર મજે છે ને?’

‘હા, પણ એમાં તારા જેવી કાંઈ ન મજે!’

‘ના રે, આપણે તમારાં જેવા મોટા માણસની પડખે
ચડવું નથી. આપણે તો કોક આછુંપાતળું માણસ જોઈએ.’

‘લે, હવે શામડી! સાચી વાત કર ને!’

'ના રે।' ચામડી ઘહેડા કરતી ચાલી ગઈ. પણ પૂંળને 'ના રે' ની પાછળ જ રહેલો 'હા રે।' નો રપટ અવાજ સંભળાયો.

હાંતના ચાર ખસોલાં ને સાડલો તૈયાર રાખીને પૂંળે તો ચામડીની હા પડે એની રાહ જ નોઈ રહ્યો હતો. ચામડીની બહેન ફેસરે સમાચાર પણ આપ્યા કે ચામડીએ હા પાડી છે.

પણ નિર્વિધિ કામ પાર પડે તે પહેલાં અતિ મહેનતને પરિણામે પૂંળે સખત મારો પડ્યો ગયો.

પૂંળએ કાગળ લખેલ એટલે કાચી ને કાનો પણ રેલવેમાં આપે કામ કરવા ગયેલાં, ત્યાંથી ચાકરી કરવા આવી પહોંચ્યા.

પૂંળનો મંદવાક તો લંબાતો ગયો. એમાં પાછા વચરામની કાઠી વેઠ જેવી વદુએ કમ આપ્યા હતા. બિચારો પથારીમાં પડ્યો હાંફતો હતો. ધરતી ધરવખરી એક પછી એક પગ કરવા માંડ્યો. કાંઈક ખૂવાને રેતું પડ્યું, કાંઈક મોરના ભેદમાં આપ્યું, બાકી દવાની પમીકીમાં ગયું. પૂંળે બધી રીતે ધસતો ચામ્યો.

આપાદ યાસની એક મેપલી રાતે પૂંળે વધુ મદદ હતો. કાનો વચરામને બોલાવવા ગયો હતો. એક ખૂણામાંથી ફોદ પેસાતો પાસલેટનો દીવો પ્રગટ આવી રહ્યો હતો. ચૂલા ઉપર ધાનનું માટનું પાત્ર હતું, એમાં મોં નાખીને બિલાડી ખાવાનું કરતી હતી. કાચી ગમમીન જતીને બાપની પાસે બેઠી હતી. ઊંઘી જનકી બહાર સૂતી હતી.

‘હેં !’

‘અને મને કહ્યું’તું કે તારા બાપા મગ્ગૂરી કરીને કામી બાપ, ત્યાં સુધી કાંઈ જાતયરી નહિ રૂપિયા જોઈને નરી બાપડીના હાંદમાં પડ્યો અને તમને હજી પારો. પણ તારા બાપા હજી યાત્રા હોય, કોઈ આગરનો સવાલ આગ્રે હોય, કાગલકાગ પડે, તમારી માંદગીમાં બપ પડે, તો આ રૂપિયા બતાવજો. આજ મને ઈ સાંજનું બાપા !’

અંતરના ગેંઠા મંથનમાં પડ્યો હોય તેમ પૂંજે કડવીની સામે જોઈ રહ્યો : ‘કડવી ! તે’ બેટા, આજ સુધી આ વાત સાચરી રાખી. આતું તારું કદાપણ, એ તો તારી મા સિવાય બીજો ક્યાંયથી મળે નહિ. યી એની ચતુરાઈ ! જો ને આજ ખરે ટાલે એણે મને જયારી લીધા !’

પૂંજે વધારે બોલી ચક્રો નહિ, પણ એનું અંતઃકરણ અનેક વિચારો કરી રહ્યું હતું.

એટલામાં બારણું ઝિપક્યું ને વચરામને તેડીને કાના આવ્યો.

પૂંજને જરાકે સારું છે, એ જોઈને જતેને હૈયે ધરપત વળી. કડવી પૂંજ મઠે ચેરો તૈયાર કરી રહી હતી. બીજો દિવસે સવારે પૂંજએ કાનાને બોલાવ્યો. રાતમાં કડવીએ રૂપિયા દોઢસો ગોંઠાંથી કાઢી લીધા હતા. પૂંજએ પોતાની પયારી નીચેથી એક રૂપિયો ફૂંક્યો : ‘લ્યો કાના, આ રૂપિયો. ધીત્રજ લઈ આવો ને ચેરો કરીને આજ તો સૌ ખાઈએ. બજારમાંથી પાછા ફરો, ત્યારે ચામડીને જમવાનું નોતક દેતા આવજો !’

સજળ નેને કડવીએ આપની સામે જોયું. એની માએ ભાખ્યું હતું એ જ પ્રમાણે ભવિષ્ય થયું. પૂંને હવે ખીજું ધર કરશે. ભાઈ, દોઢસો રૂપિયા ક્યાંથી ?

શામડી જમવા આવી. એનું યૌવન ને રૂપ તો સૌને આંજો એવાં જ હતાં.

સૌ જમવા બેઠાં.

એક તાંસણીમાં પૂંને પણ શેરો ઉડાવી રહ્યો હતો. એને વિશ્વાસ બેઠો હતો કે હવે પોતે સાંભળે થઈ ગયો છે.

‘શામડી ! આજ તો મેં તમને એક વાત કહેવા બોલાવ્યાં છે !’

શરમની મારી બિચારી કડવી નીચે જોઈ ગઈ. કાનો બોલ્યો નહિ, પણ એનું મન દુભાયું. શી વાત છે એ સૌને ખબર હતી.

‘તમારે માટે મેં બહોવાં લઈ રાખ્યાં હતાં, સાડતો લઈ રાખ્યો હતો, એટલામાં તો હું મદિ પડ્યો.’

કડવીનો અંતરાત્મા કંકળી ઊઠ્યો. માએ જે આગાહી કરી હતી તે જ પ્રમાણે થયું.

‘પણ કાલે તો અચાનક કડવીની મા સોણામાં આવ્યાં. એવું ને એવું તાજું શરીર છે, નમણી આંખે મારી તરફ જોઈ રહ્યાં છે.’—કડવી, કાનો ને શામડી સૌ સાંભળી રહ્યાં.

‘જાણે મારી સાથે હમણાં બોલશે, પણ કાણ જાણે કેમ કંઈ બોલ્યાં નહિ. પણ ધશારત કરીને કહું કે રૂપિયા દોઢસો મેં તારે માટે રાખ્યા છે, તે બોંબાંથી બોદી લે. ખાઈપીને તાંબે યા. મજૂરી કરીને કામતો થઈ જા અને છોડરાંને સાચવ !’

‘ હે ! ’

‘ હા સાચું કહું છું. મેં વેણુ આપ્યું, પછી જ અસોપ થયાં. ’

કાવો મનમાં ને મનમાં દસી રહી.

‘ હવે ખાસથી બીજી વાત નો ઘાજી જલોયાં ને સાકસો પાછાં લખમીનાં ઘર્ષ ચૂક્યાં. લખમી તો મુખડના લાકડા જેવી હતી. એની કાયા દાઢી ત્યાં સુધી અમને સૌને પાળ્યાં અને કાયા અર્ધ ત્યારે પણ મીઠી માયા જૂઠી નહિ ! ’

કાવો બાપાની સામે જોઈ રહી. પૂંજે જાણે લખમીને પ્રત્યક્ષ જોતો હોય તેમ બોલી રહ્યો હતો : ‘ હવે તો લખમી આવી અર્ધ પાછી થઈ સંભાળવા, એટલે મને નિરાંત ઘર્ષ. મને મનમાં તો હતું જ કે લખમી જેવો દેવનાર્ધ હવે મને જૂઠે તો નહિ ! ’

માણેકચોકમાંથી પાછા ફર્યા પછી, સાબરમતીના પટમાં જતેબી ખાતાં ખાતાં પૂંજએ પોતાની આખી રમરજુકથા કાનને સંભળાવી : ‘ માથે રાત જેવું ધાણું છે, કાના ! સાચું કહીશ હો, બાઈ ! એ દિવસની ધડી ને આજનો દી મેં સામગ્રીને ફરીને નીરખી નથી કે ક્ષીક છે ને શું કરે છે. ’

‘ અને મને સપનુજપનું કાંઈ ન મળે. પણ મનમાં લગી નીકળ્યું કે હું હવે, જેણે જિંદગીગર મને કાંઈ વરતાવા દીધું નહિ, એનું આટલું સંભારણું ન રાખું તો તો પછી મનખા દેહ મળ્યો નો મળ્યો ! ’

‘ મેં તો નવાં તોર ગોળાં, સાડો, સમજું એમ તે
એમ રાખી મૂક્યાં.

‘ આજ હવે મને ખબર પડી કે તમારી સાસુ કંઈક
કે હું તો મુખિયાણી પાસેથી પેસા માગી, ચોરી કરી, એ
અધું વ ગપ. આપણે ઢેડસાઈ તે પોરસેલી ગત. જોયાં ખર
કરતાં પાછું વાળી જોવાના નહિ. એવો વરો કે એવું કંઈ
આવે ત્યારે તમારી સાસુ પાંચ પેસા મેગા કરી રાખે.
પૈસો કરીને સાચી રાખે. અને આજ હવે ખબર પડે કે
કે એ અધું વ સાચી સાચીને ખરે ટાણે જનામ આપે
એમ રાખી મૂકે. તમારી સાસુની ચતુરાઈ તો યાત્રી નથી હો.

‘ અને કડીને મરતી વખતે પાસે ખોડાવી ક્યું,
“ દીકરી ! આ વાત તારા પેટમાં રાખજો હો. તારો જામ
મારી પાછળ નાત કરે તો એની મજૂરીમાંથી જસે કરે.
તારા વર પાસે વધુ પેસા માગે તો તું ના પાડજો અને હું
જે પૈસા દેખાડું હું એ તો ખરે ટાણે વાપરજો. અમથા-
અમથા બતાવીશ માં.”

‘ મને મનમાં યાતું જ ‘તું’ કે તમારી સાસુ મારો
ઘરવખરી સચવાઈ રહે એવું કાંઈક કરતાં ગયાં હશે,
અને ભુજોતે, એમ જ થયું ! એવા કોડ સતજગના હવ
નીકળી આવે છે !’

જલેખીવાળો ખાલી કાગળ ફગવીને પૂંજે બેઠો થયો
ને આવેઆથે ઊગતા ચંદ્રને જોઈ રહ્યો. સાસરોજમાઈ
મૂંગે હૈથે ને ભારે પગે પોતાના વાસ તરફ પાછા ફર્યા.

પણ લક્ષ્મીની હવનસુગંધ જંગલના પવનમાંથી પણ
આવી રહી હતી.

અનાદિ અનંત

‘અમુને આખું મામ તો ભેઈ જ રહે હો.’

‘અરે, ભેઈ સું ? રંચ જ રહી જાય. પાનવાળા,
પચીસપચીસ ફપિયા તો કમાઈ જાય.’

‘બીડીવાળાને કાંઈ ઓઝો વઢરો ન ચાલે હો.’

‘અને ચાની દોટલવાળા !’

‘મામમાં માણસ પણ સમાય નહિ હો.’

‘અને માદ્યગિદ્ધાં ?’

‘મામ તો ભેઈ જ રહે.’

‘અને નદીના પટમાં રાતે પાગરણ પામ્યા હોય.’

‘ઓહોહો ! બારે મળ થઈ જાય હો.’

‘અને જસરાજ મોદી તો મેદીના પાયા જ નાખે.’

‘પેટાં તો ધો જ ખૂટી પડે.’

‘ધી તો બે મહિના અગાડી મેથું કરીએ ત્યારે રતો.’

‘ખાંડ તો વીરચંદને ત્યાંથી નામે જ લાવવી પડે.’

‘સું કરવા ? પાઈએ પાઈ ચોખી કરી નાખવી.’

‘પણ ઉનાળો હોય તો એક દખ આવે.’

‘હા. લિલોતરી શાક ક્યાંય મળે નહિ, તણ ગામના તરબેટામાં ક્યાંય મળે નહિ.’

‘એ તો એની ગોઠવણ પણ ચર્ષ જાય.’

‘શું કરવા ? કોન્દ્રાકટ નો આપે ?’

‘શાકનો ?’

‘ત્યારે, પૂંજને કહેવાનું. ખેટાં વિના લા નહિ.’

‘તેલ તો ગીગલા લાંચીને પંદર દિવસ અગાઉથી કહેતું જોઈએ.’

‘પણ રંગ રહી જાય હો !’

‘રંગ શું ! ધન બંધાર્ષ જાય.’

‘અને વાલો તો જોઈ જ રહે.’

‘પાનીમામી પણ જાણતી જાય.’

‘જલ્લા માણસ ખીજું શું ? પરદેશ વેંચો લેખે લાગી જાય.’

‘અને બ્રાહ્મણ સાગમટે નોતરવા. બૂદરજી મા’રાજ, ને તરબો, ને વેલો. બહુ મજા ચાય હો.’

‘ઉપર ખે આના દક્ષિણ.’

‘સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યતંત્ર હેર કરીંગ સજ્જન માં કોઈ ધરાક નહિ હોવાથી, જાદવજી વાણુંદ અને તેનો સાથી રાધવ વાણુંદ જરાક વાતોની લહેરે ચડ્યા હતા. બન્ને એમ વિચાર કરતા હતા કે અમદાવાદી હેર કરીંગ સજ્જનમાંથી જે પૈસા મળે, તેની પાંચે પંદરે પણ, દેશમાં જઈને જો એક નાનકડી દેવ તો વાલવાલ ચર્ષ જાય. પછી તો આજગામમાં નાનકડી વાની દેવ તેમ વસ્તુસંગ્રહની વાતો પણ કરી કરી સાધારણ રીતે જો વાત અશક્ય લાગતી દેવ તેને માણસ

વાનમાં યોગી યોગીને સ્કચ બનાવે છે. એથી એને એ કરી નાખ્યાનો આનંદ આવે છે. છેલ્લું ઠેકા નથી સકતું ત્યારે વારંવાર 'હું ઠેકા ભડું હું દો' 'હું ઠેકા ભડું હું દો' એમ બોલ્યા કરે છે. ભાવજી વાળંદને, આપું ગામ તો ભોળું જ રહે, એ હાપના સરસ લાગી તો રાપરને, ખોટીવાળા ઉપર ઉપકાર થાય, એ વાન મંથી મર્ઝ; ને પછી તો બન્ને ભણા ઉપર જાણજીને દેવાની 'દયિજી' મુખી આવી પટોચ્યા એટલામાં એક વચક આવી આપું એટલે થોડીકવાર ભાવજી શાકાર્થ મયો, પણ 'કોલજેર્ઠ સોપ'માં ખજ વચન્યાં વચન્યાં એની હાપનાની બાંધ તો પોનાના નાના સરખા ગામમાં પેમે બાવજી જાણજી ભાવજીમાર્ઠની પરન્યાં તોતર્યાં ફેરવી રહ્યો દોષ તેમ ત્યાં જ ચોટી મર્ઝ. એ ગામ, નદી, ગામન્યાં ગ્રંદ, ભાવજીએ મરિમો જમન, નાનમાં એની નામના, ગામમાં એની વાન, જે મામીએ કાઢી મૂક્યો હતો તે પાનીમામી ધેર આંટા ખાતી દોષ, વાપલો—એનો સાથો—વહુને મોકલતો નહોતો તે નો ભોળું જ રહે. બિચ્ચારા! ભાવજી! 'કોલ-જેર્ઠ'માં ખજ વચન્યાને જાણે કામો કામો બજામાં ખજ વચી રહ્યો હતો. પરંતિ નવર કાંચી કરી

'કેમ! કેટલી વાર!'

'હા, તંવાર' કહીને ભાવજી સાવધાન થઈ મયો પણ એ પરતો બહાર પમ નહિ મૂક્યો દોષ ત્યાં તે રાપવ તરફ ફર્યો

'હજી રૂપિય ખરબ વાપ દો!'

'હજીર!—હજીરમાં તો હજીર વાપ કયે!'

'ત્યારે!'

‘હસો—સાતસો. સાડાસાતસો હદ થઈ ગઈ.’

ખીજું ઘરાક આગ્યું.

ખિચ્યારો જાદવજી ! વળી રૂમાલ ઝાપટીને તૈયાર થઈ ગયો, ને ચિરપરિચિત ‘કાલગેઈટ’ ઉપર બસવા માંડ્યો. પણ આજના એના સ્વપ્નાની ધૂને એને એક બે વખત ભૂલ કરાવી દીધી.

રાજપરાને પાદર વૈશાખ સદ પૂનમે મોટો જગજ મંડાઈ ગયો હતો. જાદવજીના ઘરનું ગામને ધુમાડાખંધ નોતરું હતું. પારાયણની પૂર્ણાહુતિ હતી. જાદવજીની નાતવાળા આડાં અવળાં છમકલાં કાઢીને કાંઈક વિધ્ન આવે તો સારું એવી મુક્તિ ગોઠવી રહ્યા હતા.

‘ધુમાડાખંધ જોને માડી ! કે’ છે નાં પુરુષના કરમ આડે પાંદડું તે આ.’ જાદવજીની મામી પાનીમામી ફરતાં ને ફરતાં વાત કરતાં હતાં. જાદવજી નાનો હતો, નવાપો હતો, ત્યારે પાનીમામીએ જ એ રદિયારને કાઢી મૂક્યો હતો. આજે પાનીમામી, પોતાના બાણેજનો વરો તે પોતાનો ડોલ તેમ મદાલી રહ્યાં હતાં.

જાદવજીની વહુ ઝાખુ ઘરાક કમાણસમાં ગણાતી : પછી તો સાધારણ રીતે ચણેરામાં જેમ ‘સગા’ વગેરેમાં વખત નાળવામાં—નહિ કે કામ કરવામાં—માણસ એક જાતનું મારવ માને છે, તેમ ગામડામાં બીજાની ક્યા કરવામાં ગોંડ નાળ છે. બીજાના ઘરની રતીએ રતી અબર રાખી, એ જ એક રીતે ગામડાનું નવજીવન છે એટલે જાદવજી જોને સંભાળ રાખે તેના કરતાં પણ ઝાખુની સંભાળ બીજા

વધારે રાખતા વાપલાને અને રાખવને બરાબર બનતર વચ્ચે એ બ્રબંધે જ નબી. 'તે એવી માધામાં રાઈ રાખતા હોઈએ તો પોતાની બોનદીકરીનું રખોયું રાખીએ,' ત્યાંથી પ્રથમ અખ્યાય રડ થયો, ને સારે નસોએ પૂંને નીકળ્યો—અને પૂંનને બપ હતો કે ચાકના કોન્ટ્રાક્ટના પૈસા બોટા યારો, એટલે કળિયા ઉપર ટાકું પાણી રેખું, પણ એટલામાં જાદવજી નીકળ્યો અને આજે એના મનજ પર સમ્રાટની મનોહસાનો તાર હતો એટલે એણે તો વાપલાને પકાર્યો:

'કલાક વણની બંદર મારું માણસ રજૂ કરી દેજે, નહિતર તારા માથા ઉપર એક વાજ રહેવો નથી.'

'એ બાઈ...આ તો'મ અમદાવાદનું પાણી. આ તો રાજપર દજી તો શુંકે વીરચંદ મોદીને ત્યાં પડી છે.'

વાજ્ય તો ત્રણ જ હતાં, પણ તેમાં રહેલો નફાદ બંન માણસને બાળી નાખે એટલો તીવ્ર હતો. જાદવજી હવે રહી સક્યો નહિ. તેણે પત્રમાંથી ખાસકું કાઢીને જ ફેંક્યું. માણસની નોનિ મારે સંરહાર ન જોવાય, તો એકલી સિપાઈઓની ફોજ, મેઈ કે જેલમેઈ પણ નીતિ સીખરી સકતાં જ નહીં. જાદવજીએ ફેંકેલું ખાસકું વાપલાને વાગ્યું. આ હંદપુલ જોવા મળેલ નવરા જીવાનિયા હસી પડ્યા, એટલે તો વાપલો બાન બૂસી ગયો. અઓ કાઢીને જાદવજી સામે દોડ્યો. પણ જાદવજીએ તેનો હાથ પકડી મરડોને અસો જ ખૂંચરી લીધો, ને રાખરે તેનો બોળે હાથ પકડી રાખ્યો. આવી દોહા જોઈને પાણિવારીઓ પણ રસ પાવાથી મથે બેઠાં સદિન બોલી રહી ચઈ. જાદવજીએ હાથ મરડો રાખીને જ વાપલાને પૂછ્યું:

‘ત્રણ કલાકમાં મારું માણસ રજૂ કરે છે કે નહિ!’

‘એ ના, ના, ને ના. ત્રણ કલાક તો ચું પચુ ત્વ વરસેય ના.’

‘કેમ?’

‘બસ, વળી અમારી મરજી.’

‘કેમ મારું માણસ નથી?’

‘કારટમાં જા. કારટનાં બારણાં ઉઘાડાં છે.’

‘કારટમાં જાય ઈ બીજા. હાલ્યો આવજો. આ તારે ઘેરથી જ મારું માણસ કબજે કરું છું.’

‘માણસ’ વિષે કાંઈક એવો જ ખ્યાલ પ્રચલિત છે કે માણસ—મારું માણસ—એટલે હું સરમુખત્યાર. જદવજી દોડતો વાઘલાને ઘેર જ પહોંચ્યો. વાઘલાની બેન લાખુડી કાંઈએ ખબર આપ્યા હશે એટલે, બારણામાં જ ઊભી હતી, અને અધૂરામાં પૂરું નથુવાણું પણ ત્યાં ઊભો હતો. નથુવાણું વિષે—જેમ ગામડામાં બીજી અનેક પાયાવિનાની વાત ચાલે છે તેમ—વાત ચાલતી હતી કે, લાખુડીની આંખની ઈશારતનો એને જેટલો અભ્યાસ હતો તેટલો બીજા કાંઈને ન હતો. જદવજીને શ્વાસબર દોડતો આવતો જોઈ લાખુડી બારણું ઠસાવવા ગઈ, પણ એટલામાં તો જદવજીએ તે પકડી રાખ્યું ને લાખુડીને બારણામાં રોકી.

‘મોઢા આગળ ચઈ જા. પહેરેલે લૂગડે આગળ ચઈ જા’

‘મારે નથી આવવું.’

‘કેમ?’

‘મારે નથી આવવું.’

‘અરે બાઈ, જાલવજીભાઈ, જરાક ધીરા પડો.’ નયુ
સવા માંડ્યો. પણ જાલવજીએ તો લાખુડીને હાથ પકડી
હાર કાઢી. લાખુડીએ પોકરાણુ માંડ્યું: ‘મારે ઘેર નથી
આવું, જા, નહિ આવું.’

‘નથી આવું?’

‘ના.’

‘એમ! નયુડાનું ઘર માંડ્યું છે કં, ત્યારે લેતી જા.’
જાલવજીએ અઆપી લાખુડીનું નાક કાપી લીધું. લાખુડી
કાળી ચીસ પાડીને દળી પડી. અત્યેા નયુડા તરફ ફેંકી
તે દોડ્યો ગયો. એટલામાં વાધલો દોડતો આવતો હતો, પણ
રાધવે તેની પાછળ પડીને તેને પકડી રાખ્યો હતો. વાધલે
લાખુડીને પદ્મા ને જાલવજીને દોડનાં જોયો, પણ રાધવે
તેને અરધી કલાક સુધી રોકી રાખ્યો. વાધલો ઘેર પહોંચ્યો.
ત્યારે લાખુડી બિચારી ખાટલે પડી હતી. આવી રીતે તે
દિવસે રૂઝમાં બંધ થઈ ગયો. ફરિયાદ થઈ. પણ જાલવજીએ
જામીન ઉપર છૂટીને નાનમાં બચણા રાકીથી એક
વખત તો વાલવાલ કહેવરાવી દીધી. કેટલાકે એને ‘બાડો
દોકરા’ જોવો માનવતો હલકાળ આપ્યો. ‘એ તો એ જ
લાખુડી હતી’ એવું બેરોઆએ લાખુડી માટે કહ્યું ને નયુડો
નાનમાં ન ફરક્યો. એમ તે દિવસે તો ‘બાડો દોકરા’એ
રંબ રાખી દીધી.

‘પીસ ફરિયા ને એ વખત આ બીડો! બીડો તો
અમે મળતા નથી.’

‘ ખાવાની રત્ન ? ’

‘ આરથી બે. આરને ટકારે જવું ને બેને ટકારે આવવું. સાંજનો કાંઈ મેળ નહિ. જેવી થરાટી. ’

‘ ભડતો દીકરો ’ જાદવજી અઢી વરસ જેલમાં જઈને અમદાવાદમાં આવી ગયો. હૈર કરીંગ સલૂનમાં પાછો તોડરી શોધવા માંડ્યો. રાધવ ક્યાંય મળે તો બે થડી ડોડો ખાલી કરવા થાય, એમ ધારીને તે થણી વખત રાધવની તપાસ કરતો, પણ રાધવનો પત્તો લાગતો નહિ. એટલે પછી જાદવજી એકલો જ મૂંગો મૂંગો કામ કર્યા કરતો. રાધવ હોય તો બેય જણા નાટકસિનેમામાં જાય; સાથે ચાપાણી કરે. થણુંખરું નાટકની કળા વિશે રાધવ જે મત આપતો તે જાદવજીને કબૂલ હતો. ‘ ટર્પિચ આય ’ નું ચિત્ર રાધવે જ પસંદ કરી દીધું હતું. નાટકનાં જેટલાં ગાયન રાધવને મોંએ હતાં, તેનો સોમો ભાગ પણ જાદવજીને ન આવડે. વળી નાટકનાં પાત્રો પહેલાં ક્યાં હતાં, પછી ક્યાં ગયાં, તે તે દરેકની રોજનિશી પણ, રાધવને જીભને ટેરવે. જાદવજી તો રાધવનો મત ખોલી જાય એટલું જ. વળી જેટલા નોકરિયાત વાણુદોહતા તેમાં રાધવનું માન હતું. એ ક્લમખાન ને આરિસ્ટર ગણાતો. એટલે જાદવજીની મિત્રવિહોણી સૃષ્ટિ કંઈ ને કંઈપનાના રસવિનાની નક્કર હડીકત જેવી સુકી બની ગઈ. જાદવજીને સજ્જ થઈ પણ રાધવ અપીલમાં ફૂટી ગયો હતો. ત્યારપછી થોડો વખત તો તે અમદાવાદમાં જ હતો. પછી સમાચાર હતા કે મુંબઈ ગયો છે. પણ જાદવજીને એનો ખગ પત્તો છેવટ સુધી ન મળી શક્યો.

એક દિવસ નાદવજી હમેશના નિયમ પ્રમાણે હળમત કરી રહ્યો હતો.

ચિરપરિચિત 'કાલમેઈટ કપ સોપ' માં ફીણ વાળતો હતો, ને બચ પસનો હતો. ખાડ પર આવી પડેલી મોઈ પરી, આકાશમાં પનપોર વાદળોની વચ્ચે આચાના હેઠલા તંતુ જેવા એક જ તારા ઉપર મીટ માંડે જ એવી, એક ચિત્રમાં દર્શાવી છે તેવી, કાંઈક આચાની નજર નાદવજીના અંતરમાં ઝિંતની હતી. વખતે રાપવ ગ્રામમાં જ દરે એમ નાદવજીના મનમાં વિચાર આવી ગયો.

‘હા રામ! રામ!’

‘રામ! રામ! આવો.’

રાપવ નહોતો, પણ દરવરસે વાણંદની નાતમાં રેલ નાખવા આવનાર બાવાજી હતા.

‘પણી ચોખ્ખું છે કે?’ બાવાજીએ માટલીમાથી બાણો બરી ભેંએ માંડ્યો.

માથું હલાવી નાદવજી ગુપગુપ બચ પસવા માંડ્યા સામે બેઠેલા પરાકનું મન રૂબરૂની ઊંચવપાવણમાં હતું. એટલે નાદવજી કેવા કેળવણ પ્રવલ્નથી, ભેંમાં આવતા કબોતે પાછો મનમાં વાણી રહ્યો છે તે તેણે બેધું નહિ.

પણ એટલામાં બાવાજી નિરતિ એક નીકડા ઉપર આલાવા, સોપારી છાટી, ને ધીમે ધીમે કાતરવા માંડ્યા.

‘માઈ બાઈ, નાદવજી, એક વખત તો રાજપરામાં રંમ રહી ગયો દો!’

પ્રાપ્તવરમાં નાદવજીએ માત્ર ડોકું ધુણાવ્યું.

‘હજી ગામ સંભારે છે !

‘ને તરબો તો મળે ત્યારે પૂછ્યા વિના નો રે’ હો કે,
જાદવજીભાઈ ક્યારે આવશે !

‘જાદવજીભાઈ ! સમય સમય છે ને ?’

જાદવજી બોલ્યા વિના હજમત કરવા માંડ્યો. પણ
ખાવાજીને પાવલી લીધા પહેલાં વાત મૂકવી પોસાય તેમ
નહોતી. એમણે તો આગળ ચઢાવ્યું :

‘ભાઈ ! પણ તે દી વાઘજાને કુમતિ સૂઝી. મારે
ખેટે, ધરાર લાખુડીને ન મોકલો. ને ચાવા કાળ છે. બાકી,
ગામ આખે ‘ફટ’ કર્યું હો ! એલા, જાદવજીભાઈ, રાગ-
પરાનું નાક કહેવાય, અત્યારે અમદાવાદના માણેકચોકમાં
એને નામે પાંચ પૈસા મળે, એની સામે તું પડ્યો ? પણ
નકદાને ચું ? એ જૂટે હાલ રખડે !’

જાદવજી ‘કાલગેઈટ સોપ’ માં બસ થસવા માંડ્યો.

‘એના કરતાં ભાઈ ! મને તો રાઘવનું બહુ લાગ્યું
હો. તમારા સમ. એણે આવું નોતું કરવું. આ ઘરમાં ઘા
દીધો કહેવાય.’

જાદવજી બોલ્યા વિના વધારે જોગ્યી બસ થસવા
માંડ્યો. પણ તેના અંતરમાં ચાલી રહેલી અધીરાઈ
આંખીની ટેરવા ઉપર ચોખ્ખી દેખાતી હતી.

‘નમે સાંભળ્યું નાં ભાઈ ! નકડીમાં એને ગા મોક
કાન્યો, હું તો એ જ સમજતો નથી !’

અતઃ જંગલમાંથી આવતો ફોલ તેમ જાદવજીનો
અવગત અગ્નિ : ‘શું ?’

‘લાખુડીને લઈને જાગી ગયો. ઠાઈ કહે છે આંદો છે.’

જાદવજી વધારે જોરથી બસ પસવા માંડ્યો.

‘ઠાઈ કહે છે મુંગઈ ગયો છે. હું કહું છું તમારે પતની પતોની ચર્ચ.’

બોલ્યા વિના જાદવજી તો બસ પર્યે જ ગયો. હજી વધારે...હજી વધારે.....

‘મારે બેટ રાખવે પશુ કરી.’

હવે વાત અસલ બની. જાદવજીએ પેટીમાંથી પાવડી કાઢી બાવાજીના હાથમાં આપી. ઠાઈ ન હોય તેમ તે કામે વળગ્યો. પશુ એના મનની નજર પેલા ચિત્રમાં આવેલા એકના એક તારા ઉપર ચોટી હતો.

‘ઠીક સૌ બાપલા, બિડું.’ બાવાજી બોલ્યા. ‘મારે બેટ રાખવે પશુ કરી છે. પરમાં જ ધા માર્યો.’ બાવાજીના સદાનુભૂતિના સંદેશમાં રોચ મુધી ઝેર ભર્યું હતું, પશુ જાદવજી એ તરફ નજર કર્યા વિના સાંધામાં બસ પર્યે જ ગયો. જોરથી—હજી વધારે જોરથી. અત્યારે મનનું દુઃખ ભૂલવાનું એ એક જ તાત્કાલિક સાધન હતું.

તે દિવસે સાંજે વિશાસપાતના ઝેરની ખાલી, દારૂની મીઠી લહેજતમાં લુધાર્થ ચર્ચ. જાદવજીની દુનિયામાં, ગાદલાં—ઝોદલાં, ચા, સાકનો દોન્દાકટ, મીઠવા ધાંચીનું તેલ, પીરચંદનું ઘી, જસરાજનું મોદીખાનું—એવી એવી અનેક કંપનાની ભૂતિઓ ખડો ચર્ચ ચર્ચ.

પણ બીજે દિવસે હેર કટીંગ સલૂનમાં બિઝેસો લુવાન
 ગદવણ, કારીગરી અને એની ખુમારી બન્ને ગુમાવી બેઠો હતો.
 અન્નો ચલાવનાર હાથ ચરીરના બીજા અવયવથી સુટો
 હોય અને વીજળીતું બટન ટાંચવાથી ચાલતો હોય, તેમ
 ચાલી રહ્યો હતો. બેઠેલો ધગદ, સદ્ભાગ્યે ચોથીવારની
 પત્ની સાથે, માનસિક વાર્તાલાપમાં તસ્લીન હોવાથી, કારીગર
 ગદવણ મરી ગયો છે, એ કળી થકે તેમ નહોતું. ગદવણનો
 અન્નો અવાજ ઈર્ષને ચાલી રહ્યો હતો : ક ર ડ . . . ક ર ડ
 . . . ક ર ડ . . .

પ્રતાપમહેલ

૧

મૃતાપરાય મનુમદાર પોતાના દીવાનખંડમાં બેઠા બેઠા સિતારેટના ધુમાડા પર ધુમાડા કાઢતા હતા, ને દરેક ધૂમ્ર-પાનના વાદળાને પોતાના ખંડમાં વેરાઈ જતું જોઈ રહ્યા હતા. તેને અજાનક વિચાર આવ્યો ને તેણે બેઠા થઈ કપાટમાંથી નકશો કાઢી ટેબલ પર પાથર્યો.

મનુમદારની આંખો નકશા પર ફરી રહી છે; ને બારીકાઈથી અવલોકન કરતા હોય તેમ ખીસામાંથી ચરમાં ચઢાવી, સિતારેટને હાથમાં ને હાથમાં મંભાવી રહ્યા છે.

દાદર પર ઝાઈ પગથિયા ચડતું લાગ્યું. મનુમદારે ઊંચું જોયું, એનો નોકર હતો.

‘સાહેબ !—ડોસા—રામ—’

‘■ આવવા દે !’ મનુમદાર તરત નીચું જોઈ ગયા.

કાલુ આવે છે એ મનુમદારને ખબર હતી એટલે નોકર પૂરું બોલે તે પહેલાં જવાબ વાળી દીધો.

ફરી દાદર પર ખખડાટ ચલે, ને ચોડીવારમાં મજુમદારની અખૂટ સમૃદ્ધિ વચ્ચે એક કંગાળ ને જિંભારી વૃદ્ધ આવીને ઊભો. એની વૃદ્ધાવસ્થાની દરેક કરચલીમાં ગરીબીનો ઇતિહાસ હતો : અને એની ગરીબીના દરેક ચિહ્નમાં મજુમદારના વૈભવનું રહસ્ય હતું. એ ત્યાં ઊભો : દીન, મ્હાન ને નિરાશાભર્યાં વદનમાં નિસ્તેજ આંખ હતી : એની વાંકીચૂરી ડાંગ ને ચીંચરિયા ડાટમાં ભૂરા રંગની ધૂળ સફાતુ-ભૂતિ દેવા ચોંટી રહી હતી, કે પછી થોડા વખતમાં મિત્ર ખનનારનું એકાદ કંઠંયું અવમન છુપાવવા ભૂરા રંગ પાયરી રહી હતી.

‘કાણે?—કેમ?—’ મજુમદારે ઊંચું જોયું.

નાક પરથી ઉતારેલાં ચશ્માં હાથમાં જ રાખવાથી રોક વધે છે, એ ફેશન પ્રમાણે મજુમદાર વાત કરવા લાગ્યો.

‘હા! હું આપનો ખેડુ—મારું નામ રામ!’

‘હાં, હાં, રામપટેલ!—’ મજુમદારની ભાષા મીઠી ને ચોખ્ખી હતી : કારણકે વીસમી સદીમાં મનુષ્ય પોતે કાતિલ ઝેર છે એટલે એની ભાષા તેલની ધાર જેવી નિર્મળ છે.

‘મારું એમ કહેવાનું છે રામપટેલ, કે જુઓ અમારા એન્જિનિયર મિસ્ત્રી જે નકશો કરે છે તે પ્રમાણે તમારું મકાન અમારા ઉપયોગમાં આવે છે : પણ તમને બદલો મળશે એટલે તમારે ગભરાવાનું કારણ નથી.’

‘હા!—પણ જરાક વળાંક રાખો તો?’

‘હેં!—હા જુઓ તમારું મકાન કેટલી કિમ્મતનું—બહુ તો પાંચસે કેમ?’

‘હા હા !’

‘હવે ભુઓ, એટલા મારે આખા પ્રતાપમદેલનો પ્લેન ત્રવવો ઠીક નહિ. સમજ્યા કે!—હં—હી—હ, ખીજું કંઈ!’

મહુમદારે વંત્રવત્ ખીસામાંથી પરિવાળ કાઢી; હમેયના નિયમ પ્રમાણે કંઈને વિદાય કરવાની એ મુશ્કેલી હતી તે તેથી સ્વભાવ હોય તેમ મહુમદારથી તે ક્રિયા થઈ ગઈ, પણ રામપટેલ—ખિચારો કંઈ આ નિશાની સમજ્યો નહિ.

‘પણ ભુઓ સાબ, ઈન્જનર સાબ જરાક દૂરવે—તો.’

‘એ દામ માફે’ નથી,’ મહુમદારના અવાજમાં સ્પષ્ટ તોડકાઈ હતી.

‘હું આજે પિસ્તાળીસ વર્ષ થયાં ત્યાં રહું છું !’

‘હં.’

‘નાનાં નાનાં કાઠવાં, સાબ ! બચ્ચાં નેવાં પ્યારાં લાગે છે : અને મેં પથરા ચોઢ્યા છે ! યાદચ્છા મુસાફરને આરામ આપવા એક મૂંપડી બનાવી છે !’

‘ખીજે એથી સારી બનાવી સકાય : પથરા તો બધે જ મળે છે : અને બધા જ પથરા સરખા હોય છે : કાઠવાં—હા, ઠીક, કાઠવાં પણ તમે ઉઘાડો. તમારો વખત જશે !’

‘બાપુ ! હું મરીમ માણસ—એ ધર હોડતાં દરેક દરેક નસ ખેંચાય છે !’

‘દામદારને મળજો,’ અને મહુમદારે તરત ટાકરી વગાડી.

આઓ બનેલો પટેલ કંઈ બોલે તે પહેલાં સામગ્રી આવ્યો.

‘ગામળ ! ગાડી તૈયાર છે !’

‘હા !’

અને પટેલને ત્યાં જ મૂકીને મજુમદાર ચાલ્યા ગયા : મનુષ્ય હવતા યંત્ર જેવો બન્યો છે માટે એનામાં માણસની મનોદશા માપવાનું હૃદય મુકાઈ ગયું છે.

૨

રામ ગરીબ હતો : માટે એની પુત્રી જેને સૌ મુકતા કહેત તેને સૌ મોતી કહે છે. પાણીદાર મોતી એયું છે ! એના તેજમાં રંગ લુહો તરી આવે છે : જાણે એમાં, તેજ ને રંગ ગર્જામાંથી ફૂટી ફૂટીને આખા મોતી પર પથરાઈ રહે છે : તેજ આખા શરીર પર પથરાઈ જાય ત્યારે હવન-પ્રવાહ બની જાય છે. મોતીમાં હવનપ્રવાહ વહી રહ્યો છે. ને શિયાળાની ઢઠક કંડીમાં રામપટેલ ઝૂંપડીની ને પુત્રીની હાંફમાં બેઠા ચલમ પીએ છે.

‘બાપા ! મજુમદાર સાબને મળ્યા ?’

રામપટેલને ભુલાયેલી વાત સાંભરી : એ વાત તત્તવારના ધા જેવી સોંસરતી નીકળી ગઈ.

‘હા બેટા, પણ.....’

‘પણ શું ?’

રામપટેલે મોતી પાસે વાતને નાનું સ્વરૂપ આપ્યું : ‘એમ કે પરતાપરાયભાઈ આપણા મોરળી છે : ધણી છે : તે હવે અટાણે એને જમીનનો અપ પડ્યો તો આપણો ધરમ છે. ઈમાં શું ?’

રામના શબ્દોમાં રહેલ ભાવ તો મોતી સમજી ગઈ. પણ એ શબ્દો ખોટા છે એની પણ એને ખાતરી હતી.

રામના જ્ઞાન પર પ્રદાન થાય છે તે વાત જિનારી કેમ માનવી રહે ?

૩

કેટલાક માણસોના સ્વભાવ જ એવા થાય છે કે કમ કિયાકથા પછી તરત પૂર્વ કરતું : મનુષ્યારો સ્વભાવ આવો હતો.

સવારનો સૂર જાગતાપણી, મધુર સ્નેહની પેઠે, માણસને દુઃખ આવતો હતો : કમનસીબ મનુષ્યના જાતની જેમ માણસો, આરે તરફથી તુમકે ઓડી, કાંત ભેડા હતા. રામપ્રેલના ખેતરમાં એક એ મધુર મંથા હતા : એક તરફ તરતનાં કોડેલાં ફૂતરાં ફરી ખીજા ખાતમાં દુઃખિયાં વાળી પડ્યાં હતાં : રામપ્રેલ પોતાના એક પ્યારા ગ્રામ નીચે ઠાણી લઈ બેઠો હતો તે મોલી ફળી વાળતી—કપારેક ચિન્તા સાથે એની સામે ભેઈ રહેતી હતી.

આજે જલ માણસની દરેક દરેક નસ ખેંચાઈ રહી છે : ભયંત્ર પથ્થર સાથે અરધી સદીની ભૂતી દોસ્તી ભભી છે અને ભયં દરેક દરેક પરિચિત વસ્તુમાં પોતાનો જીવનપ્રવાહ ભેઈ રહ્યો છે ત્યાં આજે હેમ્લો દિવસ છે !

જલ પુણ્ય, જે ગ્રામ નીચે જાગપણમાં રમ્યો હતો તે જ ગ્રામ નીચે, પોતાની ઠાણીને ટોડા દર્ઠ અરપો દિવસને તે અરપો દિવ જની બેઠો છે !

રસ્તા પર મનુષ્યાર પોતાના ઝેભિનિવર સાથે બચિ-ખતો 'પ્રતાપમહેશ' ધક્કા આપ્યા આવે છે!—એનું લય એક પખ ગ્રામ ઉપર નથી : પુણ્યમાં ખેતર પર નથી. એ પોતાની વાતમાં મચમૂલ છે.

‘કેમ રામ ? શું વિચાર કરે છે ?—’ મઝુમદારને રામની મનોદશા ખૂંચતી : પણ પોતાના વિદ્વાસનો ત્યાગ કરવાનું ક્ષાત્રતેજ એનામાં નહોતું.

‘હા! બાપુ! આવો, આવો પધારો!’

‘તને બદલો ચોક્કસ જ મળશે હો!’

જીવનને ખરીદવાની વાત! જાણે આત્માના રૂપિયા, આના, પાઈ ચતાં હોય! વૃદ્ધ ફિક્કું હત્યો.

પણ મઝુમદાર પોતાની ધૂનમાં જ આગળ વધી ગયા :

‘આ બાબુ મિ. ડૂબે!—’

એન્જિનિયર મિ. ડૂબે મઝુમદાર સાથે આગળ વધ્યો.

‘પ્લેન સારો છે : પણ એના કરતાં વધુ સારો ન થઈ શકે, મિ. ડૂબે ?’

‘યે સ—’ ડૂબેએ પેનસિલ પોતાના હોઠ પર મૂકી.

‘યે સ—’ તે ફરી બોલ્યો. ‘એક પ્લેન છે.’

અને એ વિષેનો વિસ્તૃત હેવાલ સમજાવવા મઝુમદાર ને ડૂબે આગળ વધ્યા.

‘સાબ!—’

મઝુમદારે અડકીને પાછળ જોયું. રામપટેલનો અવાજ હતો.

‘કેમ ? હવે શું છે ?’

‘હા! બાપુ—એક વાત છે. અમે ગરીબ માણસ, સમજ્યા ના ? પણ એક વાત છે.’

‘શી વાત છે ? કહેવાનું—મુદા પર આવો ને ?’

‘હા આ સામેનું પેલું મંદિર!’ રામપટેલે આંગળાંથી મંદિર દેખાડ્યું.

મઝુમદારે ગમરાટમાં રામપોલે બતાવ્યું ત્યાં ભેયું :
ભૂતા પથ્થર પર નવાં થીમ્યાં લગાડી એક કદગી મૂર્તિને
ત્રણ બાણથી સાચવીને નાનું મંદિર એકાંતમાં બિંધું હતું.
એની પાસે બે ચાર આમ્નો મુદર વદ જાંચો પથરાયો હતો.
એ જાણાનું સાદું સૌન્દર્ય એકદમ આકર્ષક હતું :
મઝુમદાર તે તરફ ભેળંને પોલ તરફ ફર્યો :

‘હા, એનું શું છે ?’

‘ત્યાં મારી માની રાખ છે !’

‘હા—તે ?’

‘ત્યાં મારો બાપ સૂતો છે ! એટલો કટકો
સાચવ્યો ?’

‘હાં, હાં, એ ભેવારો વેલ, મિ. હુબે ! that is
nonsense ! હા હા શું કહ્યું ? બીજો પ્લેન વધારે સારો
છે કેમ ?’

બંને વદ પોલ બારે દેવે પાછો ફર્યો. તે મનમાં
બોલ્યો : ‘એને શાપ આપીને ઈશ્વર પરની બદા કેમ
ગુમાવું ?’

૪

બા પટનાને વર્ષો પીત્યાં છે.

જન્મ પ્રતાપમહેલ એટલા જ ગર્વથી આગળ જિભે છે.

પ્રતાપમહેલના મઝુમદારે રામપોલનું નાનું ઘું મંદિર
રહેવા તીપું છે : પણ મંદિરનું છવન દરમ્મક ચંચું છે. ત્યાંના
નાનો મુદર એક : સાદું ફળિયું ને સ્વચ્છ એટલો એ
દરે દર્ઠ નથી પેલાં પ્યારાં આમ્નાં પણ નથી ને રામ-

૪

પોલના બાળપણના જૂના મિત્રોમાં એકલું કંઈયું મંદિર ચોપાસ વાળાની વાડથી વીંટાઈને બિહું છે.

દસ વર્ષ થયાં એ એમ જ બિહું છે : ને દસ વર્ષ થયાં બરાબર સાંજે નિયમિત રીતે છ વાગ્યે, ઝાંખો ભૂરો કાટ ને પેલી જૂની ડાંગ દેખાય છે : બધા મિત્રો ચાલ્યા ગયા. રમતમાં રમતા તે જૂના દોસ્તો છૂટા પડી ગયા : હવે રામપટેલ રહ્યાસહ્યા આ પ્યારા પથરને મળવા આવે છે. બસ આવે છે, ઘડીબર એકલો બેસે છે ને બારે હૈયે પાછો જાય છે. માણસ પથ્થરને પૂજે છે, ત્યારે વધારે બન્ય બને છે : કારણકે પથ્થર લાલચ આપતો નથી; એન્ડિશ પૂજામાં શ્રદ્ધાભર્યું હૃદય ને સમ્યાઈનાં આંસુ હોય છે.

૫

‘રંગુજી ! તોફાન કે ? આજે દાદાને એકલા મૂક્યા કે ?...’

શહેરમાં ત્યાં કાદવ પર મચ્છરનો થર જામ્યો છે ત્યાં બિબી રહી મોતી પોતાના છોકરાને કપકા આપે છે : ખેતર ને ઘર ગયા પછી તે પોતાના બાપ સાથે શહેરમાં રહે છે : ને રંગુજીનો બાપ મરતાં પોતે વિધવા બની દર-દમેય વૃદ્ધ પિતાની પાસે રહે છે.

થોડી વારમાં છોટી પેલાં ધીમાં પગલાં, જૂની ડાંગ, ને વૃદ્ધ શરીર દેખાયાં. રામપટેલ ધીમે ધીમે ચાલ્યા આવે છે. રંગુજી દોસ્તો ને નાયતો સામે દોઝો : ‘દાદા ! દાદા ! તું ક્યાં ? આવો, આપો.’

૪૬ રામપટેલ હમેશાં મંદિર પાસેની બોરડીમાંથી ક્યારેક બે ચાર પાકાં બોર કે જૂની ગૂંદીમાંથી એક બે પાકાં ગૂંદાં લાવે છે, ક્યારેક ચીજડાં લાવે છે : જાતુ પ્રમાણેનાં તાળાં ફળની એટલી રસમરી સ્મૃતિ હમેશાં રંચુજીને દાદા સામે દોઢાવે છે.

રામપટેલે રંચુજી પર હાથ ફેરવ્યો ને ચાર પાંચ ચીજડાં માઢ્યાં.

ઘહેરના વૈભવની સામે કંગાલ અપમતાની મૂર્તિઓ હોય તેવાં બે તદ્દન નમ્ર અને એક અર્ધ નમ્ર એમ ત્રણ ડોકરાં રંચુજીને દોઢતા દેખી સાથે દોઢતાં દતાં : એક બે ડોકરાં રસ્તાની પૂળમાં બરન્દામાં પડ્યાં દતાં : ને માઢવમાંથી દોડી દોડી કેટલાંક ડોકરાં ડોળાં પાણીમાં નાહીને દસતાં દતાં. રામપટેલ રંચુજીને તેડી પોતાને ઘેર આવ્યો : માણસ પશુ હોય તેમ પાસે પાસે ખડકાર્થને અસંખ્ય મજૂરો પડ્યા હતા. રામ એક ખાટલા પર બેઠો ને પાસે મોતી વાતો કરવા બેઠી :

‘હાં દાદા ! જઈ આવ્યા ! વેલામાં ફૂલ બેઠાં છે !’
‘હા !’

‘અને આપણી બગીચી બેંચ બાંધતા એ ખાડો તો હથકાર્થ ત્રેણે દરો !’

‘હા રંચુજી, તું જાણે આવ્યો નહિ !’

‘તેમ દાદા ! કાર્ક બેવાનું હતું ? જાણે વાંદરાં આવ્યાં હતાં !’

‘હા હવે કાલે આવજો હો ! તું ખાડ જામ્યાં છે !
જ્યાં લુઓ ત્યાં લીધુંજમ !’

‘અરે ! આજ ભગરી હોત !’

મોતીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. રામે તે જોયાં.

‘મોતી ! ગાંડી થઈ છે કે શું ? લેણદેણ ફૂટ પછી વળી મુંબંધ કેવો ? ઠીક ચાલો ! રંગુણ ! તું કા આવજો હો !’

વૃદ્ધ ડોસાની આંગળી પકડી રંગુણ ફૂટવા માંડ્યો ને ડોસો ભિક્ષો એટલે તેની સાથે ઘરમાં ગયો.

દિવસો ચાલ્યા જાય છે : ને રામપટેલ હમેશાં તે જાય છે. ક્યારેક વાતૂડિયો રંગુણ સાથે આવે છે ! પછી આખે રસ્તે મોટો ડોસો ને નાનો છોકરો કેક વાતે કરતા જાય છે !

૬

‘આનું નામ રામ ડોસો ?’

‘હા !’

‘પહેલાં એ ખેડૂત હતો કાં ?’

‘હા હા !’

‘લેયા !’

‘હા !’

‘આ માણસ ગાંડો છે ? તે આજો દિવસ અહીં રહે છે ? શું કરે છે ?’

જેયો જરાક ડિતાવળે ચાલીને રતિલાલ સાથે થાયો. મહુમત્તરનો નવ દસ વર્ષનો છોકરો રતિલાલ આજે ફરવા નીકળ્યો હતો ને તેણે રામપટેલને મંદિરમાં ખેડેને જોઈ જિવાને હટીકત પૂછી.

‘જી ! એવું છે, સાહેબ !’ લેલો રાનિલાલની સાથે
ઈ ગયો હતો તેણે વાત ચર્ચા કરી. ‘કે આ રામપદ્મ પહેલાં
હતો હતો. હમણાં સુધી—હા હમણાં સુધી, હજી તો જ
તે નહિ થયાં હોય; હા, માંડ ચાર વરસ, બહુ બહુ તો
ચાર વરસ થયાં હશે. ત્યાં સુધી પાસે સહેરમાં એની
ગરી મોતી રહેતી હતી; એક નાનો ઊકરો હતો;
ગરોબે હમણાં જ અમે જોતા તે હમેશાં આવતો; ઊકરો
મેંચારો મરી ગયો !’

‘હેં !’

‘જી હા, એનું નામ રંગુજી મરી ગયો ને એની
મા માંડો થઈ ગઈ !’

‘ગાંડી ! લેવા ! આ સાચું કહે છે ! આપણે હવે
પર નહીં ! આ માણસ આંધી મુંડે છે !’

‘જી, હા, ગાંડી થઈ ગઈ. હજી ક્યારેક આંધી રામ
પાસે રખડતી આવે છે. આ રામપદ્મ સવારે જોઈ
શીવે છે !’

‘જોઈ ? કેવું કામ ?’

‘જી હા, સવારે જોઈ શીવે છે : બપોરે ઉમેળી
નાંખે છે : ને સાંજે વાળવાં લઈ ધૂળ જોખ્યા કરે છે !’

‘હેં ! એમ શા માટે !’

‘કેણે જણાવ્યું છે. ચાલો, આપણે એને
જોવાવશું !’

‘ગાંડી છે ને ! મારવા દોડશે તો !’

‘જી ના, એમ તો કાલો છે.’

‘જલદી કરો !—’ બીજો અવાજ આવ્યો : તે ડોક્ટરનો લાગ્યો : ‘દીક્રો બડો તકલીફ હોતી હય !’

‘હા, હા !’ કહીને લૈયો ચાલ્યો. વૃદ્ધ રામપટેલ મોતી પાસે પહોંચી ગયા હતા. મોતી આજે જરાક ડાહી દેખાણી. ‘મોતી ! બેટા ! રંગુજી સૂતો છે તેને જગાડે છે કે ? જા સુઈ જા. રંગુજી સૂતો છે !’

મોતી ખડખડાટ હસી : એના હાસ્યના પડધા પ્રતાપ-મહેલમાંથી પાછા ફર્યા : ‘દાદાજી ! રંગુજી આજે આવ્યો હતો કે ?’

વૃદ્ધ ડોસાએ ગાંડાનો વેપ બજવ્યો : ‘હા હા, મારી પાસેથી બેર લીધાં ને !’

મોતી ફરી હસી : ‘હા ! હા ! કેવો લુચ્ચો દાદાજી ! . . .’

‘હા. ચાલ બેટા, સુઈ જા. ’

લૈયો આવી પહોંચ્યો હતો. તેણે લાકડો ઉગામી : ‘માલુમ નહિ હય ? શેઠ સાહજકા લડકા બિમાર હય ! ચલે જાઓ ! ચલો !—’

મોતી ખડખડાટ હસતી દોડી ગઈ : ‘રંગુજી ! . . .’ એણે થોડે દૂર જઈ ફરી બચંકર સાદ કર્યો.

‘બલા ભગવાન !’ રામપટેલ ત્યાં બેસી ગયો. ‘અરે ! લૈયા ! આજે આખી રાત્રિ હું એને શાંત રાખત. આ હવે તે રાડો પાડવા ઝૂટી મૂકી !’

લૈયાએ પાછળ દોટ મૂકી.

‘રંગુજી ! બેટા ! દાદાજી બોલાવે !—’ ઝાડમાંથી ને દૂરથી અવાજ પર અવાજ આવવા લાગ્યા.

ખીજ બે મોટર એકલ પસાર થઈ થઈ : રતિલાલની માંદગી બપોરે હતી ને ગંધોના સાદની કફપતાથી તે અમૃત થઈ ધૂળતો બેઠો થઈ ગયો હતો. ડોક્ટરો મોટરમાં ધમાલ કરી રહ્યા હતા.

રામપટેલ આંધી રાત્રીમાં ધીમે ધીમે મોતી તરફ આંખો.

૮

દુઃખના પ્રભાતનું તેજ પ્રતાપમહેલ પર પડતું હતું : પજુ પ્રતાપમહેલમાંથી દુઃખના ને ગદાનિના પોકાર આવતા હતા. રામપટેલે આંખી રાત્રિ મોતીની ચોટી બરી હતી, અને તેને ફાસલાવીને કાંત ગુપ્તી હતી. સવારમાં વહેલો રંગુણ બાગે એમ આશા આપીને ગમે તે રીતે પ્રતાપમહેલનું વાતાવરણ કાંત રાખ્યું હતું. જ્યાં સવારમાં પ્રતાપમહેલમાંથી અત્યંત દુઃખના અવાજ આવ્યા.

રામપટેલ બેઠો થઈ મંદિર તરફ આંખો : ઓટલા પર બાંધે રહી બાગુરતાથી યુ યાવ છે તે જોવા સાંખ્યો.

થોડો વારમાં જ માથુસે રોતા કકળતા નીકળ્યા : 'બધા બમવાન !—' રામપટેલ દુઃખથી નીચે બેસી ગયો. તેજ વખતે મોતી પશુ દસતી દસતી આવી. 'હાહાહા ! હાહાહા ! રંગુણ બાગો !' ને તે ફરી ફરી દસવા લાગી.

'ઓ ! બેટા મોતી ! આજે પ્રતાપમહેલ રંગાવો છે. તને કંઈ ખબર છે ?'

થોડો વારમાં જ મોતી તો નાહી ગઈ

રામપટેલ મંદિરમાં મહારોવ તરફ ફર્યો : એણે રોતાની જુની મોતી ખભે નાખી, હાથમાં ડાચ લીધી, ને રડી પડ્યો.

‘આજે હવે છેલ્લો દિવસ ! મેં એને ગ્રાપ નથી આપ્યો, પણ ઈશ્વરી ન્યાય ફળ્યો છે ! મોટાનું મોટું દુઃખ જોવાની મારામાં શક્તિ નથી : માટે આ જગ્યાને છેલ્લા પ્રણામ !’

તે તે પોતાની જૂની ડાંગના ટેકાથી દૂર ને દૂર ચાલતો થયો. તે ચાલ્યો જાય છે : હજી હજી દૂર ને દૂર : એણે વર્ષો સુધી એકલી શ્રદ્ધા પર દિવસ કાઢ્યા : પ્રતાપમહેલનો વૈભવ જોઈ ને એને દ્રેપ ન થયો : ઈશ્વર પરના ન્યાયની શ્રદ્ધા ઓછી ન થઈ. એને આજે એ ઈશ્વરી ન્યાય જોયો.

મંદિરમાં એનાં ત્રાજવા અને ધૂળ પડી છે : દોરા ને ગોદડીના કટકા પડ્યા છે : તૂટેલ વાસણ ને ફૂટેલ ઘડા પડ્યા છે !

ખીજો દિવસે મંજુમદાર મંદિર તરફ આવે છે : તૂટેલ વાસણ ને ફૂટેલ ઘડાના કટકા મોતી વીણે છે ! ગોદડીના કટકા રેશમી કપડાં હોય તેમ સાચવી સાચવીને બાંધે છે ! મંજુમદારને જોતાં જ તે ખડખડાટ હસી :

‘રંગુજી આવ્યો છે કે ?’

તે મંજુમદાર કાંઈ જોલે તે પહેલાં તે નાસી ગઈ ! ‘રંગુજી ! બેટા ! દાદાજી જોલાવે !—’ એ શબ્દોના પડા હજી સંભળાય છે !

નિઃશબ્દ રાત્રિ ને ચંદ્રનું એવું જ આહું તેજ હો છે : પાન સૂતાં છે : ને ફૂલની પાંદડીમાં ધીમે શ્વાસ ફરકે છે : ચંદ્રના આછા તેજના કોઈક કોઈક ફૂંડાળાં પાનમાંથી સરી સરી પૃથ્વી પર ભાત પૂરે છે. વાતાવરણ ફરી ભારે-ખમ મનદુખધું છે. મંજુમદાર પેલી રાત્રિ સંભારતા ધીમેથી

ટલે છે : મંદિર પાસે ચોદાક બાટાં ગ્રામમાં ચંદની આછી રાહનીથી હાથ પાછાયા થઈ રહ્યા છે : મનુમદાર તે તરફ ફરે છે, પણ એકદમ પગ ચંબી જાય છે.

મગખર ગ્રામના મૂળમાં લગભગ મંદિરના પગથિયા નીચે જૂના જૂરા મોટા પાકાયેલા છે : એક વાંકી ડાંચ પર હાથ રાખી કાઠ તાકી તાકીને જુએ છે : મોઢીનાં લટકતાં ચીંથરાં જગાં ચાકતાં દેખાય છે.

‘કામુ બેસા—’

મનુમદારે જલક પાકે પગ ચાક્યો નાનો આઠ વર્ષનો હોકરો પેલા મોટા પાકાપાથી જુદો પડતો દેખાય છે.

‘હા સાહેબ !’

સામેથી ફરવા નીકળેલ બેસો આવ્યો.

‘બેસા ! કામુ છે ?’

અને મનુમદાર થંભ્યા : છતાં વેરાતાં વાદળાંમાંથી ચંદની રાહની આઠ પર આવે છે, ને પ્રકાશમાં ચળકતાં પાંદડાં ને હાથની ઘણીઓ સિવાય કાઠ નથી.

‘હા ! આવે બેસાબે !’

‘હા . . . . .’ મનુમદાર જનમતા બોલ્યા.

‘આ મંદિર દરે સમયવડું છે.’

‘હા !’

‘પેલો રામપ્રેમ ક્યાં છે ?’

‘હા ! મરે કનિવારે પરી ગયો.’

‘ટું ?’

મનુમદાર પાકેલાં હાથે અનેક વિચાર કરતા પાછા

૯

પ્રતાપમહેલમાં હવે મનુમદારે રહેવાનું હોયું છે. ત્યાં રાત્રે રોશની કે દિવસે અવાજ યતો નથી.

પશુ પેઢાં ખુશનુમા ખેતરો ને તાગ્ન મોલ, દિલોલે ચડતાં પાણીનાં પૂર ને દિલોળા દેતી બેસો, તાગ્ન લીલાં ધાસ ને આવણનો આછો છાયો; દૂર દૂરથી આવતો રખારીનો વાંસળીનો ચૂર ને ખેડુની છોકરીઓનાં ગીત... આ બધું ત્યાંથી ચાલ્યું ગયું છે. ખોખડધન જેવો ભૂતિયો મહેલ, બિહામણાં ઝાડ ને ચંડા પડતી દેરી રહી છે : પ્રતાપમહેલ પાસે આવતાં છોકરાં ઝડપથી દોડી ગય છે : ને પોતે જે વડવાઈએ હીંચડતાં તેને દૂરથી દેખાડી નિઃશ્વાસ મૂકે છે ! રાત્રે હજી આ મહેલની બારીઓ ખખડે છે : પશુ ત્યારે ઘણું કરીને પવન જોરથી ફૂંકતો હોય છે ! ને ચામાચીડિયાં આમથી તેમ પોતાની પાંખો ફફડાવતાં ફરતાં હોય છે !

૭

અને રામપટેલના મંદિર પાસે ક્યારેક તદ્દન ચાંત રાત્રિમાં ભયંકર અવાજ આવે છે : ‘ ખેટા ! રંગુજી ! દાદાજી બોલાવે ! ’

સર્વનાથ

ઈ. સ. ૧૬૧૭ ના માર્ચની ૨૬ થી તારીખે, જયેરે જનિવાર ને પંચાગે, જે દેઈન જાવી તે દેઈનમાં, મંદાન્તનો એકનો એક દીકરો હર્ષવદન, આદિમા જવા મટે ખોદદારમાં ઘામણ થયેલ કપાળે કંકુનો ચાંદલો કરીને તેની મામે તેનાં જોવારણાં લીધાં; આદોણીપાડોણી બધાં રોચન સુધી વળાવણાં બાબ્યાં હતી, તે તેની બાથપાથ લીંદાઈ ને 'ભાઈ સામવળે,' 'પરેવનના મામલા છે,' 'માલી! ખખર-પત્ર લખજે,' 'એવી એવી બધામણ બાપીને, પાંચ દસ મિનિટમાં છૂટા પાનાય સુવાન પ્રત્યેનો પેતાનો ખાર અનેક ઘોટે બતાવતાં હતાં.

દેઈન જાવી મલુનો કારમી વીજ જેવી મિસેલી થામી, સામાન બપાઓ, ને સુવાન હર્ષવદને પેતાના કબ તરફ જવા મટે જે વખતે પથ ઉપાડ્યો, તે વખતે આદોણી-પાડોણીની બાંજમાંથી બાંસુ ખરવા લાગ્યાં ને મંચળ-મંચળે—દીકરો પરેલ કમાવા જાય છે ત્યારે—બાંસુ ન

પાડવાની સૌને શિખામણુ આપનાર ચંદ્રકાન્ત પોતે પણ ગળગળો થઈ ગયો.

છેટે સુધી—હાય ને રૂમાલ ચાલતા હતા ત્યાં મુઘી-બધા એકીટશે દરબજે પોતાના પ્યારા પુત્ર જેવા હર્ષવદનને લઈને ઊપડી જતી, રાક્ષસી જેવી ગાડીની પાછળ ને પાછળ જોઈ રહ્યાં. અંતે સર્વ નિશાની બંધ થઈ ને ચંદ્રકાન્તની માત્ર માનસી મૂર્તિ જ તેમના ખ્યાલમાં રહી. જીવન પર ભારે ધા પડ્યો હોય તેમ ધીમે પગલે બધાં પાછાં વળ્યાં.

ચંદ્રકાન્તનાં પાડોશી હર્ષવદનને અત્યંત પ્યારથી ચાહતાં : અને જોકે બધાં જ ઘરમાં તો ડીક ડીક હતાં, છતાં, ચંદ્રકાન્તને ટાણેકટાણે જાણ્યા વિનાં રહેતાં નહિ. ગામને છેડે છેડે એક નાનું સરખું પરું વસાવીને સાતઆડું કુંડુંબનું જૂથ રહેતું હતું. એને આખું ગામ સુમરાવાળું ફળી કહેતું. ફળીમાં ગાડાં છૂટ્યાં હોય, બળદિયા કોટે બાંધેલી ટોકરીઓ હલાવતા હોય, ભેંસો દોવાતી હોય, વાછરડાં કેડતાં હોય, વહુવારુ ધમાધમ કરતી હોય, એવો હસનઅલી સુમરાનો વાસ આ ફળીમાં હતો. નજીકમાં એક વિધવા મીરાણી રહેતી. અને પાછળથી એક વિધુર મીર રહેવા આવ્યો હતો. આ મીરાણી નિત્યદહીં હતી, પગે કાંઈ ને કાંઈ ગડગૂમડ હોય જ. ને કાળા પગ પર ઘોળા પાટા બાંધ્યા જ હોય. એને પગે વાળા નીકળ્યા હતા, ને ચરીરે જરા રોગી હતી : પણ એનું નાનું ઘર અત્યંત સ્વચ્છ રહેતું, જે કે સુમરપોશીના ઘરની તોડે તો ન જ આવે. સુમરપોશી આખો દિવસ ઘર વાળતી હોય, ને તુળસીના ક્યારાને પાતી પાતી હોય, કે પોતાના ‘જાગજા’ માટે તત્તવડ

ખાંડતી હોય. જગો [સાક્ષરી બાણમાં જન્મજનન] તેના દીકરાનો દીકરો હતો, ને બહુ લાડમાં ઊછરોને બહુ બેવડૂદ બન્યો હતો, પણ ડોહી તેના મારે મરે એવી પ્રીતિ રાખતી.

સુમલની પાસે પાડોશમાં એક લંબડો રજપૂત રહેતો. એ ત્યારે જુઓ ત્યારે સુમલડોહીને ત્યાં બેસીને ' બેંસા-સુર ' ને ' ખલીસ ' ને ' ચૂડેલ ' ની વાતો કરતો જ હોય. એ મધુ મારતો કે મેં દસ બેંસાસુરને પાણી ભરાવ્યા છે, ને જુલનીમાં એકલો ખેતરમાં જલો, ત્યારે થોરની એક વાડ-માંથી નોકળાને બીજી વાડમાં ગાલો જતી અનેક ચૂડેલો નજરેનજર નિહાળી છે. પાડોશી બધા સમજતા કે લંબડો મદાખપ્પી છે. પણ લંબડો એવા રસથી ચાતો કરતો કે સૌ તેને સંભળવા માટે બેઠા થયા વિના રહેતા નહિ. તે એક બાંબે કાણો, એક પગે લંબડો, ને એક હાથે દૂડો હતો, રાણા સુમની પેઠે તેના ચરોર પર બીબલ તો બહાદુરીના ધા નહોતા, પણ માથામાં થોડી થોડી ટાલ હતી. બધા પાડોશી એને લંબડો જ કહેતા, અને સંનિધો જાણે પોતાનું એ નામ જ હોય તેમ એ મધાવી લેતો. ને કહેતો કે મને કાંઈ દૂડો, લંબડો ને કાણો એમ ન કહેતા, માત્ર લંબડો કહે છે એટલું જ ખસ છે.

મંદકાન્તાના બા બધા પાડોશી કાંઈ ને કાંઈ ઉલોમ તો કરતા જ. હસનજલ્લી સુમરાને સારી ખેડ હતી અને બધા પાડોશીઓને એની મોટી ઝોલ હતી. વાદ ટાણે સુમરો સૌને શેરડી ને હાંચે ઢીનો મોજ ખવરાવે જ. ને ત્રણ ટાણે સૌને ત્યાં પોંખ ને ઝોળા પડેઆપે જ રહેતો. એવા તે મધાણુ હતો ને દિલનો પણ ઉદાર હતો. નાના-

મોટા થઈને એના ઘરમાં તો ત્રીસ ચાલીસ માણસ ફાં
આટલાં જાડાં માણસો હોવાથી એનું ઘર રાતરિવસ બધું
બધું લાગતું. ફળી પણ બ્યારે જ્યો ત્યારે કિંકરિવ આનંદો
અવાજોથી ગાજતું જ હોય. એ ફળી બગીચા જેવું જ
ખુશનુમા લાગતું. રાત્રે વાળુ કરીને સૌ સુમરાના ફળીમાં
ભેગાં થતાં ત્યારપછી લંગડો વાતોએ ચડે, ને મોરાણે
અંદર ટેકો પુરાગ્યે જાય, ને સુમલડોથી તાલ આપતી હોય.
સુમલની ખેડ એના છોકરાના મરણ પછી બાંગી થઈ હતી,
પણ બાંગ્યું બાંગ્યું તોય બરુચ, એ પ્રમાણે તેને તોળી
માટલાનો ગોળ ને તલ તો નીકળે, નીકળે ને નીકળે જ.
એની એ સાચવણીવાળી ને કરકસર કરનારી હતી. ખડાં
મોખા એના દિલમાં કોઈ દિવસ આવ્યો સાંભળ્યો નથી.
લંગડાનો અવતાર એની હાપણવાળી ને ફાળી રજપૂતાનો
જ ચલાવી ફેલી. એ પણ ખેડ જ કરતો. અને બાંગ્યું
તૂટ્યું બાંગ્યું તૂટ્યું એમનું વહાણ ચાડ્યે જતું. એ જ્યાંમાં
માન મીરાણી જ 'પેનગનર' જેવી હતી, ને એને રાજ
રજવાડામાંથી પેનગન મળતું તે પર નમતી. અંદરનાં પંડ
કંઈક બરવાને એક બોરડી વેચાતી સીધી. અને તેની
બદલે વરુની મીતી મોટાં મોટાં વેદાકયોયા સજીવો
ફાં. આમ 'પંડ' નાકુલ પાડેલમાં હોવાથી, પણ
પંડમાં એની યાદ માગતી, અને એનો 'ખાલકો'
ને જાણ કરીશું. 'જાલગાલ' ને 'નાનુડાન' કરી ફાં
જાલ ને જાલ દિલગજીવાન માગતી.

જાલ ને જાલ આદિત્ત નથી ત્યારે જાલ નુંડ રંગો
જાલ ને જાલ જાલ જાલ જાલ જાલ જાલ નુંડ ને જાલ.

૨

અંદાનત લાંબામાં લાંબું મદાકાબ રોકડી આડસો
લીટીનું ને નાનું કાબ જસો લીટી સુધીનું કરતો. એનાથી
નાનું કાબ એ ક્યારેય કરતો નહિ : કવિતામાં તસ્કીન
રહેતો; પણ તેમાં પલુંખકું પ્રાસાનુપ્રાસમાં જ વખત વહી
જતો. આ પંદર રૂપિયાનું ધર પણ તેણે સુમરા દસનઅલીની
મદદથી જ લીધું હતું. આરે તરફ જીંત પર અનેક
મુદર વાકપો લખતો ને જૂંસતો, પણ પોતે સ્થાયી ધધો
શોધીને ધર જમાવવા યત્ન કરતો નહિ. તે પરપચો હતો,
પણ પોતાના જેવી જ એક ચાંક ખાઈને તે બાઈ ઉછી
ઉધારાં કરીને ધર અધાબે રાખતી, પણ આ 'પંડત'
માણસ વિદ્યાના બસનમાંથી નવરો પડતો નહિ, ને ઉછી-
ઉધારાં બાબે જ પાછાં દેવાતાં. એની વિદ્યા પણ વાંઝણી
જેવી જ હતી. એટલે દર્પવદન જતાં જ પહેલું તો આખા
પડોશને 'કાચગપનર' ને 'નાર્મકામાંનાં' ડેકાજાની મદા-
પીમ જાગી. અંદાનત હતો, પણ તે ધૂની માણસ. દર્પ-
વદન જેવો દગ્ગો મચેલો નહિ, અને વલુચાક એની પાસે
આવતાં સજામાવ. એટલે દસનઅલી સુમરાનું નામ ધીમે-
ધીમે વાણિયાની દુકાને ચડ્યું. ને તેમાં જમાડધાર, જમા-
ઉધાર, ધવાની સરખાન ચર્ચ.

૩

સંવસની હોઠરી રૂપાળી ખરેખર રૂપાળી હતી. તેની
ઉંમર કાગે જ તેર વર્ષની અગ્રાજ સુમલડોશીનો હોઠરી
જનમે અને રૂપાળી બને સવારમાં વહેલાં પદર ઉડતાં. ને

ખરે. મંદરાક પહેલર વંચતો મો. ને આજરો કંઈ
 ૭ માસ પીધે મર.

૬

હજી તે પૂરું પ્રમાણ પડ્યું નહિ પીધું હોય, તો
 સમસાતણા કુળીમાં જઈએ જોવાવડા થઈ પડશે.

એક પેલોય ફેજાલર, ને પેલારી કાજર થઈ મર
 હતા : નેચને નીરજ નાખવા માટે કુળીમાં કપાળો ખડર
 આવી હતી તેને જ પૂછ્યું : 'ક્યાં છે તારો ખાવ ?'

વંચડો કુળીમાં ખાટણ પર મૂતો હતો. હજી તે પચે
 ગોઠું ફેંટી લીધું : 'કોનું છે તારું ?'

'કોનું છે ! આ કંડારાજ રોડની જખી આજે
 જાગવવાની છે. બંકમનાનું થયું છે એ ખબર છે ના !'

'હા તે જાગવો છો માર્ક !'—કીને રાખૂતાઈ
 ખડાર આવી. 'હું તો કંઈ છું અમારું ગરીબનું અન્યાયી
 લીધું હશે તેનું સાત જન્મારામાં ૫ સારું નહિ થાય.'

'ખોટું રોનું છે ? ગોળ ને ઘી, ને સાકર ખાતાં તો
 સાકર લાગ્યું હતું કવે દેતાં જ વસનું કાગે છે કં ?'

'આના કોડરાએ જુખતેગા ક્યાં !'—વાત એમ
 હતી કે જગાએ લંગડાકાકાને ખાતે વારંવાર નાનું ઉપાડ્યે
 રાખ્યું હતું. લંગડાએ હેતથી, ફેટલીક વાર તેવાં નાનાં
 ભર્યાં પણુ હતાં ; પણુ હર્ષવદનના ગયા પછી જે જે
 નાનાં થવાં લાગ્યાં—લંગડાનાં વરનાં ને જગાનાં—
 તેમાં કાંઈ હિસાબ જ નહોતો. લંગડાનું વડાણુ તો વૂંટવૂંટ
 હતું જ એટલે વેપારીએ ઉતાવળ કરી, જખી લાવીને પૈસા
 વસૂલ કરવાની તૈયારી કરી રાખી હતી.

અર્પનાશ

મેં જ વખતે, અર્પકર અર્પણ સાથે, હમયે રેવા
 હો હતું. - દક્ષિણ એક તરફથી પોતાનો આવડો દત્ત, મીઠાવડો
 પણ માર મહાર નીકળો હતો, અને પોતાના પાઠોમાં પણ
 રહેલું દુઃખ મેં, દક્ષિણમણી મહાર અર્પણે દત્ત
 "હું હું" કરતાં દક્ષિણમણી અર્પણે, પણ હમયના રાગ
 સુધે જ સો રાગ બોલ. અને મરણ પામેનાં હતાં, અને
 સુખ જિત્તરી એકથી થઈ ગઈ હતી. એનું રાગું હું
 રાતે તેનું હતું, ને હમયને એનું આપેલા સાથ મુખને
 વેચવા.

બીજી તરફ આ અર્પણે મહા ભેદને બિલ્લી હતી
 દક્ષિણમણી અર્પણે થય તેવાર થયો, પણ હમયને ના
 પાડો 'દેવે અર્પણે અર્પણે નહિ રાતે : અર્પણે મળ નહિ
 મારે' અને તેનું પોતાની બેઠ ને પાડીપણી પરવખરી
 નવા રાધો.
 એ જ રિતે એ પાર રૂદપા.

૫

દેવે તો રાધાની અને એની મા મજૂરીએ જતાં, ને
 હમયે અર્પણને ઘેર પકડો રહેતો કે વખતે મીરાઈને ત્યાં
 જઈ બેસતો.

હમયને આમું હતું કે હોકરાને હમયને મજ માટીને
 મરખી હીલો છે. એનો અર્થાત આ અર્પણનું રેર
 તેમ તરત્તો બની ગયો હતો. અર્પણને હમયે બહુ લાગ્યો
 રાખતો હતો અને એના રૂદ અર્પણને એ એક જ
 આજી હતી. અર્પણના મરણ પછી તે એવી તો અર્પકર

બની ગઈ કે તેના પડછાયામાં ઝીલું રહેનાર પણ ઘૂંચ કો. તેનો સ્વભાવ જ ફરી ગયો. ને હવે તેની પાછળ કોઈ નથી એમ જાણતા છતાં તે વધારે ને વધારે લોભ કરવા લાગે એના ફળીમાંથી સખા તો તદ્દન નાશ પામી ગઈ, પડેલાં જે નિખાલસતાથી તે પાડોશી સાથે રહેતી, તે નિખાલસતા પણ સરી ગઈ. તેના મગજમાં વૈરની જ ધૂન જરાઈ ગઈ. અને તેનું હૃદય તથા આત્મા ધીમે ધીમે કરમાવાં લાગ્યાં.

મીરાણીને ત્યાં જઈને લંગડો બેસતો. ત્યાં મીર પડે આવતો. હસનઅલી પણ પોતે પાસે હોવાથી ડોકિયું કરે, ને ચંદ્રકાન્ત પણ મીર સારંગી વગાડશે, એવા સાંકળાવણી લોભમાં ત્યાં જઈને બેસે. આ પ્રમાણે એકલી પડેલી સુમત્ર કોઈનો ઇરાદો નહિ છતાં, ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે એકલી પડવા લાગી. એકલતાથી એના હૃદયમાં મોહને બદલે વૈરના બીજનો પરિપાક થવા લાગ્યો.

આ તરફ પેલો વિધુર મીર જરાક લાલસુ હતો : જરાક વિધવા હતો : મીરાણી સુવાનીમાં વિધવા થઈ હતી : અને બન્ને જણાં એમીને મોડી રાત સુધી વાતો કરવાનો વ્યવહાર રાખતા, તેમાંથી, વખતે વખતે રૂડી રાતના તે સુંગારની વાતોના ટહુકા પણ કરી લેતા.

એમ મુંબંધ વધતો હતો. ધીમે ધીમે મીર મીરાણીની વધારે ને વધારે સેવા કરવા લાગ્યો. ને મીરાણી પણ મીરની સેવા વધારે ને વધારે સેવતી ગઈ. આ વાત પર વૈર મરેલી સુમત્રની આંખો સિવાય બીજા બધા ઉપેક્ષા કરી રહ્યા હતા.

આપણા કવિ ચંદ્રકાન્તે એક મહાકાવ્ય સામ્રાજ્ય પર હુમલો લીટીનું ચર ક્યું હતું. તે કાવ્ય પૂરું થાય તે પહેલાં, તેના પછી સુધાવધ કરવા મહેલાં તે સ્વર્ગે સિધાવ્યાં. સામ્રાજ્ય પર હુમલોમાં એ રીતે સામ્રાજ્ય પર હુમલો લીટી ખીણી બળા. એટલે કુલ ત્રેવીસ હુમલો લીટીનું મહાકાવ્ય કરવામાં પહેલા કવિરાજ પોતાની લાગવન ચલાવીને આ અગાન જૂથને દોરવાનું બૂલતા મયા. હર્ષવદન જતાં સૌ પાડોશી ચંદ્રકાન્તને પૂછપરછ કરવા આવતા, પણ કવિ તો બીજો પર લખેલા મનુસ્મૃતિના શ્લોકો કાઢીને તેને બદલે પોતાને મન ફાવે તેવા ખીણી શ્લોકો લખવામાં તસ્લીન હોય. એમ જ મદિને બીંત ધોવાતી જાય, તે શ્લોકો બદલાતા જાય ! આવું વાતાવરણ જમાવવામાં પહેલા કવિરાજ મીર, મીરાણી, સુમરો, લંકાને સોમલ શું કરે છે તે જોવાનું બૂલી ગયા. તે પછી શામા વખતમાં ચંદ્રકાન્ત જૂજ મયા : જૂજમાં તે ખીણી વખત પરણ્યા ને નાની વધુ કમમળા હોવાથી, ત્યાં જ રહી ગયા !

આ તરફ મીરમીરાણી વધારે ને વધારે વખત સાથે બેસતાં જાય છે. ક્યારેક બેઠે એકાંત પણ સેવે છે. કુમારના પોઠો ગાવામાં કેટલી રાત ગઈ તેનું જાન રહેતું નથી : અને ક્યારેક મીરનો હાથ સારંગીને બાંધે મીરાણીનો હાથ પાડે છે.

સુમલ શિંમ આત્મચરિત્રથી એ તાલ જોઈ રહી છે.

૬

એમ કરતાં એક કિલ્લો સવારમાં વહેલાં—તે જ સમય કે જે સમયે જાણે મરણ પામ્યો હતો, તે લંકાનું પર

તૂટ્યું હતું—ફેજદારે આવીને મીરાણીનું ખાર ખખડાવ્યું. અંદર ત્રણ જણાં હતાં : લંગડો, મીર, ને મીરાણી. આ અચાનક દુમલો જોઈ, ત્રણે જણાં ગભરાઈ ગયાં.

વાત એવી હતી કે ધીમેધીમે વધતો મીર અને મીરાણીનો પરિચય સ્નેહમાં સમાપ્તિ પામ્યો હતો. સારંગીને બદલે મીરે મીરાણીના સ્વરો જ જગાવ્યા હતા. અને જો પુનર્જન્ન થાય તો, પોતાનું પેનશન બંધ પડે એવો ભય હોવાથી, તેમણે લંગડાની સલાહ લઈ નવો જન્મ લેનાર જીવને ડેકાણે પાડવા નિશ્ચય કર્યો હતો !

એ વાત પર સુમલ જિંડાજિંડા આત્મસંતોષથી જોઈ રહી હતી. તેને જ્યારે લાગ્યું કે થડી ભરાણી છે, ને આજે લંગડો છાનોમાનો અરધી રાતે, મીરાણીને ત્યાં પહોંચ્યો છે, ત્યારે પોતે પણ ગુપચુપ ઊઠીને ફેજદારને ખમર કરી આવી.

અને ફેજદારને જરાક વધારે લાલચ જેવું લાગે માટે લંગડા સાથે હસનઅલીનું નામ પણ જોડતી આવી. હસનઅલી પૈસાવાળો માણસ ગણાય, ને આખરના ભયથી તે કાયળી બે કાયળી સહજમાં કાઢી આપે, એટલે આ વાવડ ઉપર સવારમાં વહેલાં આવીને ફેજદારે ખારણાં ખખડાવ્યાં, ને એ અવાજથી લંગડો, મીર ને મીરાણી ત્રણે ધ્રુજ ઊઠ્યાં ! માત્ર એક કલાક પહેલાં જ તેમણે નવા જીવને ડેકાણે પાડ્યો હતો—અને એટલામાં આ નવી આફત આવેલી જોઈ તેઓ મૂંઝાઈ ગયાં. લંગડો પાછલે ખારણેથી લાગ્યો : પણ ‘ઊનો રહેજે ! લંગડા—’ કહીને ત્યાં ઊભેલી સુમલે ખૂમ પાડી ફેજ-

દારને બોલાવ્યો. ને તે આજાદ પડ્યાયો. સુમલ છે. જિભી
છિભી હસવા લાગી. વૈરની, તુમિના, આનંદમાં તે ડેલી
રહી હતી.

પછી લંગડાએ પણ પોતાને ન છાંજે તેવું પચણું બધું :
હસનઅલી સુમરાએ તેમને ઘોડે વારંવાર મદદ કરી હતી,
પણ પોતાના પર આવેલો આકૃત ટાળવા લંગડાએ આ
કિસ્સામાં હસનઅલીને પણ સંપડાવ્યો.

હોળદારે એ લપડાક યોદ્ધા : 'કેમરું કયાં છે બતાવો.'
ધૂનતો ધૂનતો લંગડો આજળ આવ્યો, ને હસનઅલીના
વામાના ઉકરમમાંથી તાઝું ફૂમળું બાજક કાઢી આપ્યું :
પોતાના ફૂતરાને બહુ બસતો જોઈ, હસનઅલી લાકડી લઈ
વામામાં આવ્યો હતો, તે આ દેખાવ જોઈને થંભી જ ગયો.

મીરાણી સાથે આમ બવહારનો આરાપ મીર ઉપર
મૂકવાથી બહુબહુ તો પાંચ દસ રૂપિયા મળે. એટલે હોળદારે
લંગડાને ડસાવીને, મીરને ધમકાવીને, ને મીરાણીને 'જેલ'
દેખાડીને, હસનઅલી સામે મળખૂન આરાપ ધરી, ખાતરી
દસખાર કાપળી રૂપિયા આપ્યા : અને હસનઅલીના ધરતું
ને હાઈ નર હતું તે બધું ચુસાઈ ગયું.

બીજે દિવસે સવારે હસનઅલી જિખારી જેવો, બટ્ટ
જેવો, શાંમ જેવો, નિસ્તેજ, નિરુસાહી ને નિરુદ્ધમી બની
ગયો. તેની દસપંદર વર્ષની જમાવટ એક રાતમાં જીપડી
ગઈ હતી. તેના બહોળા કુટુંબને પોષવાની તેની તાકાત
દરાઈ ગઈ હતી. તે બોલ્યો નહિ, પણ પોતાના ખોટા ને
વિશ્વાસપાતી પાંડેશીઓ પ્રત્યે હવે તેણે તિરસ્કારથી મો
ફેરવ્યું.

‘જરાનર મુજી ને પછી ‘સુમરાવાળી’ ફળી ‘કહીને
પાને તે તરફ લેવરાખ્યો.

પરોથી જેવા જણાતા હર્ષવલ તરફ એક આયર્ષ-
મતી દટિ ફેંટી દાપાવાળાએ તે તરફ દાપો દંકરો.
સુમરાવાળા ફળીમાં દાપો અટકો: પણ નવું કન્ય

હતું: નાલે કાઈ માણસ ન નથી.

જુવાન ખમર મેળવવા માટે લંગામની પર તરફ આપ્યો.

‘કાકા ! લંગમ કાકા !’

લંગમને હમણાં એ સમજ તરફ અપરિચિત હતો,
એટલે તે લાકડો લઈને બહાર નીકળ્યો.

‘કાકા ! જાળવો એ ! હું હર્ષવલ !’

‘એ હો હો ! એટો થઈ ગયો. પણ હું ક્યાંથી !
બાપુજી તો જુન છે !’

‘હા, પણ મારા ઉપર કાનજ હતો કે પોતે ગઈ માલે
આંદો આવી ગયા હો એટલે તો હું આંદો આપ્યો. પણ
હસનઅલી—ને ગઈ ક્યાં છે ! સુમલ ક્યાં !’

સુમલ પોતાના ફળીમાંથી બહાર આવી ગઈ હતી.
પણ તેની ને લંગામની વચ્ચે તિરસ્કારનો આખો સમુદ્ર
પડ્યો હતો !

હર્ષવલ લંગમ તરફ, સુમલ તરફ, ને પાસે જીભેલા
ફૂતરા તરફ નોંધ રહ્યો ! લક્ષ્મીવિહોણી જમીન હોય, નાલે
જીવતી જુતાવળ બગતી હોય, તેવા બપાનક અવાજોથી
આખું ફળી બરાઈ ગયું હોય તેમ તેને લાગ્યું !

સર્વનારા

‘જેવ’ બગાળર મુઠા ને પાટી ‘મુમરાવાળું’ ફળી ‘હીને
દાખાને તે તરફ લેવડાખ્યેલ

પરેશી જેવા જખાના હાંવલ તરફ એક આધર્-
ભરી દટિ ફેંટી દાખાવાળાએ તે તરફ દાખે દંધારેલ

મુમરાવાળા ફળીમાં દાખે જાડાચોઃ પણ જાડું યત્ન
હતુઃ જાણે કોઈ માણસ જ નથી

જીવાન ખખર મેજવવા માટે લંગડાના પર તરફ આપ્યેલ

‘કાકા ! લંગડા કાકા !’

લંગડાને હમણાં જ સજ્જ તફન અપરિચિત હતો,
એટલે તે લાદકો લઈને બહાર નીકળ્યેલ

‘કાકા ! જાણ્યો છો ! હું હાંવલ !’

‘ઓ દો દો ! એટો લઈ ચલેલ પણ હું ક્યાંથી !
ખાપુછ તો જુજ છે !’

‘હા, પણ મારા ઉપર કાચળ હતો કે પોતે મઈ કાલે
આંદો આવી ચલા હશે એટલે તો હું આંદો આપ્યેલ પણ
હસનમંત્રી—ને બધાં ક્યાં છે ! મુમલ ક્યાં !’

મુમલ પોતાના ફળીમાંથી બહાર આવી મઈ હતી,
પણ તેની ને લંગડાની વચ્ચે તિરસ્કારનો આખો સમુદ
પાચો હતો !

હાંવલ લંગડા તરફ, મુમલ તરફ, ને પાસે બિનેલા
ફૂતરા તરફ નેઈ રહ્યો ! લક્ષ્મીવિદોણી જમીન દોલ, જાણે
હવેલી જુલાવળ જાતલી દોલ, તેવા જવાનક અવાજો
આખું ફળી બરાઈ ગયું દોલ તેમ તેને લાગ્યું !

એક દુર્દિન

ગાંધી રાત્રે જરા વરસાદ પાપો હતો ને એક બાંકિયું ફેતરું ઘરઘરું ઝોઘરીમાં ચડી આપ્યું હતું, એટલે એનું સ્વામત હરીને પત્રચિર્ણ પાસે જરા એની 'ઓફિસ' નેતું કરી આપ્યું હતું. અલબત્ત, રાત્રે એણે એક, દોઢ, બેઠી, સામગ્રી ને ચાર એમ પાંચેક વખત જ્યારે એના ઘાતિ-ખંડુઓએ મૂત્ત, ચાન કે સંગીત કર્યા ત્યારે સાથ પુરાવ્યો હતો, અને ગીતાના પેલા પ્રસિદ્ધ શ્લોક યા નિશાનું ખરું રહ્યું સેવકને સમજવી દીધું હતું. પછી પાંચ-સામાપાંચ રાત્રે તો તેણે, બેરબીથી ગળું સાફ કરવા માટે, કે ગમે તે દારૂડર, બાપૂટ વાહનવાહ ચલાવ્યા.

એટલે છાતું જ પાપું. શીશંત બિખારીને હાસેલી ધડે તેમ તેને પરખાંજણેથી રવાના કર્યું. પણ બાઈમી બાંકિયાબાઈને ખરવા ધારેલી લાકડી, જોકે પોતે બાંકિયા

ઉપરાંત કાણા પણ હતા છતાં, કાણુ જાણે કેમ, તેને વાગવાને બદલે પગથિયાના પથ્થરને વાગી : અઢી રૂપિયા ખરચીને છેક સીમલાથી લાવેલી લાકડી ભાંગીને બે કકડા બની ગઈ, અને બે મળીને એક થાય એ તો ગણિત વિરુદ્ધ હોવાથી હવે એની આશા છોડી. નેસથી એક કકડાને દૂર ફેંકી દીધો. એનો ‘તડાંગ’ સ્પષ્ટ અવાજ સંભળાયો અને વૈરતૃપ્તિનો મોંઘો આનંદ, જેવો ઋષિમુનિઓએ ઋગ્વેદમાં વર્ણવ્યો છે તેવો, કાંઈક હૃદયમાં સ્ફૂર્યો—ન સ્ફૂર્યો તે પહેલાં ‘ઓયરે !’ બોલીને કપાળે હાથ દર્બને આવતો અમારો પટાવાળો જોવામાં આવ્યો.

‘અરે ! તમને વાગ્યું ?—બહુ વાગ્યું ?’—એમ સવાલ કરીને નીચે બેઠું છું ત્યાં શ્રી. બાંડિયાભાઈ, તેમના ત્રણ મિત્રો વધારે પડતું સ્વાગત કરવાની તૈયારી કરે છે તે જોઈને, ઝાંપા પાસેથી જ, બિભી પૂંછડીએ નાસતા પાછા આવ્યા તે પટાવાળાના પગમાં જ અટવાયા. લાકડીના હમણાંના જ મારને લીધે અવિશ્વાસુ જીવન ગાળવાની મનોવૃત્તિ હોવાથી ‘એ કરડ્યું’ કહીને તે ફૂંદો, ને તેના હાથમાંથી નીચે પડેલ લોટાનો અવાજ ચોખ્ખો સંભળાયો. હવે તો બાંડિયાને મારવો જ એમ વિચારીને લાકડીને જરાક પાછળ સંતાડી, ‘તૂ તૂ’ કહીને બાંડિયાભાઈને ભોળવ્યા ને તેમના તરફ જોરથી લાકડી ફેંકી; પણ બાંડિયો ચાલાક નીવડ્યો ને માત્ર એક બે પગલાં જ દૂર હડીને તેણે ધા ચુકાવી દીધો : ને વ્યર્થ જતા ધા તરફ જરાક જોઈને મસ્કરી કરવા માટે પૂંછડી હલાવતો સામે બેઠો રહ્યો, પણ ધા વ્યર્થ ન ગયો.

મારો પાડોશીનો ફૂતરો. બાંધિયાને ભેઈને દોડ્યો. આવતો
॥ તેને જ વાળ્યો. ખીજવાટમાં ને ખીજવાટમાં બાંધિયાને
ડીને પડાવાજાને ફેટકું વાળ્યું છે તે ભેવા તરફ હું વળ્યો.

સવારની આવી સરખાતનો શોક જૂલવા માટે સાંત
ધપા ત્યાં તો બહાર નીકળી પડ્યો. વિહોરિયા બાગમાં
ત્યાનો વિચાર હતો, પણ પાછળથી તે ફેરવ્યો. બરાબર
મેલિસ બિજ નજીક આવ્યો ત્યાં સામેથી શ્રીકૃત નંદનંદન
મને હંસહંસન બોલે આમ્યા આવે. આ બોલે મૃદુરચોની
બૂબીખામી જે ગણે તે એટલી જ કે ભે તમને ચોટે તો
ખાસ્સા સાધાર્યાર કલાકનો મેળ રાખવાનો । ‘યું સમન્ધા
મારા બાઈ હે,’ એમ કહેતા ભય; વમારા ખલાને ટાપથી
લખાવતા ભય; ને વાત ઉપર વાત—પોતે ‘રજુપિમળ’ વાંચ્યું
છે, ઝવિતા કરી છે, દસ્તાવિખિત માસિક કાલપું છે, ફક્ક
રહેતું છે, પરણતું નથી, વગેરે વગેરે.—બધી આકાશમાં રહેનારી
કર્ષે ભય. એમનામો બચવા એલિસ બિજ પાસેથી જ
નીચે સાજરમવી તરફ વળી ગયો. ત્રાંસી આંખે, વખતે તેમને
ભેવાનો લાજ મળે એ ખરા હેતુથી, અને હમણાં લોધ
‘કરા’ ‘કરા’ બહુ ફટે છે માટે જરાક ક્યારસિક
જાણવાની ખાતર, ત્યાં મંદિર પાસે એક બે પૂતળાં પડ્યાં છે
તે ભેવામાં થોડી વાર રોકાઈ ગયો. પણ હજી તો પૂતળામાં
હુમાન છે કે મધુપતિ એ પૂરા એળખી ચકું તે પહેલાં
તો ખજા ઉપર ચિરપરિચિત વળ્યો પડ્યો. ‘અમે તમને
ભેવા હો મહેરબાન! એટલે અમે પાછળજ આવી ગયા.’
પાછો ફરીને ભેઈ પું તો જેમના લયથી ગાસીને, આ

ધૂળ ખાઈ ગયેલા પથ્થરના પૂતળાનું ચરણ શોધેલું, તે જ શ્રીયુતો—નંદનંદન અને હંસહંસન—ગિમેલા !

‘ભારતીય કરાના અવસેપો કેવી દુરીદ્રામાં છે એ જોવાનું છે સા’બ !’

શ્રી. હંસહંસન કળાનો શોખ ધરાવતા. ‘ભાડી કરા’ એ એમનો ‘સો ખ’ હતો.

સામેનાં પૂતળાં તો છેલ્લાં પાંચ દસ વર્ષમાં કોઈએ ખનાવેલાં ને પછી વિસારે પડતાં, વધારે ધૂળ ખાઈને ‘પ્રાચીન કરાના અવસેપ’ ખની જાય તેવાં દેખાતાં હતાં. મૌન જ રાખવું એવું વિચારી શ્રી. હંસહંસને જવાબ વાળ્યો નહિ.

‘સા’બ, અમે તો તમારે ઘેર જ જતા હતા હો.’

‘એ . . . મ ?’

પગ ઊપડતાંની સાથે જ શ્રી. હંસહંસન અને નંદનંદન પણ સાથે જ વળગ્યા.

‘આજ તો નદીના પટમાંથી જવું છે ?’

‘હા, ચાલોને, એ તરફથી ચાલ્યા જઈએ.’

‘નદીતટનું મુંદર વર્ણુન કાલે મારાથી અચાનક જ ચર્ચ ગયું છે.’

‘એ . . . મ ?’

આગળ વધીને એલિસ બિજ નીચેથી પસાર થઈ નદીના પટમાં ચડ્યા.

હવે તો જો આ લપ જાય તો ઘેર જઈને નિરાતે કોકો કે કોકો કે નોકો પી ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ જેવું કાંઈક

‘હા’ વાંચીએ એ વિચાર મનમાં ઘોળાતો હતો એટલામાં
દિનંદન બોલ્યાઃ

‘હવે અમને બહેને દુનિયા ઉપર કંટારો આપ્યો
કે, આપડી ‘માનસીમ’ દસા જ દુનિયાથી ભુલો : ૮ કુન
ભુલો !’

‘એમ કે !’

‘હા, ભુલોને, હવે મને નોકરી ચમતી નથી :
વેપલાને તો હું દિકાડું છું : પરચૂરણ ધંધામાં છું ! અને
આપણને—શું સમજ્યા ?—આપણને સાચાને કાણુ ઓરખે !’

‘એટલે તમારે હવે શું કરવું છે ?’

‘મારે તો હવે સાંતિમય જીવન મારવું છે : અને કરા
ને કવિતાની પાછળ સ્વાર્થથી કરવું છે.’

‘એમ ! તમારી પાસે શું . . . જીવનનિર્વાહનું
શું !—તમારા અભ્યાસનું શું ?’

અચકાતો અચકાતો આમળ વધું તે પહેલાં તો ‘મારે
એ જ વાત આપને કરવી છે. મને બસ, બલેકાઈ શ્રીમંત,
કે પડી બલે રાજા, માત્ર પચીસત્રીસ—અથવા બધું તો
પચાસ રૂપિયા મહિને આપે તો હું ‘સાંતિમય’ જીવન
‘મારું’ અને ‘વરી’ ‘કરા’ ‘કવિતા’ નો પણ ઉદાર
માપ સાંનિ વિના કરા કવિતાનો ‘ઉદાર’ નથી જ.’

‘સાંતિ અર્થાત તો બાણે ઠીક, પણ તમારે કળા
કવિતાનો ઉદાર કરવો હોય તો કાંઈ પૂર્વતૈયારી—ચિંતન,
અભ્યાસ—અનુભવ—કાંઈક મેળવવાં પડે ના !’

‘હાં, મારે આપને એ જ વાત કરવી છે. મને પ્રેરણા આવે છે.’

‘એ . . . મ ?’

હવે છૂટા થવાય તો સારું એમ વિચારી જગત ફેંટાયો એટલામાં નંદનંદન બોલ્યા:

‘આજે એ જ વાત કરવી છે.’

‘એમ કે ?’

‘આપને ક્યાં જવું છે ?’

‘મારે . . . મારે . . .’ કાંઈ હાથમાં આબ્યું નહિ એટલે બોલી નાખ્યું: ‘દ્વેશ્વર.’

દ્વેશ્વર સ્મરણઆરો છે ને કદાચ જવાને હજી વાર હશે એટલે બોલતાં બોલાઈ તો ગયું પણ તરત જ ઉમેર્યું: ‘મારે દ્વેશ્વર બાલુ કામ છે. આપણે પછી મળીએ તો ?’

સફલાએ તેમણે કબૂલ કર્યું એટલે તેઓ ભદ્ર તરફ પાછા ફર્યા ને નદીના તટની સુંદરતા નિહાળતા ચાલ્યા ગયા.

ઘેર આવ્યો પણ ત્યાં ઓશરી ઉપર પગ મૂકીને, ‘કહું છું મારે માટે—’ એ શરૂઆત કરું છું ત્યાં ખુરશી ઉપરથી ઊભા થઈને ‘જે જે, ઓળખાણ પડે છે કે ?’ કહેતા કે ને એકે ગૃહસ્થ સામે જ ઊભેલા બેયા.

‘હા. આપણે ત્યાં મળેલા કાં ?’

હસતે મોંએ જવાબ વાળીને પાસેની ખુરશી ખેંચી તે પર બેઠો. મનમાં ગડમથલ હતી કે જો હમણાં પૂછ્યો ક્યાં તો ખબર જ નહોતી.

એટલામાં તો પેલા ગૃહસ્થે પૂછ્યું જ : ‘ક્યાં !’

‘કેમ વળી ? ત્યાં . . . આ . . . પણે—તેણે !’

‘જૂનાગઢ’

‘હાં, ત્યાં. એ વખતે તમે વીધી ચલાવતા હાં !’

‘કેમ વળી ? પંચદાટડીમાં કરસનજી મદારાજની વીધીમાં તમે જમવા આવતા. પણ એ સમય ત્યો હો. એ વખતના હોકરા ને એ ફેસન ને એવી રીતભાત ને એવી મોટાઈ ને એમાંનું પા ટો પછુ હવે નથી.’

‘એમ કે ?’

‘એક દિવસ તમને સાંભરે છે, બાઈ !’

હવે આ અમારા કરસનજીનાઈ, જૂનાગઢના વીધી-વાળા, દસ વર્ષ પહેલાંની—આ સેવક તંત્ર દાલતમાં માગી બાબીને બહુતો તે વખતની, વાત કહે, અને તેમાં પણ એક દિવસ—એ તે માદ ક્યાંથી હોય ?

સામું જોઈને પૂછતું પાડ્યું : ‘ક્યાં ?’

‘કેમ વળી પેલી મહિ—અમારી દૂરની સગી—સોઈ કરવા ન આવતી ? પણ હતી નિચારી સારી હો, તમારું બાહુ સૌથી વધુ સાચવતી. ને બાઈચાંબ, તમારો સ્વભાવ તો ત્યારે પણ એવો જ હો. વીસ હોકરાનું જૂથ તમે જાંધો લોધું એટલે અમારે નહુટકે સારું જ આપતું પાડું. પણ મહુડી તો—તમને ખતર છે નાં ?’

‘ના.’

‘બાબી મર્ડ.’

‘હે !’

‘હા. ને આંહી અમદાવાદમાં જ તાણિયાના ઘરમાં બેઠી છે. અમને તો પાછળથી ખબર પડી કે...’

‘શું?’

‘શા’બ તે દી ખબર નહિ હો—પણ એ તો જાણ્યાનો દોષ છે નાં! મણુકી—જાતની—જે જે બડકતા નહિ હો—’

‘ના, બડકવાનું શું છે?’

‘વાધરણ!’

અંગ્રેજ ઢેઠાનું રાધેલું ને દેશી ઢેઠાનું પીરસેલું ખાઈને રીઠું થઈ ગયેલું હૃદય ફૂંચ્યું નહિ. પણ કરસનજીએ કરવા ધારેલી અસર ન થઈ, એટલે એનો આત્મવિશ્વાસ જરાક ડગ્યો. પણ તે આગળ વધ્યો:

‘મારા મણુકી પાસે અઢીસો રૂપિયા લેણા હતા. તે મારી સગી ક્યાંથી આપવાની હતી? પછી બાઈ, આપણે તો, બસે ખીજા પણ ખર્ચ્યા; જરાક લૂગડેલતે મઢારી, થોડાક દી ચૂલાના કામમાંથી બહાર કાઢી. ગમે તેમ વાને જરાક ઘોળી થઈ કે રૂપિયા પંદરસોમાં આપી દીધી. ખાકું પીકું ને મજા કરી. ને તમારે પરતાપે પરણ્યો. છોકરાં-છૈયાં—ઘર ક્યું મજેવડીમાં—ને બે પૈસા પાસે છે તે કીકું જાત્રા કરી આવીએ—ક્યું કારવ્યું તો કીક પણ જાત્રા પુણ્ય ક્યું એટલું સાથે આવવાનું છે.’

ટેબલ ઉપર ચાના પ્યાલા આવીને પડ્યા. કરસનજીએ નિરાંતે ચાના ગામડાચાહી ઘૂંટડા લેતાં લેતાં પોતાની વાત આગળ ચલાવ્યે રાખી.

‘તે તમે આંદો શું કરો હો!’

‘આંદો ચાનો વેપાર કરું છું.’

‘એમ ! ત્યારે મારા શા’બ આવી અમીરી ચા પીઓ હો. અમને ગામડાના માણસને તો શું કાંઈ આવી વાતનું જ્ઞાન હો !’

જવાબ આપું તે પહેલાં તો, ‘હસ્તી, મિ. રાવ’ કહેતો’કને એક જુવાન નેતરની સોટી જરા વાળતો વાળતો દેખાયે.

‘ઓ હો ! તમે ક્યાંથી મિ. શાંતિલાલ—’

શાંતિલાલ મેટ્રિકમાં સાથે હતા તે જાણે આવી ચાપા એટલે થોડોપણી નવાજૂની સાંભળવા મજરી એમ વિચારી દસતે મેંએ તેના તરફ જોયું: ‘હાં, દેખ હો !’

‘સાંભળ્યું ના ! તમે સાંભળ્યું !’ શાંતિલાલ આવતા-વેંત જ બોલ્યા—જમણે એ બોલવા ખારે જ આખા હોવા ‘શું !’

‘ફેંકી દાખી !’—શાંતિલાલે એક હોદ જરા દખાવીને કાંઈ પરાક્રમ કર્યું હોય તેવો અભિનય કરીને જવાબ વાળ્યે. એમના આવા પરાક્રમથી અચાત રહેવા ખારે જાતને નિંદું છું ત્યાં તે ફરી બોલ્યા: ‘નહિ મંજતે—તુમકુ દુસરા નોકર મોલેગા તો હમકુ કર્યું દુસરી નોકરી નહિ મોલેગી ! ફેંકી દાખી.’

ઠીક; ઓહો ! સચળયું. શાંતિલાલનું પરાક્રમ એ હતું કે સોડની નોકરી એમણે હેડો દાખી હતી.

‘પણ બન્યું શું !’

‘અરે, બીજું શું ? ટકટક કચકચ—’

‘હા, મારા ભાઈ ખરાખર છે—’ કરસનજીએ જણ્યા વિના ટેકો પૂર્યો.

‘પ્રજ્ઞાધુ’ શબ્દની સાથે ઓશરીમાં ઘબાકો થયો. ટપાલવાળાએ પેપર ફેંક્યું હતું તે ઉપાડીને ટેબલ પર મૂકતાં શાંતિલાલ બોલ્યો:

‘મને ટકટક બિલકુલ પસંદ નથી—પહેલેથી જ.’

કાંઈક નવીન જાણવાના હેતુથી સ્થાનિક સમાચારના પાના ઉપર આંખ રાખીને હું ડોકું ધુણાવતો ગયો.

‘હાસ્તો તમારો સ્વભાવ... વ’—છેલ્લો ‘વ’ લંબાઈ ગયો. સ્થાનિક સમાચારમાં શાંતિલાલભાઈ પર વિશ્વાસ-ભંગ—રકમ ઉચાપતના આળની વાત હતી. અને તે ઉપર આંખ થંભી ગઈ—

‘મારો સ્વભાવ બહુ જ સ્વતંત્ર છે. તમને ખબર નથી, પણ મારા કામમાં કોઈ ડખલ કરે તે મને પસંદ જ નથી.’

‘ખરાખર.’

વિશ્વાસભંગ શી રીતે કર્યો તેની હકીકત આવી હતી, ને શાંતિલાલને છૂટા કર્યા છે એવી નોટિસ પણ હતી. હમણાં જ શાંતિલાલની હાજરીમાં વાત જાહેર ન થઈ જાય માટે છાપાને ઘરમાં ફેંકી દઈ શાંતિલાલ તરફ મેં જોયું. તેના મનમાં કાંઈ જ ગડમથલ નહોતી: અથવા તો તે આવા ચારિત્ર પરના હુમલાથી પર હોય તેમ વાત કરે જતો હતો:

‘મારો સ્વભાવ ઘણો કડક છે. તમને ખબર નથી, પણ હું અનાજ વિના ચલાવી લઉં એવો માણસ છું.’

‘ખરાખર છે—’ કરસનજીએ ટેકો પૂર્યો.

કરસનજી આમ જણ્યા વિના રોકા પૂરતો હતો એટલે જરાક મનમાં ખીજ તો ચડી, પણ એટલામાં તેની સામે નેતાં લાગ્યું કે હાં તો તે પણ સાંતિલાલને પામી ગયો છે અને હેંકારા પૂરીને તેને ખંતાવે જ છે અથવા તો ખતેમાં એક જાતના સરખા ગુણને લીધે આવતી સહજ જ મૈત્રી છે.

‘એટલે હું તો જાણુવા આવ્યો હતો કે હાલમાં તમારી જાણમાં કાંઈ એવી જગ્યા હોય તો—’

‘મારી જાણમાં...’

‘કામ બધે ગમે તેટલું હોય અને આપણે એક પાર્ક હરામની નોંધતી નથી, મામાણિકતા તો આપણો મુદાલેખ છે.’ સાંતિલાલે રેખલ ઉપર જરાક દાવ પછાડીને મામાણિકતાનો ઉચ્ચાર ખાસ બાર સાથે કર્યો.

‘જરાજર છે. એ તો તમારો સ્વભાવ પહેલેથી જ હું જાણું છું.’

‘જસ, એટલે તો તમે ખ્યાન રાખજો. તમને કાંઈ કહેવું પડે જ નહિ. સ્થો, હસ્થો, સાહેબજી, ચારે જરા આ તરફ કામ છે.’

સાંતિલાલ ત્વરાથી બેઠા થયા સાથે સાથે કરસનજી પણ બેઠો થયો ને સાંતિલાલને પૂછવા લાગ્યો :

‘તમારે કઈ તરફ જવું છે ?’

‘કેમ ?’

‘આ સાથે સાથે ચાલ્યા જઈએ.’

‘હા, હા, ચાલો મન આવશે.’

કાણે જાણે કેવી રીતે જાને એક ખીજને ઓળખી

ગયા હોય તેમ લાગ્યું. કસનજી પણ ' હું ડોકરહતી ગત્રા
કરીને પાછો ફરીશ ત્યારે આવીશ,' એમ કહીને તેની સાથે
ચાલતો ગયો. ' પ્રજ્ઞાંધુ ' ઘરમાંથી કંઈ ને શાંતિલાલની પૂરી
હકીકત વાંચી કાઢી, પછી એમસૌનના નિમંત્રણ કહીને
' ચારિત્ર ' પર એ કોટી વાંચી, ત્યાં ' મને જરાક શીખવું છે '
કહીને અમારા પાડોશીનો છોકરો સામે કબો રહ્યો.

' શું ? '

' આ " જ્વેક દોલ " અમારી પરીક્ષામાં આવનાર છે.
માસ્તરે કહ્યું છે. પણ એટલી નાની જગ્યામાં આટલાં
માથુસો કેમ સમાયાં હશે ? '

' કેમ વળી ? ઉપરાઉપરી ખડક્યાં ! તમારા ઇતિહાસમાં
લખ્યું નથી ? '

' ના ! '

' કેમ, તમારા ઇતિહાસ કાંઈ ડેપ્યુટીએ, હેડ માસ્તરે,
કે રાવસાહેબે નથી બનાવ્યો ? '

છોકરો હસી પડ્યો. એટલું નાનું મગજ ને હૃદય
પણ વાતાવરણમાંથી જ જણે આ વાત શીખી ગયાં હોય
તેમ લાગ્યું.

' ત્યારે એ વાત સાચી છે કે નહિ તેની ખાતરી નથી.
ખોટી હોવાનો જ સંભવ વધારે છે. '

' પણ પરીક્ષામાં શું લખવું ? '

' હા, પરીક્ષામાં તો તને પાસ થવાનો સંભવ લાગે
તેમ લખવું. ' છોકરો આ સાચી ને ખોટી વાત પર હસતો
હસતો ચાલ્યો ગયો.

અપેરે ત્રણ ન થયા ત્યાં કાંકરિયે જ પહેંચવાનો વિચાર હતો. તે પ્રમાણે કાંકરિયે જઈને ધામો નાખ્યો. એક કાઠ નીચે નિરાંતે બેસીને આજના દિવસના કેટલા બનાવો છે તે પર વિચાર ચલાવી રહ્યો હતો. એટલામાં તો પાસે શેરબંકાર થઈ પડ્યો. સામેના ઝોટલા પર બેસીને પત્તાં રમતાં રમતાં બેચાર લુવાનો લડી પડ્યા : દરેક પોતે સાચો છે ને ખીન્ને જોડો છે એમ કહીને પોતે સાચો રવા થાટે બને તેટલી જોડી બાધા વાપરી રહ્યો હતો.

વાત વધી પડી મૂળથી જ નખજી મન આ ઉમ તાપને સહન કરવાની બ્યથા ઉપાધિમાં પાવા ના પાડતું રહ્યું તે પહેલાં ફરી ત્યાં ખડુ થયું.

‘કેમ બાઈજી, અમસ્તા થીક લડો છો ?’

‘દરે મિસ્ટર, તમને કાઈજી બોલાવ્યા નથી હો—’
પોતાની પત્તાંની રમતમાં લુચાર પણ છે એ બાનથી ઉમ બનીને એક લુવાને ખમો પકડીને દબમચાબ્યો.

‘પણ બાઈ, નાહક શા થાટે લડો છો ? આવું શાંત રચન—’

એ બાપજી આગળ આલે તે પહેલાં તો લાઈનેા રંચ જ નાખ્યો.

અલલી પકડવામાં જ ક્ષાપજી ને સલામતી છે એ ભેંકીને તરત રવાના થયા.

હવે ! આલો, એ બચવાન એના એ. પેર આલો. ધેર પહેંચતાં સાંજ થઈ. ‘મેં નવ સુવાવડ કરી પણ મારી સાસુએ કાઈ દિવસ સામે ભેંચું નથી’—એવી

એવી ધરની વાતો કરતી ઓઝો ભદ્રકાળીમાંથી પાછી ફરી રહી હતી. એક ઠેકાણે જનકુના ખેત્ર ચતા હતા. એકાદ ઠેકાણે બે છોકરાં ગળાં તાણી તાણીને ગીતો ગાઈ રહ્યાં હતાં : ને તેમને સાંભળીને પૈસો પણ નાખ્યા વિના માણસો આપ્યાં જતાં હતાં.

એકલો મૂંગો ઘેર ચાલ્યો.

પૂરો ઘરમાં પેઠા નથી ત્યાં 'શા'બ શા'બ' એમ બે સલામો ભરતો કરસનજી સામે આવ્યો.

‘કાં, આવી ગયા છો?’,

‘હા, ને ફત્તેહ પણ કરી આવ્યો!’

‘શું?’

‘આ વીશ રૂપિયા ને ખાવું પીવું. આપણે ગોપીચંદ શેઠ છે નાં? તેનામાં. શેઠે કહ્યું છે કે તમને ઓળખતા હોય તેનું સર્ટિફિકેટ લાવજો, મનમાં કીધું આપણે બાઈ પાસે લખાવી લેશું...’

સમજાઈ ગયું. કરસનજીએ ગમે ત્યાંકાઈ ધર્માનુરાગી શેઠને ત્યાં રસોઇયાની નોકરી શોધી કાઢી હતી.

કાલનો વખત થયા વહેલાં જ બાંડિયું આવીને જીમ કાઢીને બિભું બિભું વાતો સાંભળવા લાગ્યું. આજના આખા દિવસની નાસીપાસી તેને જ આભારી છે, એમ વહેની સ્વભાવ નહિ છતાં, વહેમ આવી ગયો.

‘એટલે તમે બે આંકડા પાડી દેજો,’ કરસનજી બોલ્યો. ‘બે જ આંકડા : એમ કે આ બાઈ સારા સદ્ગુણી છે એટલું જ.’

અંદર ને દેહી જુદા દેહ કરતાં હજાર એવા આ
ખાદ્યને પર્મની રચા મટે દાર્જિંગે નેહર રૂપે, પણ
હવે જેને સ્ટિફિલેટ મારે આપતું કે કેમ ?—વિશ્વાસમંત્ર—
જે હજારની સાથે જ સપ્તરણ પ્રામાણિક સંનિષ્ઠા સંનિષ્ઠા
નજર, યુગવવા રેખા હવેની પેનલિસ આમંત્ર્ય
કેટલા કરી,

‘ કેમ બાઈ, આપણે નાં ? ’

‘ હો—હા ના—પણ કરમનજમાઈ ! તમારે તો
મજીનો તર કે ને બાંધી ? એનો પાંચથી એવો. આમથી
જ આપણ. ’

‘ હા. તોય તો કે. ’

જગત એટલે પડ્યો કરમનજ કાવાની તર ફાંચવા
સામે,

‘ તમારો વજન થયો—ફર્મનમાં જગતો. જગતુ દેવ
તો—તોયર જ કરી. ’

‘ તો જગતે તો તરિક, પણ જગતે કરમનજમાઈ
પણ સાથે આપણા હ. ’

‘ એમ કે કેમ ? ’

‘ જગતે કરવા મોટા—આવા ફોલે કાલે જ ન
આવી આપણ. ’

તે જગતોની વાતો, ને કરમનજમાઈ તમારો કરી,
કરમનજમાઈ તરિક જગતે કરવા દેવ તમારું જ ને તમારું
કરમનજમાઈ તરિક જગતે કરવા આપણ કરમનજ
પણ દેવ કે તમારું

‘હા—શ’ કહીને આરામપુરશીમાં ઝુટાવ્યું, પણ હડફટમાં આવેલ પ્યાલામાંથી પાણી ઢળી પડ્યું. તે આ દિવસનો હવે આ છેલ્લો જ ખનાવ થાય એવા હેતુથી આરામપુરશીમાંથી પરબારું ખાટલામાં જ પડતું મૂકી માથે ઓઢી લીધું.

‘પેલા ભાઈ આપ્યા હતા,’ અંદર ઘરમાંથી અનામ આવ્યો.

‘કાણુ ?’

‘પેલા હંસહંસનભાઈ—’

કાંઈ જવાબ આપ્યા વિના મૂંગા મૂંગા શીંઘની આરાધના શરૂ કરી દીધી.

મૂકવાણી

સુંદર કામ કરવા બાવે ત્યારથી ચાવાનું ચર કરે કામજુ
 પસની નળ ને માની નળ લૂગડાં પોતી નળ ને માની
 નળ સંજવારી કાઢતી નળ ને માની નળ ખુરશી
 ઉપાડી એક જખાલેથી બીજો ધૂકે એટલી વાગ્યાં પણ
 ગાર્થ છે એને તમે રમે તેટલું કામ સોંપો એના ચહેરા
 પર અપ્રસન્નતા નહિ. એને તમે જો ચાવાનું જમ કરાવો, તો
 ખિચારી કામ તો કરે, પણ જાણે કોઈએ ચૂંલન્ય દરી લીધું
 દોષ તેમ એનું દરેક બંધ પામળું લાગે કોઈ પણ કામની
 જ્યેષ્ઠ ના પાકો છે એનું જને જ નહિ ઉંદરો મરી ગઈ
 દોષ ને દેહી દેરી દોષ તો કહેશે : 'છ હા તંવાર પુ.' રમે
 તે પ્રમનો ઉતર ચાળવા માટે એની મીઠી જખાલમાં 'છ।'
 તો તંવાર જ દોષ હા, જો એનો જે વર્ષનો છેલ્લો મોડિયો

સાથે આવ્યો હોય, ને તમે એની કાંઈક પણ ખાતરી ન કરો, તો સુંદર બોલે નહિ પણ એનો જીવ મૂંઝાય ને એ ગાતી બંધ પડી જાય.

કેટલાંક મનુષ્યો કામને રસમય કરવા માટે ઘણી વખત ગૂંજે છે; તેવું ધીરું મધુરું પણ સુરીકું ગળું સુંદર હોડતી જ હોય.

મયુરાંકસના પહેલાં વડુ મરી ગયાં ત્યારે એ કામ કરતી. એ વખતે તે જીવાન ને રૂપાળી હતી. મયુરાંકસે જીવાન જોઈને એની સાથે મીઠી મસ્કરીતો સંબંધ પણ બાંધ્યો; પણ વાત આગળ વધી નહિ, અને એટલામાં નવાં શેઠાણી આવ્યાં. નવી શેઠાણી બે વર્ષનો છોકરો મૂકીને મરી મર્થ ત્યારે પણ એ કામ કરતી. એ ચોવીશે કલાક કામ કરતી. રમતે દિવસે વધુ કરતી. કામમાંથી જ રસ ખેંચવાની એને ટેવ પડી ગઈ હતી. એનો બે વર્ષનો છોકરો ગોવિંદો નાખ્યો બન્યો પણ સુંદર એની એ રડી રડી હતી. ગોવિંદો પોતાના છોકરા સાથે રમે એનો મયુરાંકસને વંચા દત્તો. એને સુંદર દેવે એકલી હતી અને પોતે એકલા દત્તો. એટલે પોતે બે મોટાં છોકરાંની જેમ રમે તો વધી નહોતો. જેમ અધિકારીઓ કાવડો પ્રજા માટે રાખે છે, ને પોતાને માટે બારી રાખે છે, તેમ મોટાંઓ નિયમ નાનાંને માટે રાખે છે, ને પોતાને માટે અપવાદ રાખે છે.

પણ પહેલો બપોરે ત્યારે જો જેમ કામગીરું બંધ કરે તેમ જોઈ શકે છે, તેમ બીજો બપોરે ત્યારે કામ ચાલતો જોઈ શકે છે. ગોવિંદો સાથે પોતાને

છાકરા રમે તેમાં : મધુર્ગદસનો વાંધો ધીમેધીમે જોડો.
 થતો ગયો; પછી વાંધો ચાક્યો ગયો; અને પછી તો મામળી
 થવા લાગી: 'સુંદર ! આ લે, જોવિંદા મારે લેતી જા !'
 'મુંદર ! આ લે, જોવિંદાને આપ !'

અને શેઠ ધીમેધીમે ગળવા લાગ્યા. સુંદર તો દમદમ
 માતી એ લે જાણના દતા, પણ દમદમ વધારે માતી દતી,
 લે જોવિંદા મારે છે એમ માનવાને જલ્દલે, મારે મારે છે
 એમ તેમને લાગવા માંડ્યું.

૭

'સુંદર ! હવે આ જોટલી શેઠાણી લાવું એટલી મરો
 જાપ, માથું મારે તે શું કરવું ?'

સુંદર જવાબ આપ્યા વિના દસી રહી.

'આ જો ને, તું પછી વિનાની થઈ, તું પછિયાણી
 વિનાનો થયો. આપણા બેનો તે કાંઈ સંસાર છે ?'

સુંદર માતી જાંઘ પડી ગઈ. એની નજર શેઠના ચહેરા
 ઉપર પડતે એકદમ જોવિંદા ઉપર જઈને ફરી શેઠના
 ચહેરામાં એણે, પહેલાં અનુભવેલી, મીઠી મરકરોનો ગળેડો
 જોવાળી માર્યો.

'જોવાળી કેમ નથી સુંદર ! તારી પહેલી શેઠાણી મરી
 ગઈ એ રિવસો સાબળા કે શું ?'

પહેલી શેઠાણી મરી ગઈ ત્યારે સુંદર જવાબ દતી
 કો એની મરકરી કરેલી એ એને સાંજનું અત્યારે રાત્રીએ
 જાનેશું એનું મોં શેઠ એક રહ્યું.

'હાં સુંદર ! આ જોવિંદાને આપ !' કહે બરડીનો
 કાંઈ પંખો.

સુંદરે બરફીનો કકડો લીધો, પણ ચિકારી પ્રાણીએ મનુષ્યની ગંધ કળી જાય તેમ સુંદર શેઠની વિકારી આંગળી કળી ગઈ. જે જગ્યાએ આટલાં વર્ષ નોકરીમાં કાકયાં હતો ત્યાં હવે જમીન સરતી લાગી. તે ભવિષ્ય માટે ધ્રુજ ઝીકી; પણ તેણે બીજી જ ક્ષણે સ્વસ્થતા મેળવી લીધી.

૯

દુર્ગુણના પડછાયામાંથી પસાર થયેલું મનુષ્ય ઘણી વખત હમેશને માટે ચારિત્ર્યજન ધરાવતું થઈ જાય છે, જાણે એટલી તાલીમથી એનામાં હૃદયજન જન્મે છે. સુંદર ભુવાન હતી ત્યારે મથુરાંદાસ શેઠે એની મીઠી મસ્કરી કરી હતી. ક્યારેક અજાણતાં ગાલ ઉપર વહાલ પણ કર્યું હશે, વખતે જાણી જાણીને ડેશ આવી હોય તેમ સુંદર સાથે રમત કરી લીધી હશે, અને તે સઘળું સુંદરે હસતે હસતે ઝીંટ્યું હતું. પણ એટલી તાલીમથી જ હોય તેમ એનામાં પોતાની જાતનું રક્ષણ કરવાનું અને આ વિષય પરત્વેની મર્યાદાનું ભાન આવી ગયું હતું. એટલે હંમેશાં પુરુષો સાથે જ કામ કરનારાં બૈરાં જેવાં હસમુખાં ને મસ્કરાં હોય છે તેવી એ પણ હસમુખી હતી; પણ પુરુષને રમાડવાની, જાતને રક્ષવાની, નિયમબહાર પગ ન મૂકવાની અને કળથી કામ કાઢીને પુરુષને બનાવવાની જે શક્તિ આવા કામધંધામાં પડેલાં બૈરામાં આવે છે તે શક્તિ પણ સુંદરમાં હતી. એ ન્યારે પરણી ત્યારે મથુરાંદાસને મનમાં આનંદ થયો હતો. સુંદર સુખી થશે એનો એ આનંદ ન હતો, સુંદરને સારો ઘણી મળ્યો એ વિષે પણ એ આનંદ નહતો; એ આનંદ

વાળિયાચાલી હતો. હવે કામ મુંઠ સાથેના સંબંધને લીધે
 બેધેનું થઈ જાય, તો એક રજાબાર મળી ગયો. તેથી
 મયુરંદાસ આનંદ પામ્યા હતા. દુનિયા આંતરણી ચીંધી ન
 શકે. સમાજમાં રહીને પ્રતિજિતપણે મુંઠનો ખાનગી સંબંધ
 પોતે રાખી હવે એવો પડ્યો આ વિચારથી થઈ શકે,
 માટે એમને આનંદ આપ્યો હતો. પણ શેઠની ધારણા એટલી
 પડી હતી મુંઠના જોડે મૂળાના પત્નીના જેવા રૂપિયા સાથે
 ચારેત્રો મુંઠના વરને હાંધીના આપ્યા ત્યારે એ પરણી
 શક્યો હતો. એ પૈસા ન બચાવ ત્યાં મુખી, મુંઠ વરનું
 નામ સાંભળીને રાગે, પણ કામ તો એના જોડે ત્યાં જ
 કરે એવી ચેતવણ હતી. મુંઠનો વર એને મળ્યો ત્યારે
 એણે કહ્યું, કે મારો કામ તારી સાથે બદલે જોઈ ગયો છે, તે
 તું બાવી થાંકા જેવી રૂપાળી છે એનો તો મને ખ્યાલ
 પણ નહિ તારી બાવી દેહ છે એવી ખબર પડી હોત તો
 ને વરસ બગાડીથી મળૂરી કરીને જે જે એમી કરીને પૈસા
 બરી દેત. પણ હવે આપણે ખર્ચ મહેનત કરીએ. જે જે
 કરીને બરી દામે તે પછી એક દી બચવાન એવો દેખાડો
 કે હવે એમને ગેલું ગેલું દબાવીને, મળ્યોખા
 ખાતા દર્શાવું

તે દિવસ પછી મુંઠ મયુરંદાસ શેઠને ત્યાં કામ
 કરવા આવે. પણ જનને એ સમજામાં થઈ ખેડાઈન દોષ
 તેમ નાની નાની કામ કરે, ને કામ કરતી કરતી માથા
 હોં હોં બિનિદ પોતાના ખેડાઈન વચ્ચેનું બંધ
 પડાવી નહીં છે. એમ માનીને ઉઘાસથી કામ કરે. ઉઘાસ
 એનો જ છે. પણ મયુરંદાસની ધારણીને ચોંકરવા માંડે

નાખે છે. કામ એનું એ કરે છે, પણ શેકનો પડખો પણ લેતી નથી. પે પે નો વિસ્માય રાખે છે. પણ મહેરબાનીનો પેસો તરત પાડો ફેંકી દે છે. જરૂર કામ માટે લેવારી બનાવે છે, પણ જાતને ફરતી નોકરી મૂકી દીધી છે. મથુરાંદાસ શેકની ધારણા તદ્દન ખોટી પડી. વિવાદ પડેલાંની મસ્કરી સહન કરનારી અને કદાચ એમણે ધાયું હતું તેમ. ઘરીર આપનારી સુંદર આજે એટલી જ હસમુખી છે, પણ પોતાની જાતની એવી ચોકી કરે છે, કે શેકની જીભ બંધ થઈ ગઈ છે. સુંદરના વરે રાતનો દિવસ કરીને અને સુંદરે જોકજોકાણીનું મન સાચવતાં સાચવતાં ધાય તેટલું કામ કરીને સાડી ચારસો રૂપિયા બે વરસમાં ભરી દીધા. પણ તે પછી સુંદરનો ઘરવાસ માંડ ત્રણ વર્ષ ચાલ્યો એટલામાં એનો વર ગુજરી ગયો. પોતે એકલી પડી. અને બે વરસનો છોકરો સાચવવાનો આવ્યો. પોતે આ સંવળો વખત કામ તો મથુરાંદાસને ત્યાં જ કરતી, પણ વધારે સાચવણુથી એ નોકરી જળવવા મથતી હતી. એટલામાં શેકનાં ખીજ શેકાણી બે વર્ષનો છોકરો મૂકીને મરી ગયાં હતાં. વિધુર શેક, વિધવા સુંદર અને બે નાનાં છોકરાં, એટલાં જ ઘરનાં માણસો રહ્યાં હતાં. પણ સુંદરને આજે લાગ્યું કે મથુરાંદાસે, જીવાનીમાં જે મીઠી મસ્કરી કરેલી, તેનો સૂતેલો વિકાર, શેકાણીઓની હાજરીમાં દબાઈ રહ્યો હતો, તે હવે ફરી જાગે છે. એને પોતાની નોકરી, છોકરાંનું રક્ષણ, જાતનું રક્ષણ, અને શેકના છોકરા સાથે થયેલો વહાલ-ભર્યો સંબંધ સંવળાં સાંભર્યા; અને ખીજ બાલુ, શેકની આંગળીમાં ઓગળતો વિકાર અનુભવ્યો. એણે પોતાના મન

છોડતાં એનો શ્રવ કરાતો હતો. એજે એના અંતરમાં યું કરવું એનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો.

એટલામાં એક અકસ્માત યગો, અને મુંદર બચી ગઈ. એક રાતે કોઈ નાતીલાએ આગળના વેરઝેરથી પ્રેરાઈને મુંદરનું નાક કાપી નાખ્યું. મુંદરનું નાક જતાં એનો દેખાવ પણ ફરી ગયો; અને મયુરાંદાસની વાણીમાંથી મસ્કરીનો રણકો પણ અદૃશ્ય થઈ ગયો. મુંદરને આ મીઠી આફત આશીર્વાદ સમાન નીવડી: એ વારંવાર કહેતી, કે ' મારે પીટયે, મોંએ ફૂચો મારી, ચીમકું વાટે એમ નાક વાઢી લીધું.' મયુરાંદાસ શેઠ એ સાંભળીને હસતા અને મુંદરને દયાથી નિભાવ્યે જતા, પણ ગોવિંદાને મીઠાઈ આપવાની બંધ થઈ હતી. અને પોતાનો છોડેરા એની સાથે રહે તો શેઠ આંખ કાઢીને એને રોકતા. મુંદર સઘળું દીકું અદીકું કરતી, અને પોતાના કામમાં એટલા જ ઉદ્વાસથી ધ્યાન રાખતી. ગાવું અને કામ કરવું, કામ કરવું ને ગાવું. હવે એનું ગાવું તો આગળના અવાજની મસ્કરી જ ગણાય; પણ ગયે આ બાઈ ને કાંઈ દુઃખ પડ્યું નથી, એમ જોનારને તો લાગે. મુંદર ઘણાં વરસ એમ ને એમ વટાવી ગઈ. જુવાની પણ ચાલી ગઈ.

ગોવિંદાની વહુ આવી ત્યારે ઘરમાં કંકાસ આગ્યો. ગોવિંદાની વહુ ખરાબ ન હતી, પણ તોછડી બહુ હતી. નકટી સાસુ જોઈને એનું નાક ચડવું. વળી જોશે નાક કપાયું તે પોતાના ઉપર હક્કમત કરે એમાં પણ એને નાનમ

લાગી એણે તો સમુને મોલમોલ બેચાર વખત સંમ-
ળાવી પણ ઠપ્, કે' બાઈજી! તમે એમાં છીએ, નાક
તો તમી કપામ્મું.'

મુંદરને આ બા વચ્ચે પડેલા પણ છું કરે! એવિંદાને
વાત કરે તો એવિંદો ધામધામ યજ્ઞ વખતે વફુને મારે,
એટલે પેને મૂંને મોંએ સપગું સદન કરતી. જકુ થાપ
ત્યારે જાની જાની કામ કામ કરવા આવી જતી. 'બાપિ હમર
પણ બોલેલ ત્યાર' જેવો આ એવો સમજાવ્યું હલાજ હતો.
દુઃખ સદન તદિ થાપ એવું લાગે ત્યારે એ જાતી જાતી
કામ કરવા મંડી પડતી.

પણ એવિંદો એક દિવસ જમાનક આવી પડેલો ત્યારે
વફુએ પાછીપાનું રજુએત જમારવું. મુંદર ગૂપચૂપ બેસી
હતી. એની હાલિ રિશર હતી પણ એની આંખમાંથી આંસુની
ધાર વહી રહી હતી.

એણે પોતાનું પોલક જાંબીને તંપર ગામ્મું હતું.
એવિંદાને ઠોઠા એટલે એનું અંતઃકાન્ત પીગતી થતું. જેને
નાનપણનાં છવની પોં જાગતીને એણે કપોં તેને આજે
પણ પેને જ દુઃખ આપી રહી છે, એ વિચાર આવતાં
મુદર મંડી જતી. તેણે એવિંદાને કહ્યું. 'એટા મારા બાલી-
યોદ છે; તું મુખી થા ને મને જવા ર.'

પણ જાતી દો તો જા ને, તને શકો છે કાંઈ? '
એવિંદાની વફુ મોઢી હતા.

એવિંદાએ હાલિગ્યો કામ હલાખી, પણ મુંદર તેને વારો.

'હા મારી જાજ, મારી જાજ, બાવડિયો! ખીનું

તો તારાથી યું યાગ !' એમ કહીને ગોવિંદાની વડુએ તો રોતું રડું કર્યું.

બીજો દિવસે સવારે ગોવિંદો ઝૂઝતો ઝૂઝતો મથુરાં-દાસ પાસે આવ્યો.

‘ મારી મા આવ્યાં છે ? ’

‘ ના. ’

‘ ત્યારે ગયાં ક્યાં ? કાલે રાતે વડુ બોલી દશે. સવારે બીડીને જોઈ યું તો ખાટલો ખાલી છે. ને મારી મા નથી. ’

‘ હેં ! કાંઈ નામનિશાન ? પગલાં ? કાંઈ સગડ ? ’

‘ ના. કાંઈ નથી. આટલી, એક આ ચખરખી મૂકતાં ગયાં છે. ’

મથુરાંદાસે ચખરખી હાથમાં લીધી :

‘ ગોવિંદા, વડુ તને વેણ મારશે કે તારી માએ કાળાં કામ કર્યાં એટલે કાક નાતીલાએ નાક કાપી લીધું. એવું નથી, બેટા. ભુવાનીને ને તને બેયને સાથે સાચવવા, મેં મારે હાથે જ એ કામ કર્યું હતું. ’

‘ હેં ! ’ મથુરાંદાસથી ગોવિંદો ન સમજે એવો આશ્ચર્યકારક ઉદ્ગાર નીકળી ગયો, એના હાથમાંથી ચિટ્ટી નીચે જઈ પડી. તે થોડી વાર કાંઈ બોલી શક્યા નહિ. ગોવિંદા સામે ટગરટગર જોઈ રહ્યો :

‘ ગોવિંદા, છોકરા, તારી મા ક્યાં ગઈ ? મુંઠર ! ક્યાં છે ? ’

ગોવિંદો બીની આંખે પેલી ચખરખી સામે જોઈ રહ્યો.

શાંત તેજ

હારો નુબે ને હારી મૂલે;

હારો નુબે ને હારી મૂલે.

બેવજુ હોરીઓ, એક આધિક વવની ગજાપ તેડી બાર્થ,
અને એક લુચન ઓ સાથે ગજુચાર પુરો આપું
ખાનું રાખીને એક દના. એમનાં કપડાં, ને રાધગા ને
પેટમાં ચારે તરફ ખડકાર્થ મર્થ દના. એટલે દને ખરી
રીતે તો એક નવું પજુ જન્મા ન હતી. પજુ દુનિયામાં
રખરની ઘોષ થયા પછી માખસો વધુ સ્થિતિસ્થાપક બન્યા
છે, એટલે ગમે તે હોને મારો સમાસ પજુ મેં એ જ
ખાનમાં દરી લોધે. હોરીઓ પેલી વદુ ને આધિક વવની
બાર્થ, સો એક જ રાત્રે, અત્યારે ને અત્યારે જાન મોઝાની
દોષ તેમ ગાનાં હતાં.

હારો નુબે ને હારી મૂલે . . .

પેલા પુરો કાર્થ ભવદારની ગમથથમાં પાખા દના.
એટલામાં એક બાવો પજુ આ ખાનમાં જ ગરી આવ્યો

મેં હાય નેડયા ; ‘આવાજી ! હવે આંડી એક તમુ પણ જમ્યા નથી.’

‘અરે, બાબા, દો ઘડીકા મામત્રા હવ. દુસરે સ્ટેશન ઊતર જાય ગા.’ આવાજીએ લોપોલોરી, તંબૂરો ને કમંડળ સાથે પ્રવેશ કર્યો. ક્યાંય એસવાની જગ્યા ન હતી. પેલો જુવાન સ્ત્રીએ એક પોટકું ખોળામાં ગર્થ લીધું. ચાર તમુ નેટલી જગ્યામાં આવાજી પણ સમાઈ ગયા.

‘હાલો જુએ ને દાદી મૂલવે.’

બેરંઓતું ગીત પાછું ચરૂ થઈ ગયું. પેલા પુરુષો પણ પાછી બ્યાવહારિક ગડમયત્રમાં પડ્યા.

એટલામાં ગાડી ઊપડી.

ધીમેધીમે જેમ ગાડી આગળ વધી તેમતેમ ગાનારીઓનો ગાવાનો મોહ ઊતરી ગયો. સ્ટેશનમાં તો કોઈ હરતુંફરતું માણસ જોતું કે આ ડબ્બામાં જન છે, પણ સીમમાં અંધારામાં કોઈ જુએ એમ ન હતું એટલે એમણે ધીમેધીમે ચૂપડીદી પકડી.

મેં ચારે તરફ ખાનામાં નજર ફેરવી. ખાતું અલગ હતું અને બીજું કોઈ આવેજાય તેવું ન હતું.

‘આ ખાતું આપણને બારી મળી ગયું હો, રામલા !’ પુરુષમાંથી એક જણ બોલ્યો. છોકરડા જેવા રામલાએ ડોકું ધુણાવ્યું : ‘આ ઠેસણમાં તો વાંધો નો’ આવે.’

‘એલા પણ તમે સાંકળાંતું કાંઈ નો કર્યું’; લ્યો હવે, માળા સમજે નહિ તે ડાહ્યા ચાવા જાય.’ પ્રૌઢપાઈ અચાનક બોલી. તે સૌમાં મુખી જેવી લાગી.

‘ની, ઈર્ષા કેનો ચાંકે મેં તો અમથાની વદને
કુતુંકું, એક પુરને જવાન ચાલે.’

‘એક જુવાન વદને અરથી જેની લાજમાંથી પોતાની
મોટી જાંબો, ટોલ વળતી બાઈ તરફ ફેરવી : ‘મેં શાંકતું
બઈ લીધું છે.’

‘ત્યારે જોલની કેમ નથી ? આ અમથાની વદ તો
મોટી ભારે.’

વદ જવાન બાપ્પા વિના નીચે નેર્ક મર્ક. પદીતર
પાછી કપામાં સાંતિ ચર્ક ચર્ક.

‘જેટલામાં મને સાંભળું : ‘જાણી ! તમે તો નીચે
રોકને જાનવાના હો તે !’

‘જાણી મોટી કદનાં પદાવ્ય ટોલ તેમ અમથા
મથા. એમની નજર જુવાન વદને નિહાળી રહી હતી.

‘અમારી દીપ જર્કને બાપા, સાધુલોક કે સમ
જમિ જોવાલા . . . .’

‘ટિકિટ છે !’

‘ટિકિટ તો, બાપા, હમ સાધુ લોકો કે એવી
ઉપાધિ . . . .’

‘ત્યારે નીચે જોલો . . . .’

રામલાએ સાથ પુરાઓ : ‘મા’ચન ! નીચે જોલો
નીચે, જેનાં માથુસ પાસે તમ સાધુલોકને—જેનધારીને—
કાઈ ફાવે ?’

સાધુએ કચવાતે મને નીચે જાયા લોધી.

ધીમેધીમે છોકરીઓ તો બંધવા માંડી. પેલા બે પુરુષો પણ ખીડીના ધુમાડા કાઢતા વાતોમાંથી ઝોકાં ઉપર આવવા લાગ્યા. ને થોડી વાર પછી તો રામલો, તેની મા, ને પેલી બુવાન વહુ સૈની આંખમાં બંધ આવવા માંડો.

રામલાની માને અચાનક સાંભયું હોય તેમ બોલી: ‘એકો વૌ, તેં કાંડવાનું બારણું દીધું? ને તાંસળી ફળીમાં પડી હતી?’

વહુ બીલી થઈને સઘળાં પોટલાં એક તરફ મૂકી છોકરીઓને બરાબર સૂવાની જગ્યા ગોઠવી રહી હતી, તેણે લાજમાંથી જ ડોકું ધુણાવ્યું: ‘હા.’

રામલો બોલ્યો: ‘અક્કલવિનાની છે. પાંચ વાત કરીએ ત્યારે અરધી વાતમાં સમજે.’

રામલાનું પાતળું છોકરડા જેવું સૂકડું શરીર વહુએ એક વખત કપકાબરેલી આંખે પગથી માથા સુધી નિહાળી લીધું: જાડા સરાક્ત ને રૂપાળા વાટીલા હાથની એક આંગળીથી તોછડી લાજ કાઢી, નાકની અરધી ટાંડી દેખાય તેમ, વહુએ રામલા સામે જોઈ લીધું. રામલાની માએ આ તો જોયું ન જોયું કયું, કારણ કે ગુજરાતમાં આત્મા પછી એ પણ લાજની જરાક છૂટ ચલાવી લેતી; અને એમાં આ રામલાની વહુને તો પરણ્યાં પણ સાતઆડ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં.

‘બાનવિનાની છે,’ રામલાની માએ ટકોર કરી; ‘નરર કાંઈ મુકાદમ કાઢી મૂકે.’ વહુ મિત્રમાં કામે ગઈ હશે પણ આઠ દીમાં જ મુકાદમે રમ્મ દઈ દીધી એ વિશે ડેચીએ ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

‘જરે! અકલ્પિતાની હો! પેણી દાઢીને પંદર
દાખાં તો દાખની કરી લીધી, ’ થમણે જાલજ દીધા.

વડુએ સપાણું છાણું ચોગી લીધું હતું એટલે ડાઢી
સીક બેસાવ મુલાવ નેત્રી જાળા સર્જ હતી, તેમાં રામલાએ
સીક છાણું રાખ્યું. એના પગ વડુના કરીર સાથે જાલજાળ ને
તે રહી છાપો નહિ, એટલે એણે મોટી ‘ દલે જાલજ
જાળી બેસને ’ એમ કહીને પગ ખરી રીતે મનના સાચા
ઉમંગાથી વડુને પગ વડે જાલજ સાથે ફેલી. વડુએ દાખની
એના પગનો અંગૂઠો ધરતો કે રામલાએ તરત પગ
બેંચી લીધો.

‘ તારી વડુમાં એટ દોઢાની અકલ નથી. નહર હાંઈ
માસર મેંદાજરી થો ? ’

‘ રવા હો ! ’ દલે હું રહી છાપો નહિ, એટલે બોલ્યો.

‘ આમડિયા ! ’

‘ વણકર ! ’

‘ ના, આમડિયા અમારે બાળે વેચાર પગ બેડી-
વેચાર નહિ. ’

‘ એમ ? ’

‘ ક્યાંનાં હો ? ’ ‘ જામનજરનાં ’ દિશમાં જાઓ હો ! ’

‘ હ. ત્રિવા કરવા વણકરમાં દેશના રૂપિયા વધુ બેસે.
અને અમારે આમડિયામાં બહુબહુ તો બસે. મેં મારા રામલાને
પરજાલ્યો, તે આ વડુનો જાણ ચોલો એટલે એણે વગી
પચાસ વધુ લીધા. પણ એવું તો કેલ નીકળે. ’

વડુ ચરમથી નીચે નેણે નેઈ રહી.

એટલામાં ચમતો બોલ્યો : ‘ ઈ તો આ મીઠીનાં બંધાંવ
કારસ્તાન લુઓને બોલતી નથી. ’

‘ શું બોલે ? ’

લુવાન વડુનો ચહેરો ચરમથી લેવાઈ ગયો. એટલામાં
પેલા સાધુ બોલી ઊઠ્યા :

‘ આપ લોગ કૈસે હો ? ’

‘ ભંગી જેવા મહારાજ, ’ મેં કહ્યું; ‘ આપ લોક
એમની ળાયાથી પણ અજાણ્યો. ’

થોડી વારમાં સ્ટેશન આવ્યું તે મહારાજ ઊભા થયા :
એમનો ચહેરો કોથથી લાલવૂમ થઈ ગયો હતો : ‘ મેરે
ભગ્ગનમેં ભંગ કર દીયા. મેરી સારી રાત બીમડ ગઈ. અમ,
હમ યે બ્રહ્મ લોક મેં નહિ ઠેરંગે. ’

મહારાજ તો ઊઠ્યા.

પણ બારણા પાસે પહોંચ્યા ત્યાં તરત પેલી લુવાન
વહુએ બારણું પકડ્યું :

‘ અમ છોડ દે બઈ, અમારા સારા ભગ્ગન બી-
ગડ ગયા. ’

‘ વહુએ દહતાથી જવાબ વાલ્યો : ‘ ઝોળીમાં વાટકી
મૂકી છે, તે પાછી આપી દે. ’

મુદામાલ સાથે પકડાવાથી સાધુજી જરા ગુંથવાયા.
પણ તે હોંશિયાર હતા. ‘ તો અમ ક્યું લે સકતી નહિ ?
તુમેરી વાટકી, હમેરી ઝોલીમેં મૂકનેસે તુમકું ક્યા ફાયદા
હ્યા ? ’

વદુએ લાપ નાખીને ચાલેલી મલી લીધી

પાપુ જોવા સિવા આપુ સ્વપ્નની અવસ્થા થઈ ન

હાં મુઠા માંડ્યા. ડોહી જોને પાટિયે જઈને મ
રામસો ને વદુ જોઈયાં ગદા મેં ઉપરે જાને જઈ પધ
પાપુનો સાથ નાખી. પણ કાંઈ આવડી મુશ્કેલ હતી. આ
મુશ્કેલને પાપુ રડો દોહો વાર પડી હાં પિરે છે
જોઈને રામસાએ વદુની લાજ પેંચી મલી

‘અરે! પપુ, નાનો જન્મ રેખણે’

પપુ જમાને નિઠાનું પેન હતું. રામસો છે વદુની
પાપુ આપેલા પાટિયા ઉપરથી જાનરીને વદુ નીચે બેસી મઈ.
‘સો, દને દું આંહી બેળી, તમને દોંઘારો આપુ મુ.
વાર્તા માંડે.’

‘વાર્તા તો નારી માણવી છે’

‘હા, સો, મારી વાર્તા મરિલ.’

‘તારામાં અક્ષય કેમ નથી’

સુઝકરી હોકરાના આ સવાલનો વદુએ કાંઈ જવાબ
આપ્યો નહિ ઉપરના પાટિયેથી મેં અરથી ઉપાડી આંખે
નજર માંડી તો જુવાન વદુનો રૂપાલો સહેરા નજરે પડ્યો
વદુના આંખ, કાન, નાક, દોહ સમજા અવગવમાં એક જાનતી
મ્હી ન સમજાવે તેરી. રૂપ, ઉપરના મીઠાશની હાથ
હતી થપ્પી વખત મનુષ્યના રૂપમાં, અમુક જાનતી કઈ-
સવા બરેલી દોષ છે. ને અભિચાર નાક કે મેહી આંખથી
સહેરા રૂપાલો લામવાને બદલે જિલેટો જરાક કડક લાગે છે.
પપુ આ સહેરામાં મીઠાશ હતી : નિત્યની કસરતથી આવેલી

લાલી પણ હતી: અને જરાક સ્યામ છતાં ચહેરાનો સમગ્ર દેખાવ ઘાટોયો ને મોહક હતો. જુવાન વહુ રામલા સામે હેતથી કે મસ્કરીમાં હસી રહી હતી:

‘હું તમારા કરતાં અક્કલમાં ઓછી હોઉં તેમાં જ સારું.’

રામલાએ ખીડી સળગાવી.

‘પછી તને કેવુંકે લાગ્યું? મને ધ્યાન નો’ રીયું ને સળગતું લાકડું ફેંકાઈ ગયું.’

‘ફેંકાઈ તો કાંઈ નથી ગયું. મારું છે એમ સાચી વાત કરોને. હું સળગી ગઈ હોત તો તમારે વળી ખીજ જુવાન વહુ આવત.’

રામલો હસ્યો.

‘હસો છો શું? હું સળગી ગઈ હોત તો!’

‘તો મારે ખીજ વહુ આવત.’

‘તમારું મન રાણકીમાં જામે છે, એ મને ખબર છે હો!’

રામલો ખોડ્યો નહિ, પણ હસ્યો: એ હાસ્ય એવું મૂરખ જેવું લાગ્યું કે હું જાંઘી ગયો છું એમ મારે ખતાવવું હતું, છતાં મારાથી, રામલાનો હસતો હોય તે વખતનો ચહેરો નેયા વિના રહી ચડાયું નહિ: અતિચય બુદ્ધિશાળી એટલે જેમણે લાગણીજવન હણી નાખવામાં જ બહાદુરી માની હોય એવા તર્કવાદીઓ, અને મૂરખાઓ—અને ઘણું કરીને નિષ્ઠુર મોટું, પણ જાણકર દુસ્તાનો પડ્યો પાડતું અને ખોટું હાસ્ય કરે છે: ‘હા, હા હા હા...’ એવું... રામલો એવું હસ્યો.

વહુની આંખમાં નૂરે મેલી નેચાં આંધુ સ્વપ્ને
'હમો હો પુ' ! દુઃખાત નથી ! રાજકીમાં મુંઝવણ છે !'

'તારામાં અકલ્પ નથી'

'અને રાજકીમાં છે !'

'તો હાથ તો ઠીક પંદર દીમાં માનવર રાખ
હતી રી !'

'પણ રાજકી કરે એવું ઠીક નો કરે નો !'

'એમાં જ રૂંદ રૂંદ મુંઝે તારામાં અકલ્પ નથી'

'રાજકી નો મુકાદમ ને માનવરને એવને રમાડે છે.
મુકાદમને માર પાતો રહી ગયો. ને માનવરને તો હનેચાં
રમાડે છે.'

'એટલે જ મા રહે છે તારામાં અકલ્પ નથી એટલે
જ માનવર ને મુકાદમ હાદી મૂકે છે.'

'તે સુ મેં મંચા નોતો સાચવ્યો !'

'મ સાચવ્યો નો ફેરાવ !'

'મને તે દી નગવર સાંભરે છે. મુકાદમે મારે પીટપે
મને હાદી મૂકી. મારું દેખું કામ નો'તું કરતું. મારે પીટપે
રાજકીને મારી પાસે મોકલો. 'ઓલો નોરી વહુને કંઈ
તમને મુકાદમ મોકલારે છે.' અરે, ત્વરે મારા પીટપા ...
રાજકી વાઝ મને કાનમાં કે' છે' તને મુકાદમ ખાનગીમાં બેઠાવે
છે.' હું તે દી સાંજે ઘેર આવી, અને રૂંદ છે તમને કે,
માનું દેવેતુ માનીને મને બચતું લાકડું મારું. આ એનો
કામ હજી રહ્યો.'

વહુએ પેતાનો ઝેરો દામ સાંચો કર્યો. આમડી બગાડે
પોતો કામ થઈ રહ્યો હતો.

આટલું મોઝનામાં તો વડુની આંખમાંથી આંસુ ખરવા
 શીઘ્રાં : એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું : રામસો મોડો મોડો વડુનું
 કહેતું સમજ્યો હોય તેમ ઓચિવાળા જોવો થઈ ગયો.

‘પણ મને શું ખબર, કે તને મુઝાદમે આટલાં વાનાં
 ક્યાં દરી ?’

‘તેં તો, મુઝાદમે કાઢી મૂકી, એટલે મને ખગતે
 લાકડે લાકડે મારી ઈ તો સંભાર.’

‘પણ મેં તો કીધું તને કામ નથી આવડતું.’

‘મુઝાદમે તો મને કીધું કે રાણકીએ રામલાને રાખ્યો
 કે માટે તું . . .’ વડુ વધારે બોલી ચકી નહિ.

રામસો પૂઆંપૂઆં થઈ ગયો : ‘તેં મને કેમ
 કીધું નહિ ?’

‘એમાં તને શું કેવાનું છે ? મારી જાતની ચોકી તો
 હું કરી લેંચ. તું તારે તારી જાતને સંભાળને.’

‘મારી જાત તો મેં સંભાળી છે. મને કાંઈ કાંઈ
 કામમાંથી કાઢી મૂકે તેમ નથી.’

રામલાનો ઉત્તર સાંજળીને દસતું કે રાત્રું તે મને
 ખબર પડી નહિ. પણ વડુ તો બિચારી થોડી વાર આ
 કમચકવના આદમી સામે જોઈ રહી.

‘કામમાંથી કાઢી મૂકવાનો ક્યાં વાત છે ?’

‘તઈ ?’

‘તને આ રાણકીનો હંદ લાગ્યો ■ ઈ કાંઈ જાત
 સંભાળવાનાં લખ્યું છે ? તે ઠી લખનામાં શું આવ્યું તું ઈ
 કાંઈ સમજ્યો નહિ ?’

‘લે, તારા કેખલાં જ પાણી મૂકું.’

‘હા . . . લે, રામલા, પાણી મૂક.’

વહુએ રામલાના હાથમાં પાણી આપ્યું. રામલે પાણી
હેડે મૂક્યું. રામલા સામે વહુ દસીને જોઈ રહી.

‘પાછો રાણકીને જો’સ એટલે મને વૂઝી જા’ત.’

‘ના, હવે તો મૃતું કો!’

‘હવે કેમલે રાખ તો ધાન.’

‘હવે તો ચોક્કસ રાખું જા.’

એટલામાં કેસીઆ સમજાવાં ગયાં, બેટીને બંને
નૃપ થઈ ગયાં. બેટી તારમાં કેસી ગયાં પણ ખમ્બ

‘રામલા ! તું ક્યાં ગઈ ?’

‘આ પાણી પાને બેટી, ગુઝીને.’

‘વહુ પાણી આપ તા, બેટીના પીવું છે.’

વહુના પાણીનું પાત્ર મરી આપ્યું. કેસીને પાણી
પાને પાને વહુ પાત્ર આપ્યું. ‘તું ! તું તો બેટીના પાત્ર
પાત્ર આપ.’

‘વહુના પાત્ર વહુ પાત્ર પાત્ર પાત્ર વહુના પાત્ર.’

‘વહુના પાત્ર વહુ પાત્ર વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર.’

વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર
વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર

‘વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર
વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર’

‘વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર’

‘વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર વહુના પાત્ર’

વડુએ પાણી આપી લીધું. ઝોટલામાં તો હોઠરાં પણ
હિપાં પેલા પુરુષો પણ સગવળ્યા.

‘વડુ હોઠરાંને પાણી આપ તો—’

વડુએ ભંભલીમાંથી પાણી કાઢવા માંડ્યું પણ તેમાં
ખલાસ હતું.

‘અરે, આ રામલાની વડુ તો રોઝ જેવી છે.’ પુરુષો
એથી હાંપા. ‘હોઠરાં માટે ટાકું પાણી પણ નથી. ચિવાળો
હિપાલો કાંઈ સમજાય મળે નહિ.’

‘વડુમાં તો કાંઈ ચપગના જ નથી. જો ને રાણુકી
આપા જેવી છે પણ કાંઈ હોચિપાર છે. આ તો રોઝ
જેવી કાંઈ સમજે નહિ.’ ડાહીએ પાણું ચરે કર્યું.

રામલો બોલ્યો: ‘રાણુકી તો મજબની છે. આ તો
રોઝ જેવી છે.’

સર્વાનુમતે હતું કે વડુ રોઝ જેવી છે. વડુ કાંઈ બોલી
નહિ પણ રામલો પેલું મૂરખાઈ બરેલું હાસ્ય હસતો હસતો
ખીસામાંથી ખીટી કાઢવા માંડ્યો.

વડુએ નીચાં નેણ હાથો કપડામરેલી આંખે ફરી
રામલાને નિહાળ્યો:

‘પાછો ઝોટલો મળવા આવ ત્યારે વાત છે.’ વડુની
આંખો રામલાને ક્કી રહી હતી. રામલાએ ને નેણું ન
નેણું કર્યું અને ખીટીની વાત કાઢી.

‘બાઈમાંની ખીટી, હમણું ટેસદાર નથી આવતી હો.’

‘અરે, ખોટો છે ખોટો. વાજતાં જ ક્યાં આવડે છે!’

‘આલો વિચારો છે, પણ વડુ હોઠરાં કાંઈને બિજમ
હે! અને પરસ્પર ત્યારે તો સીમ ચાલતી આવે.’ ડાહી બોલ્યા.

ઉકરાં ને વહુ સી એક રાગ કાઢીને તરત ગાતા મોંઘાં
 હોઠો ઝુલે ને હાડો મૂલે,
 હોઠો ઝુલે ને હાડો મૂલે,
 રામચાચે, અગરનું, પેડું ચિરાપરિચિત મૂરતું વરા
 એક તખત ફરીત કડકું.
 પનુ હાંત મહુ કપાકપરેલી કેતળ આળે વહુ રાગતને
 નિહાળી રહી હતી.

૨

મનનો મોંઘાં સમનનો કોય તેવ નીચે નીચે ગયો

કેટલી સ્વાસ્થી અર્થે સિદ્ધ થઈને પડેલી છે. હવે તે
જેવો મોંઘો નાખ્યો તેવો દાવ : એના અર્થથી એવો દાવ
દેવ તેમ એવો અર્થ. ખાટલામાં પડેલો ને એ પડેલો. અને
માથાપુ ખાટલા વિના અંતઃકરણ ખાટલાનો દાવ તેમ રજા
રેલાં એ વાતના અર્થથી રહેલો.

પાણી કાનિ આં મોં.

એ કાનિમાં ખાટનો કોઈ અર્થ નહીં. આમાંથી

પાનને માટે દરેકરો અર્થ નહીં. પૂરે જેવો અર્થમાંથી.
અર્થ અર્થમાંથી ખાટ નહીં. એવો : પૂરે અર્થમાંથી એવો
છે : 'હવે પૂરો' પાણીમાંથી પાણી મૂકે તેવું કહેવું
માંથી માથાપુના અર્થમાં પૂરે અર્થમાં પૂરું : માથાપુ અર્થમાં
અર્થમાં લોડીનો અર્થ દાવ તેવો નારખ્યું દેખાતો હતો.
સિદ્ધાંતમાંથી નહીં પાણી અર્થ લીધો.

'ખાટો કાનિ છે.'

એમાં વિના નહીં અર્થમાં અર્થમાં વાળની દાવ તેમ
નારખ્યુંની વધુ રેલા માટેના અર્થમાં રહેલો રહે

'ખા' પાણી' હવેની અર્થમાં નિશ્ચય અર્થમાં
માટે ન રેલો કમાય છેકરો એવો એવો રહેલો 'ખા'
પાણી' મરજો-અર્થ અનેથી એવો રહેલો અર્થમાં
અર્થમાં પડેલોની અર્થમાં વધુ અર્થમાં અર્થમાં.

એમાં માથાપુની અર્થમાં એ પાણીનું અર્થમાં લીધું : છેકરો
માં નાખ્યું. છેકરો પાણી ફેંકીને રજા રહેલો.
એક અર્થમાં અર્થમાં માટે પૂરે ઉપાડી લીધું.
હવેમાંથી અર્થમાં છેકરો પાણી નિશ્ચય અર્થમાં
માંથી દાવ તેમ માટેનામાંથી રજા-અર્થ પાણી નીચે
પડ્યું.

છોકરાં ને વહુ સૌ એક રાગ કાઢીને તરત ગાતા માંડખાં:

હાલો જુએ ને હાડી મૂકવે,

હાલો જુએ ને હાડી મૂકવે,

રામગાએ, અકરણુ, પેટું ચિરપરિમિત મૂરખું બાલ
એક વખત ફરીની કથું.

પણ સાંત મનુ કપડામરેલી હેતાળ આંખે વહુ રામગાને
નિહાળી રહી હતી.

રામગો કાંઈ સમજ્યો કેવલ તેમ નીચે જોઈ ગો.

એક શબ્દચિત્ર

દુરના ખૂણામાં એક માંદલા ખાટલા ઉપર ઘણાં વર્ષોના જૂનો માભો પડ્યો હતો. તેના ઉપર જેમ તેમ પડેલ લગ્નકાનો દુઓ હોય તેવો કેવળ હામચ દર્દી પડ્યો હતો. તેનામાં જીવનનું દર્દ જલજ્વળાનો સક્રિય પક્ષ રહી ન હતો. અર્ધમાંસેલાં નેરો પોતાના માથુ મુકન ચવાની રાહ જોતો તે પડ્યો હતો. એ કમાલ વાસણો—લોટો ને યાળો—રસ્તામાં પડ્યાં હતાં. થોડે ભેટે ત્યાર પછી પર માંડેલું માટલું ચૂર્ણ રત્નું હતું : ને તેની પાસે એક કાળી જિંજારી સૂતી હતી. એક નાનો સરખો હોકરો, જીવન છે એટલું જણાવવા પૂરતા જ, હાથ પગ હલાવતો નીચે પડ્યો હતો : અને દીન મ્થાન વદનથી, આથમી જતા સૂર્યનું હેલ્લું કિરણ જોતી એક બાર્ડ, જેને કાઈ પણ આશ્ચર્યનામ ન આપી શકાય એવી અતિક્રાંત બારી પાસે બેઠી રહી હતી.

‘નારહરિ ભાઈ’ ‘નારહરિ ભાઈ’ ‘નારહરિ ભાઈ’ ‘નારહરિ ભાઈ’
 અને પછી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ‘નારહરિ ભાઈ’
 અને ‘નારહરિ ભાઈ’ ‘નારહરિ ભાઈ’ ‘નારહરિ ભાઈ’
 ‘નારહરિ ભાઈ’ ‘નારહરિ ભાઈ’ ‘નારહરિ ભાઈ’ ‘નારહરિ ભાઈ’

જોવા વિના પેલા બાઈને જાણ નહોતી. માટે માનવ
 આ દુશ્મની તો પાડેલ કેવલ તેમ આંખો વડે જોઈ
 નહોતી. માત્ર પેલા બાઈને પેલાની એક વાત જાણ હતી કે
 જ્યાં જાણે છે.

‘અમે.’ પેલી બાઈને જાણેલા જાણેલા.

પેલા દુશ્મની બાઈને સિવાઈ આજ્ઞા. નરી દીવતા
 જેવી સ્ત્રી—જેનાં પાંચ ને મહત્ત્વના પડ્યાના જેવા થયા
 નારહરિ—જેનાં જાણેલા બાઈને જાણેલા નાજા
 સિવાઈબાઈની સામે જાણેલી. જાણેલા બાઈને વિદ્વતિ પામેલા
 વિચારો પામે પવિત્ર બાવના જાણેલા. જાણેલા વિદ્વતિ
 નામે જેવી દીવતાની આઈ જાણેલી : સદાસતે કંપાવના
 દોષ એટલી ફાટી આંખે સપાઈમાં જાણેલા.

‘નારહરિ ભાઈ તમે ?’

એક મિનિટ પછી આજ્ઞા જનારા નારહરિને આઈએ
 દૃષ્ટિથી જોવા વિના જતાઓ. અને ફરી એ જ ફૂંકો
 જવાબ ધીમેથી વાળ્યો : ‘અમે.’

‘તમારા ઉપર જાણે છે.’

નારહરિએ એક વખત અવાજની કડકતાથી ચોંટીને
 કે કોણ જાણે કેમ આંખ ઉઘાડી. પેલી આઈ તેના તરફ
 ફરી. જેને સમજવાનું ભાગ્યે જ અરધું ભાન હતું, તેને
 સહજ જ પ્રશ્ન કર્યો :

‘નારહરિ ! હું આપણો છું ?’

ફાટેલી અરધી આંખ મિચાવ તે પહેલાં ઉંક મૂઠાવ
જેવો થયેલો નારજીજનો દામ હેઠલા બળથી લેવો થતો
હોય તેમ લેવો થયો. ખાટલામાં પાછો નીચે પડ્યો. અને
નારજીજ બોલ્યા વિના આંખથી બતાવતો હોય તેમ પેલા
ફાટેલાં બે વાસણો બતાવી રહ્યો !

પાછી શાંતિ થઈ ગઈ.

એ શાંતિમાં જૂટનો કડંડ અવાજ જાણે સામ્રાજ્ય-
પતનને માટે દૂર દૂરથી ધસતા જગના પૂર જેવો સંભળાયો.
જાણે સપાઈડના જૂટ નથી બોલતાં : પણ બવિધ્ય બોલે
હે : ‘કાકા જૂસ !’ બારીમાંથી પડતું ચૂંનું હેલુ કિરણ
માંઘ માણસના કપાળ પર આગ્યું હતું : કાગળખ અંધારી
રાત્રિમાં લોદીનો કાલ દોલ તેવો નારજીજ દેખાતો હતો.

સિપાઈઓએ ખંડ વાસણ ઘર્ષ લીધાં.

‘ખીનું હાઈ હે !’

બોલ્યા વિના જ આંખથી જવાબ વાળતી દોલ તેમ
નારજીજની વદુ પેલા માટલા સામે નેર્મ ગદી.

‘ખા ! પાણી !’ જીવનની જરાક નિશાની બતાવવા
માટે જ પેલો કંચાગ હોકરો ધીમેથી બોલતો હતો. ‘ખા !
પાણી !’ મરજો-મુખ બનેલા ચેતનનો આટલો અવાજ
પણ જક પદાર્થની હાજરીમાં વધુ ભયંકર લાગ્યો.
પેલા માટલામાંથી બાર્ન એ પાણીનું ચાપતું લીધું હોકરાનાં
મેંમાં નાખ્યું : હોકરો પાણું ફેરોને છાંયે ગયો.

એક જગ્યાએ તગત માટયું પણ ઉપાડી લીધું.

જીવનમાંથી રક્ષનાં હેલાં ખિન્દુ પણ નિર્બોધ મવાની
નિશાની દોલ તેમ માટલામાંથી રહ્યું-સહ્યું પાણી નીચે
રગા પડ્યું.

‘સિપાઈ રમણી રહી’ મહત્ત્વ કિંમતવાળી સ્ત્રીમાં પડતું.

‘આટલો’ એટલે મનમાં ગણતરના વાગળી જ સિપાઈ સહારી જન્મે મનુષ્ય માનવત્વ ઈશિય કિંમત મનમાં રિલા પામે. જોઈ : જામે તરતરતા જે પદ મેંડાતો પેડે ઇશિય રહે.

માન નારવડના ખાટલા પાડે તમે તાર [છ] મનનો ત્યારે તેનું જ નામો દો. છવો ત્યાં સુધી જ તમે દો. છવનો વડો પ્રસન્ન તેનું જ નામો પૂરા ક્યો દો. તેનું નારવડ નામ નો અનન્ય જ પાડું હતું. એનું ખરું નામ ‘કર ભરનારો’ એટલું જ હતું.

તેનું ધાંતો પરી રાખેલા આંગળાની દિશામાં ભયંકર શૂન્યનાશ થોપ એવા નિપાઠ એના ખે ધાંતો પડછવા પડ્યા હતા. વાસખ ગોપડી મનાં દનાં. તને એ વરમાં માન ખાટલો હતો.

‘આ ખાટલો !’ નાનવડના ખાટલા તરફ આંગળી કરીને એક સિપાઈ બોલ્યો. તેના સાથીએ તેનો આ સંસ્કૃતિ કે વીરતા વખાણી હોય તેમ મૂઝમાં હસીને તેની પીઠ યામડી.

જેણે છવનખર કર જ કર બયોં હતો તેના મૃત શરીરને વળી જમીનની કડંચતા શી ?

ખારીમાંથી આવતું પ્રકાશનું ઊંટું કિરણ કાંખું પડતું પડતું બ્રૂખરા સાંધ્ય રંગોમાં બળી સામાન્ય બની ગયું. નારણ છની વહુ ધ્રુજતે હાથે સોડિયું વાળી, સ્ત્રીની સ્તેકશક્તિ રહતી હોય તેમ—માતૃત્વ રહતું હોય તેમ—શૂન્ય ફાટી આંખે સિપાઈ સામે જોઈ રહી. તે બોલી નહિ : પણ એની હમર વેદનાભરેલી આંખ પેલા પથ્થરને પિગળાવ્યા વિના આખી ને આખી એના હૃદયમાં પેસી ગઈ : બેસી ગઈ.

કેસરી દળનો નાયક

નોના છોકરાને સખ્ત તાવની બિમારીમાં મૂકીને આગ્યા હોય તેથી, કે પછી બીજવારનાં નાનાં વહુ પાસેથી બિડીને આવવું પડ્યું હોય તેથી, ગમે તેમ, મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેના મોં પર કંટાળો હતો. વધારે કીચ-વટથી તપાસી જોતાં વખતે માલુમ પડે કે આજના દિવસ માટે કે અકસ્માતને લીધે આ કંટાળો નહિ હોય, પણ આ કંટાળો જ એમનો પ્રિય જીવન મંગાથી બન્યો હતો. કંઈ ખુદનુમા પ્રજાત હતું, અને બહારના મેદાનમાં આંખ દરે તેવી સિનેતરી દૂર દૂર સુધી દેખાતી હતી. મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબે, ચાવી દીધેલા પૂતળાની પેડે ડાઈમાં પ્રવેશ કર્યો ને બહાર નજર ફેંકવાની પણ તરદી લીધા વિના, ‘અજવાળું રોકો નહિ’ એમ બારી આગળ બેઠેલા લોકો પ્રત્યે જૂઠું પાડી. એજૂમનો અચાજ કીણો, ચીડિયો ને યાકચી

ભરપૂર હતો. વધારે હિંમતુથી લુઓ તો એ અવાજ દઈતો લાગે । દહીં જાણે જૂઠ પાકતો હોય—‘વધારે અજવાળું વધારે અજવાળું ।’—ને અજવાળું આવે તો પણ વર્ગોનાં વર્ગો અંધારમાં રહેવાની ટેવને લીધે તેને હજી જૂઠ પાકવાનું મન થાય કે : ‘વધારે અજવાળું ।’

સસ્તાનત હિંમેડી નાખનારા લુચનોને પકડી પાક્યા હોય તેમ બહાર બરી બંદે પોલીસ આંટાફેરા કરતા હતાઃ ટેલફોનને એ આંટાફેરાને લીધે પોતાનું મદત્ત વધું હોય તેમ બીડે સંતોષ થવાથી, ચહેરા પર અભિમાનમયો રોફ આવી ગયો હતો, અને એવા ખોટા ‘રોફ’ નો વેગ વારંવાર ખુસ્તો થઈ જાય છે એ જાનથી કોણ પણ ચક્રો હતો. બે-ચાર પોલીસ આસરો પણ, મદત્ત કપડામાં છે, માણસમાં નથી, એવો ખુસ્તો એકરાર કરતા હોય તેમ, અકક ને અકક આવતેમ આંટા મારી રહ્યા હતા.

મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબે ડ્રકું હિંચું ક્યું. આખી કોટ ચિકાર બરી હતી. બીજાને જોવાના ન હોય તેમ તેમણે અપરાધી પર આંખ ઠેરવી.

એ આંખ તદ્દન બાવનિહીન હતી. હારથ ક્યું, પણ તે કુખ્ખું ને ચામડી પર પરાણે કાઢેલા લિસોટા જેવું હતું.

‘તમારું નામ ?’

‘મારું નામ . . . .’ જવાબ મળ્યો.

‘હિંમર ?’

‘બાવીસ.’

‘વતન ?’

‘સાહેબ, મારે પર નથી ।’

જીતનારું સાદું ને સાચું રિખન થયું. તીખાસ કે કડવાસ વિના જવાન વાળ્યો:

‘ના.’

‘ખચાવ કરવો છે ?’

‘ના.’

—અને તરત જ કોણ જાણે ક્યાંથી—મેનિસ્ટ્રેટની ખુરશી પાસેથી જ—‘ઇન્ડિયાન ક્રિસખાદ’નો અવાજ આવ્યો. મેનિસ્ટ્રેટ કંટાળીને પાછળ ભેંસું. એનો નાનો ડોકરો ઘેરો ઘર્ષને બોલી રહ્યો હતો: ‘ઇન્ડિયાન ક્રિસખાદ’ હમેશાં કોર્ટમાં સુપસુપ બેસી જવાની તેને ટેવ હતી, અને હમેશાં કોર્ટમાં પોતાના બાપા સવારજવાન છે તે પછી આમ બોલાતું તેણે આંખોમાં હતું, પણ આજે ઘર્ષ બોલ્યું નહિ, એટલે પોતે એ જવાની બૂલ સુધારે છે એમ ધારીને સામાથી મગવાની આશાએ તે બોલી ઊઠ્યો હતો: ‘ઇન્ડિયાન ક્રિસખાદ !’

મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબની ખુરશી પાસે બેઠેલા હાજદાર સાહેબ, હમેશની ટેવને લીધે, બોમ્બ પડ્યો હોય તેમ અર્ધા બેઠા જેવા ઘર્ષ મથા, પણ મેનિસ્ટ્રેટના નાના ડોકરાને ભેંસને, તે પાછા બેસી મથા.

‘લગમનસિદ્ધ !’ મેનિસ્ટ્રેટ ખૂસ પાડી.

‘હા !’

‘ઉસ ડોકરે કે પર બેળે ઉસકુ બી, પાંચ ફટકા લગાને હી ચિથા ચાલીએ.’

‘પણ સાહેબ,’ અપરાધી ભુવાન બોલ્યો. ‘નવ વર્ષની તીએના ડોકરા મારે માખાપને ચિથા થાય છે.’

‘ત્યારે ફોજદાર સાહેબને કહીએ મને પાંચ ફટકા મારે!’

પ્રેક્ષક, અપરાધી, પોલીસ અફસરો સૌ હસી પડ્યા. કદાચ, અત્યાર મુંઘીના ભારેખમ વાતાવરણમાં માણસો ખેડાં છે—એકબીજાની સાથે હમેશના રહેવાવાળા, એ ભાન હમણાં જ સૌને થયું હોય તેમ લાગ્યું.

લછમનસિંહ મેજિસ્ટ્રેટના છોકરાને લઈને ચાલ્યો. પણ છોકરાના મનમાં અપરાધ જોવું કાંઈ વસ્તુ ન હતું, ને આવી રીતે અપરાધીની પાછળ સિપાઈ ચાલે છે, ત્યારે ‘ઇન્કલાબ ઝિન્દાબાદ’ ની ખૂમો તેણે સાંભળી હતી, એટલે તે તો પગથિયાં ઊતરતાં ‘ઇન્કલાબ’ એમ જુસ્સાથી ખોલી ઊઠ્યો ને ઊભેલા લોકોએ ‘ઝિન્દાબાદ’ પોકારી તેની ખૂમ ઝીલી લીધી.

વાતાવરણમાં જોઈએ તે કરતાં વધારે આનંદ ફેલાય છે, તે જોઈને મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ એકદમ કંટાળેલો ચહેરો કરીને ‘અજવાળું આવવા દો’ એમ ખૂમ પાડીને, ખીમ અપરાધીઓને ઠંડે કંઠેજો નિયમિત પ્રશ્નો કરવા લાગ્યા:

‘તમારું નામ?’

‘આપનું નામ?’

‘વતન?’

‘હિમ્મર?’

‘ધંધો?’

—અને એ ને એ—વડીલ સાહેબો જે ચાર પાંચ પ્રશ્નોના જ સાચા જવાબો અસીલો પાસેથી અપાવે છે તે ક્રિયા ચાલો. મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ પોતાના છોકરાનો વિચાર કરતા હતા, છતાં જ્યારે અપરાધીએ કતું ફે, મારું નામ

દિનિલાસ, બાપનું નામ કિન્દાબાદ, વતન ત્યાં ત્યાં
અન્યાય હોય ત્યાં, ઉમ્મર અમરચૌવન, અને ધણે જૂનાં
બોખાધન ડાચો ન આપે તેવાં કાઠવાં પાડવાનો—ત્યારે
મેનિરદેહ સાહેબ પણ કંટાળાભરેલું હાસ્ય કર્યાં વિના રહી
શક્યા નહિ.

આટલી કિંમત પૂરી થઈ કે તરત હાથથી ચરમો
સરખો કરતા, ખૂટી મૂકાણા, મૂલ્યુ હાથી જેવા સરકારી
વહીવટી કામા થયા, પોલીસ અફસરને સવાલ પૂછ્યો:

‘આ જે ચલચલ ચાલી છે તેથી તમારે ત્યાં શાંતિ
છે કે અશાંતિ ?’

‘અશાંતિ, સાહેબ.’

‘બહુ છે કે થોડી ?’

‘બહુ.’

‘બહુ એટલે શું ?’

‘બહુ એટલે ધણી.’

‘ધણી સખ્તથી તમે શું કહેવા માગો છો તે બરાબર
સમજાવો.’

અને તરત જ પોતાનો ચરમો સરખો કરી, અપરાધીઓ
તરફ એક નજર નાખી, સરકારી વહીવટી પાછા મૂલ્યુ
માંડ્યા.

હવે મદાબાખકાર પણ મોંમાં આંચળી નાખે તેવી
ચતુરાઈથી પોલીસ અફસર ‘ધણી’ સખ્તની વ્યાખ્યા
કરવા લાગ્યો:

‘ધણી અશાંતિ છે એટલે બહુ જ અશાંતિ છે.’

સરકારી વહીવટી તરત જ બોલ્યા: ‘તમે બહુ ‘જ’

કહો છો ?'—'જ' ઉપર કોઈ વૈયાકરણીને સ્વપ્ને પણ આવેલો નહિ એટલો ભાર વડીલ સાહેબે મૂક્યો. કદાચ 'જ' અક્ષરની વચ્ચે જે મીંદુ દેખાય છે તે જાણે કોઈએ હથોડો મારી મારીને સાણુશીથી પકડીને વળાંક આપ્યો હોય તેવું છે, તે આવા આવા પ્રસંગોને લીધે જ આવ્યું હશે. ખરેખર, 'જ' બિચારો કમનસીબ અક્ષર લાગે છે.

‘હા જી, બહુ જ—વણી જ—અચાંતિ છે.’

‘ડીક વારુ,’ સરકારી વડીલે દાઢીએ હાથ ફેરવ્યો, તે દાઢીએ વાળ નહિ હોવાથી, બોંડા પડેલા હાથને મન મનાવતા હોય તેમ ખીજા હાથથી ચોળવા લાગ્યા—રાજ્જ સંભારતા હોય તેમ, અથવા સાણુથી હાથ ધોતા હોય તેમ.

‘ડીક વારુ, આવી અત્યંત જ અચાંતિ તમે ક્યારેય જોઈ છે ખરી ?’

‘જી ના. મારી પાંત્રીસ વર્ષની નોકરી દરમિયાન નહિ.’

‘વારુ, આવી અત્યંત જ અચાંતિ તમે ક્યારેય જોઈ નથી ?’

‘જી ના.’

‘હવે તમને એમ લાગે છે કે આ અત્યંત જ અચાંતિ દેખાવી ન દઈએ તો લોકોને નુકસાન થાય.’

‘જી હા.’

‘વારુ, આ અચાંતિ ન દેખાવીએ તો શું થાય ?’

‘તો લોકોને નુકસાન થાય.’

‘ત્યારે આ અત્યંત જ અચાંતિ દેખાવવા માટે જ તમે સખ્તાર્થ કરેલી ?’

‘અત્યંત જ’ એમ પાંચેક વાર બોલવાથી જાણે અઘાતિ વધી હોય તેમ, ઠાટની પાછળના વરંદામાંથી કમગખત ગયેકું બૂંકયું.

હવે તું મધેડાયાઓમાં પ્રવીણ નથી એટલે કહી ન શકું, પણ નધેડાં જે જાનની અઘાતિ ફેલાવે છે તે વધી બંધાર હશે તેથી જ મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબે ‘મધેડાં’ વિશે સિપાઈઓનું જ્ઞાન જેમવા બારી તરફ નજર કરી : તે ત્યાં ગમેલા લોકોને જોઈને નિવમ પ્રમાણે ‘અજવાણું’ આવવા દો’ એમ બોલી બેઠા.

‘ઉસકુ હદા દો,’ એવો જમાદારે એક જૂમ મારી. અને ‘ઉસકુ’ એટલે ‘મધેડેકુ’ કે ‘માણસકુ’ એમ સિપાઈને ખબર નહિ પડવાથી, તે માણસને હાથોને પછી મધેડાને હાવવા દોષ્યો હજી, એમ તો, માણસો પ્રત્યે, સિપાઈ-સાર્થ, મધેડાના કરનાં વધારે માનજરી દૃષ્ટિથી જુએ છે, એટલે જ માણસોને હાથના પછી તે મધેડાને હાવવા દોષ્યો અને એની આ માણસાર્થ પર ફિદા થયું હોય તેથી માનપર આપતું હોય તેમ એક દૂતરું પણ બસતું બસતું તેની સાથે દોષ્યું !

‘ઠીક વારુ,’ મધેકું બૂંકતું બંધ પાપું ત્યાં સરકારી વકીલ બોલ્યા ‘એટલે તમને લાગે છે કે કાવદાથી રથા-પિન પચેલી સરકારને હમલાવી પાડવા જે યજ્ઞ જ નાખુદ દેખાવો થાય છે, તે યજ્ઞ જ નાખુદ દેખાવો દાખી દેવા મોટે, તમે જે હ્યું તે તે સમયને મોટે જરૂરનું હતું !’

‘હા હા.’

‘તમે સખ્તાર્થ વાપરેલી !’

‘ના, અમે જરૂર જોટલું જ બળ વાપરેલું—’

‘તમે આ નાખુશ દેખાવો દાખી દીધા ન હોત તો શું થાત?’

‘તો લોકો ઉશ્કેરાઈ જાત, ને પતંગિયાની પેઠે મરી જાત!’

‘લોકો ઉશ્કેરાવાથી શું થાય?’

‘તોફાન થાય.’

‘તોફાન શી રીતે થાય છે?’

‘લોકોના ઉશ્કેરાવાથી.’

‘લોકો ક્યારે ઉશ્કેરાય છે?’

‘આવા નાખુશ દેખાવો જોવાથી.’

‘આવા નાખુશ દેખાવો કોણ કરે છે?’

પોલીસ અફસરે એક પછી એક નામ દર્શાવે અપરાધી-ઓને ગણાવ્યા.

‘ઠીક વારુ, ત્યારે આ અત્યંત જ અશાંતિ, આ અત્યંત જ નાખુશ દેખાવો કરનારા, આ અત્યંત જ અશાંત લોકોને આભારી છે એ સાચું કે ખોટું?’ સરકારી વકીલ ‘જ’ ઉપર ખૂબ બાર દેતા ગયા. બિચારો ‘જ’!—એ ચાર વર્ષમાં તદ્દન સાફ થઈ જશે—બહુ બાર આવવાથી દેખાવ વિનાનો સપાટ બની જશે.

‘સો ટકા સાચું!’ પોલીસ અફસર કુલાઈને બોલ્યા. સો ટકા ખોલતાં તેમને સો ટકા સોનાના સ્પર્શ જોવા આનંદ થયો.

અત્રે સરકારી વકીલે પોતાની તપાસ પૂરી થયાનું

દેર રૂં, બેનિરદ્રેદ સાદેજ નરન કાળા થયા ને પોતાની
પેખર માં ચાલ્યા ગયા.

પણ તાર પછી બહાર આવ્યા ત્યારે એમનો ઇચ્છા-
નો સંચારી કંટાળો આવે જ બહાર આવ્યો.

‘અપરાધી નં. ’ એમ પામેથી બોલી, અપરાધી-
એને સજા કરવાનો નરન સ્થિતિમાં મેં અપરાધીએ
કામે દેરો, મોટા કામની મુશ્કેલીમાંથી છુટકા દોષ તેમ
તે તરન રવાના થઈ ગયા. નિશ્ચયારા । રકૂનું મેં આ
અપરાધીના સમયમાં સવારે સામાન્ય વાતે લેતા. અને
પછી હું એને સામાન્યરે । પછી ઇચ્છાસંચારી કંટાળો જ
આવે રૂં હર એમાં લો નચાઈ ।

છ

રાત્રે બેનિરદ્રેદ સાદેજ વાગું કરીને સુતા હતા ત્યારે,
અચાનક કોણ બહે કેમ, પણ કાલ્ય હરે નરમ વસ્તુ
બહુ સુંવાળો દોવાથી, પછી જ સહેલાઈથી કાલ્યમાં કાલ્ય
પદાર્થ સાથે પોતાનો મેજ સાધી થકે હેનેથી, કે, અને તેમ
પણ બેનિરદ્રેદ સાદેજના અંત.કરણમાં પેલા જુવાન અપ-
રાધીનું આયુ’ નિર્દોષ સ્થિતિમાં મેં કોમી નીકળ્યું.
ખાદયામાં પાપા પાપા પોતાના નાના બચ્ચા સાથે વાતો
કરતા કરતા તે બીજા અનેક આકર્ષણથી વાતો કરવામાં
પાપા, પણ કેને કરીને પેલા જુવાનનો મુશ્કેલીઓ, ખુશનુમા
ચહેરા તેમની નજરમાંથી ખસે નહિ.

‘લજમનસિદ્ધ ।’ તેમણે જૂમ મારી. એ જુવાનની
વિશેષ દહીસત બજવાનો ઇચ્છાથી તેમણે લજમનસિદ્ધને
જૂમ મારી. પણ લજમનસિદ્ધ ત્યાં હતા નહિ.

‘ આજે બિચારા કેટલા જીવાનોને તમે સજા કરી !—
એમને માખાપ કાંઈ નહિ હોય ! ’—કહેતાંકે તે મેનિસ્ટ્રેટ
સાહેબનાં પત્ની આગ્યાં. તેમની સોનાની ઝંઘરીનો રણકાર
મેનિસ્ટ્રેટના અંતઃકરણને કવિતાના ચમ્પદ જેવો મધુર લાગ્યો.

‘ આજે તો બા, એક છોકરો એવો સરસ હતો—પેલો
કુદ્દાંવાળો—અને કુદ્દાંવાળો જીવાન પોતે પણ—’

‘ હા, હા. એનાં બિચારાનાં સગાં બોબે પાણીએ
રડતાં હતાં. કેવો સુંદર છોકરો હતો ! ’

મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબ બગાસું ખાઈ, વાતને આડીઅવળી
કરવા લાગ્યા. વખતે અંતઃકરણ ઠીકું પડે તે આવી એક-
આરામની જગ્યા છોડવાની કુબુદ્ધિ જતી થઈ : અથવા ન્યાય
પ્રમાણે કરવા જતાં, સત્તાધીશોનો ખોફ વહોરી, કોઈ
રણવાટમાં બદલી થઈ જાય !

એટલામાં તો એમનો નાનો છોકરો, આ અતુલ
વાતાવરણ બેઠ, પોતાના જીવનની મસ્તી ઠાલવતો હોય
તેમ, વાવટો લઈ ઓરડામાં ફરવા લાગ્યો :

‘ ઇન્કિલાબ ઝિન્દાબાદ ! ઇન્કિલાબ ઝિન્દાબાદ ! ’

મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબનાં વહુ હસવા લાગ્યાં; પણ મેનિ-
સ્ટ્રેટ સાહેબ, જરાક ગભરાતા ગભરાતા બોલ્યા : ‘ રહેવા દે
હવે, બેસી જા બહુ રમતાં શીખ્યો છે ? કોર્ટમાં પણ
ખૂસ પાડે છે ! ’

‘ હવે એમાં તમારું શું જાય છે ? છોકરું છે તે
રમે નહિ ? ’

‘ આ ને કોઈ રમત છે ?—આ તો અગ્નિની રમત છે, ’
પાછળની નદીમાં રત્નાના મેદાનમાં જુવાનિય ‘ ઇન્દિયાન
કિન્નાબાઃ ! ’ જૂમ મારી રહ્યા હતા.

અને લાજણ લાજણને મેનિરટ્ટેનો ૭ વર્ષનો ઊંઠો
તેમને જ્યાં આપનો દોષ તેમ જોરમાં વૂમાવૂમ કરી
રહો હતો.

પરીક્ષર મેનિરટ્ટે સાહેબ કાંત રવા એમનાં વડુ
ખાટલા ઉપર એમની પાસે મેઘ.

‘ તમને શું લાગે છે ? આ લામર્નું પરિણામ શું
આવશે ? ’

‘ લામર્નું પરિણામ તમે તે આવે. ’ મેનિરટ્ટે સાહેબ
જરા મગમગા થઈને બોલ્યા. પાછળ નદીમાં ઇન્દિયાનને
અવાજ દૂર દૂરના પાપાના પાપા જેવો આહો થતો જતો
હતો. અને કોઈ માણસ મગમગી વાંકળી વમાડી રહ્યો હતો.

‘ પરિણામ તમે તે આવે . . . ’ મેનિરટ્ટે બોલ્યા—
બોલતાં અચાનક પશુ તેમના નમણા હૃદયમાં એક વાત
ઊભી હતી. ‘ એલા ગુફાવાળા જુવાન જેવાં બહિષ્કાર અફળ
ભર—તો પછી સત્ય, શ્રદ્ધા, ઇશ્વર—’ અને તે મુકાવા
લાગ્યા તેમની ઠાંટમાં, દુધ હોઠ ઉપરથી ન મુકાવું દોષ
તેમ, જુવાન ભાગીશો દમેલાં આવતાં હતાં : જેના હૃદયમાં
કર્પાવ કરુણ ન દોષ—જે સર્વ દોષ પ્રજાલિકા ઉપર દોળી
પ્રજાલિકા સામવતાર બહિષ્કાર સાધારણ મનુષ્ય જેમ જ
નિહાળવા દોષ, તેમ મધુર જુવાનો પશુ આવતા હતા.
આને એ બધું દૃશ્ય તેમની સામે બધું થયું.

‘ પરિણામ ગમે તે આવે—તમે શું કર્યું ? ’—મેનિસ્ટ્રેટ સાહેબનાં પત્ની બોલ્યાં.

‘ પરિણામ ગમે તે આવે—હાર થાય, હાર થાય, ગમે તે થાય—પણ આ છ છ વર્ષનાં છોકરાં આજથી દસ વર્ષ સામી જાતીએ રણમાં પડશે—અને આ—આપણો જ છોકરો એક દિવસ હજાર્થ જશે. ’

બહારથી પગરખાંનો અવાજ આવ્યો. ‘ ઇન્ડિયાન ઇન્દિયાદ ’ ની ખૂમ પડી, ને પટાવાળાએ આવીને કહ્યું કે ‘ છ જુવાનો પકડાયા છે. ’ મેનિસ્ટ્રેટ કંટાળીને બહાર નીકળ્યા. હથિયારબંધ સિપાઈઓએ સલામ કરી : અને તેમની વચ્ચે મેનિસ્ટ્રેટ દૂધમત્ત જુવાનોને ઝીમેલા જોયા.

સિપાઈઓને સૂચના આપી વિદાય કર્યા અને મેનિસ્ટ્રેટ પાછા ઘરમાં આવ્યા.

‘ આપણો આ છોકરો હજાર્થ જશે ? ’—મેનિસ્ટ્રેટનાં પત્નીએ નાના છોકરાનો હાથ પકડી રાખી ગળગળે અવાજે પૂછ્યું.

મેનિસ્ટ્રેટ છોકરા તરફ કર્યા : ‘ શંકર ! તું મોટો થઈને મારા જેવો મેનિસ્ટ્રેટ થાય ત્યારે શું કરીશ ? ’

છોકરો જવાબ આપે તે પહેલાં લજમનસિંહ અંદર આવ્યો.

‘ લજમનસિંહ, હમણાં વાંસળી કોણ વગાડતું હતું ? ’ શંકરે પૂછ્યું.

‘ અલ્યા તું ? ’ મેનિસ્ટ્રેટ બોલ્યા.

‘ જ હા. ’

‘ હાવ, મને વાંસળી દે. ’ કહીને શંકર તેને વળગ્યો,

ને ખીસામાંથી વાંસળી કાઢ્યા જતાં તિલક મદારાજનો
ચાંદ તીચે લગી પડ્યો. વધારે જોર કરીને ચંકરે વાંસળી
ખેંચી ને શિવાજી મદારાજનો ચાંદ તીચે પડ્યો.

કેન્સરીએ જોઈ રવાઃ 'અમ્મા તું નોકરીમાંથી
તીક્કી નયો દો !' લજમચંદિએ ચંકરના હાથમાં વાંસળી
જ્યાં લીધી : તે સળંગ નેને બોલી બોલ્યો : 'સાહેબ ! હું
પણ મર્યો છું. આટલું તો કરું ! જેમણે મારા દેહને
દરન આપ્યું તેનું નામ તો પાસે રાખું !'

'અમ્મા જેલો આજવાબો જુવાન રાખ દો !'

'જેલો જુમ્માંવાબો ! —' ચંકરે બોલ્યો.

'જેલો, —જેની પાસે જકુ સારંગ ચર્ક હતી તે—'

કેન્સરીએ પત્ની બોલ્યાં.

'સાહેબ, જે મિત્રો જુવાન તો ફાઈ અગળ માણસ
છે, આપણા ફોનદાર સાહેબે એક વખત એક બાર્ક પર
ફમણે કર્યો ત્યારે તેણે એકલે હાથે પાંચ જખુને શાક્યા
લા. એવો જરમ દેખાય છે, પણ ક્યાંય અન્યાય લીધો કે
જરમ પત્રિકાની પેઠે પડે છે.'

'જરે, એવાને કેદમાં શું કરવા મોકલો હો !' કેન્સરી
એ પત્ની બોલ્યાં. ચંકરે તેની માનો હાથ પકડ્યો.

'મા ! હું તને—મારા બાપુએ પૂછ્યું કે હું મેરો
પરને શું કરોય ?—હું કરું તને !'

'હા, હા.'

'હું મેરો ચર્કને પત્રિકાના કિન્દાગાદ કરીશ. પછી
મારું બાપુ અને સબ ફરમારશે પછી તું રાજે. પછી હું

કહીશ કે રૂઓ છો શું ? પછી તમે સૌ બોલજો ' ઇન્ડિયાન
 ઝિન્દાબાદ.' લજમનસિંહ, તું પણ બોલજો—તને સગા નહિ
 થાય—તું પણ બોલજો—'

મેન્જિસ્ટ્રેટ સાહેબ હસી પડ્યા, પણ તરત જ તેમના
 અંતઃકરણમાં એક ઉડો મર્મભેદી થા પડ્યો: ' આ છોકરો
 દસ વર્ષ પછી ગાળીએ વીધારો—અરેરે !—'

' સાહેબ, આ એક આપું ? ' લજમનસિંહ તક
 ભેઈ ને બોલ્યો.

' શું છે ? '

' આ ગુલામનું ફૂલ. પેલા જુવાન કેદીએ શંકરભાઈને
 માટે આપ્યું છે. '

મેન્જિસ્ટ્રેટ ગંભીર બની ગયા: ' લજમનસિંહ, પેલી
 બારી ઉઘાડ, ને દીવો કર.' હમેશની ટેવ પ્રમાણે તેમનાથી
 ઉમેરાઈ ગયું: ' અજવાળું આવવા દો. '

શંકરે ઠેકડો મારીને ગુલામનું ફૂલ લઈ લીધું.

પરશુરામ

[નાટક]

૧

સ્થળ : નર્મદાનો તીરપ્રદેશ

સમય : સૂર્યોદય

[વનરાજિની સુંદર પરંપરામાં ભવ-
વતી નર્મદાનો વાંકોચૂર પડ ચોક્કી રહ્યો
છે. વાપસોના વેપરાણો બે સીંચો ફૂંદો
ચૂંટી દેખાયા છે. એ રેલુકા છે; ખીલ તેની
સખી મુવણી છે. પત્થાર પર આવેલા
ચૌવનને રેલુકા માંડે વધારે લાલસાથી પકડી
રહી હોય તેવું એના ચપલ નેત્રો અને રમત-
લેવા અવધનો કદી આપે છે : પ્રવેશ
કરતાં ચૌવનને નાચવા મળતી મુવણી વધારે
થાંવ ને વિચારવંત દેખાય છે.]

રેલુકા: મુવણી ! આ ઋતુમાં રેવાતટ તો ફોંધાથી
મદેખી રહેવાનો પેલો અતિમુક્તાવલિની વેલ તો ને !

મુવણી: (ફૂલ ચૂંટતી ચૂંટતી) હાસતેહ

રેલુકા: આવો સુંદર તીરપ્રદેશ હોય, ફૂલની સુમધથી
વાતાવરણ સજાર બર્ણુ હોય, નદીનાં પાણી આસ્થાં જતાં હોય,

ત્યારે તો... (અટકે છે. નદીને કેપવાણે કેટલીક ઓએનો અવાજ સંભળાય છે.)

મુવણી : ત્યારે તો ! કેમ અટક્યાં !

રેણુકા : ત્યારે તો, અલી ! શું ગમે ?

મુવણી : (જરાક દસીને) નડાવાનું.

રેણુકા : એકલાં ?

મુવણી : (કાવડી રીતે) ના રે મહેન ! એકલાં હોય ! તમે સાથે હો તો મળ પડે. (કાંઈ સમજતી ન હોય તેમ કૂલ ચૂંટ્યાં કરે છે.)

રેણુકા : (મનમાં ખિન્ન થઈ છે. સ્વગત) મુગલાંના તે ગાયોના હમેશના સહવાસથી હોડવાને પાણી પાઈ પાઈને શરીર નિયોવી નાખવાથી, અને વસ્ત્રાભૂષણ, મુગંધ, શેષ વગેરે રસજીવનને પોષનાર વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી એકલી વૃક્ષની છાલ પહેરવાથી મનુષ્ય કેવું નીરસ બની જાય છે ! (મોટેથી) તું આવી નીરસ કેમ હો ? આ ઝડપમાં તો કાંઈ રસિક પ્રિયતમની મુંગે જાણે જવની રમત કર્યા જ કરીએ એવું થાય છે, કાં અલી !

મુવણી : (તેની સામે આશ્ચર્યથી જુએ છે : તેના બોલેલા બોલ મનમાં ઘૂંટે છે : કા...ઈ રસિક પ્રિયતમની મુંગે...કા...ઈ...અહો ! ઋષિપત્ની ! પછી મોટેથી...કટાક્ષ કરતી હોય તેમ) પણ એવું સ-રસ જીવન મારા લાગ્યમાં ક્યાંથી હોય ?

રેણુકા : (મનમાં ખિન્ન થઈ છે) જડ ! પાપાલુનૂર્તિ ! (મોટેથી) મુવણી, તને જીવનના ઉદ્ધવાસની બહુ ગમ નથી લાગતી.

મુવજૂઃ (ચાંતિથી) મને નાં દાસ્તો પહેલેથી જ, રાત્રું, વિલાસની ખબર નહિ, અને હિંદ્યાસ . . . એ તો આપણી બહુ દૂર છે !

[રેણુકાનો ચહેરો ક્રોધથી લાલગોળ થઈ જાય છે. તે મનમાં ને મનમાં યમકથી રહે છે : ' મૂર્ખો ! આ . . . પ . . . છાપી બહુ દૂર છે. વાસથી બહુ દૂર દરે. મારા જીવનમાં તો હિંદ્યાસ જ બર્ષો છે.' તે વિલાસ-જરેથી રીતે પોતાના ચળ સમારે છે. દૂર અદ્યત્ત કસુમાંથી દંકારેલા એક ખાખરાના છાંડ પર તેની દષ્ટિ ભરે છે : ' સી જીવન-વસંત ખીલી છે ! ']

મુવજૂઃ (વાત બદલાવવાના હેતુથી) એક નવી વાત કાલે પરશુરામે કહી તે સંભળો કે !

રેણુકા (ધીમેથી) શું ?

મુવજૂઃ રાજા કાર્તવીર્ય પાસે અગ્નિદેવે લિપ્તા માગી છે—

રેણુકા : કે—

મુવજૂઃ કે શું ? અગ્નિદેવને કૃતની લાખો ને કરોડો આકૃતિઓ મળી છે. જેનું શરીર રાત્રી બન્યું છે. ને એણે માગ્યું કે મને વનદહન કરવા લો . . .

રેણુકા : અરર ! પછી ?

મુવજૂઃ કાર્તવીર્યે લિપ્તા આપી, એમ સંભળાવ છે.

રેણુકા : હેં ! અરર ! કેટલા ઋષિમુનિઓના આશ્રમ

બરમ થાશે. નિરોપ હરગાં ! કેવાં કેવાં મરસ્વતીમંદિરો !
રાગતને આવું ક્યાંયી મૂળ્યું !

મુવલ્હાં: કહે છે કે ઘડને પક્ષ ધમકાવીને નેત્રે નેત્ર-
રાગતને પાછા વાળ્યા : ને અગ્નિદેવે નિશ્ચિંત મને વનદહન કર્યું.

રેલુકા: અરેરે ! કીર્તિ માટે આવા અર્ધાદિત સંકાર
કરાયો ?

મુવલ્હાં: ધન, ધૌવન, સત્તા અને વચલી ઇચ્છા એ
ચારે પાપ ભોગ્યાં થાય ત્યારે પૃથ્વી રસાતાળ ગળ્ય છે.

રેલુકા: પૃથ્વી તો રસાતાળ ગળ્ય ત્યારે, પણ અત્યારે
તો હનરો નિરોપ આત્મચક્રદુઃખો નિરાધાર થઈ પડ્યાં છે.
પ્રભુ ! પ્રભુ !

[બંને જાણીઓ વક્તવ્ય મૂકે મોંઘે
ફૂલો વીલતી આગળ ને આગળ વધે છે :
નદીના તીરપ્રાંતમાં કપડે કાંઠે ત્રીજાનો
કાશાદલ વધતો જાય છે : રેલુકા આગળ છે
તે એક આંખાના ડાહને અડેલીને હાડક-
વૃત્તિથી આંખઆડે હાથ તાપી દૂર જાય છે.]

રેલુકા: (મુવલ્હાંના શબ્દો સંભારીને વનદહન વિષે
વિચાર કરે છે.) મુવલ્હાંએ કહ્યું તે સાચું છે. ધન, ધૌવન
(દૂર કાંઈ સ્વરૂપવાન ગર્ભવર્તે અધ્ધર સાથે ફરતો જાય
છે)—કેવું સુખી યુગલ ! ઋતુ ઋતુના યથેચ્છવિહાર . .
આ તો ચિત્રરથ ગર્ભર્વ લાગે છે . . ડી . . ક.

[પાસેની રોલરની સુગંધી કળી પર
બ્રમરનો સુંઝતવ સાંભળે છે. તેની વચ્ચે
રેલુકા લેક રહે છે. આંખાની ડાળમાં કપર

સાથે રહે છે. દુશ્મી મનુષ્યો એવા જેવા
 કે જે સંબંધ છે તેવા સંબંધના નામને
 પાસેથી ખેંચી દેવાથી આપણને ખબર પડે
 કે તેઓ જેવા છે. તેઓ આંખો દોરીને જાણે
 કે તેઓ જાણે છે કે તેઓને જેવા માટે
 આપણને જાણવું છે. મુશ્કેલીને એક
 જાણીતો નામ પાડી દેવાથી તે જાણી જાય છે.]

ફેલુડા: (સ્વચ્છ) મારું નામ... પૌરુષને જાણવામાં
 જાય છે એવું કહેવાય છે. એ જાણવું છે
 તે છે !...

[જાણવું જિજ્ઞાસુ અને અજ્ઞાતાઓ
 જાણીતા સાથે નર્મમાં પ્રવેશ કરે છે :
 જ્યાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ જાય છે :
 પાણીમાં તરે છે - આપણને જાણવું છે :
 તે જિજ્ઞાસુને પાણીમાં જાય છે મુંઝવે છે :
 દોરે છે.]

ફેલુડા: (આપણને જાણવું છે) એ તો દર
 એ જાણે છે, અરે! જાણે જ, મને યજ્ઞપાથીને
 જાણવું છે ત્યાં આપણને મારા પિતાએ મુંઝવે
 માન્યું હતું !

[જિજ્ઞાસુ પાણીમાં મુંઝવે છે, જ્યાં
 જ્યાં મારીને પાણી જાય છે મુંઝવે આપણ-
 ને પડે છે, તે તેવા રેસમાં જાયનાં
 જાયનાં તેનું એ પૂરી તેને દેખી જાય
 જાયનાં રમવું રમે છે.]

ફેલુડા: (અત્યંત દૈર્ઘ્ય આપે છે) હા હા હા
 છે)... અરે! એ જાણે... તે મને જાણે કોઈ

દિવસ રમાડી જ નહિ ! (તે વિશ્વળ બનીને મોટેથી બૂમ પાડવા બંધ છે .. ઓ પ્રિય... ચિત્ર...)

[પાછળથી સુવર્ણાનો નાદ સંભળાય છે.]

રેણુકા: હા ... વ ! હવે ? આને મૂકીને પાછા જાણથી વીંટાળેલા ઋષિને જોવા કે ?

સુવર્ણા: (દૂરથી તેને જોવાયે છે) બહેન ! આવો, જલદી આવો. એક ખેત્ર દેખાડું !

રેણુકા: (ખિન્નમનને મનમાં) તારા પરચરના ખેત્રમાં શું હશે ?

[પાછળ ચિત્રરથ ને સ્ત્રીઓના હસવાના સ્વરો આવે છે. રેણુકા અત્યંત કષ્ટે જવા માટે પગ કપાડે છે. પણ બે ચાર ડગલાં જઈને જ એક સુંદર દૂલજોડમાંથી દૂલ ચૂંટવાના મિથે બસી બસી એકીટરો ચિત્રરથની રમત જુએ છે.]

સુવર્ણા: (ધીમે ધીમે રેણુકા તરફ આવતી) કેમ બહેન ! વળી શું થંબ્યા ?

રેણુકા: (મનમાં) તારું કપાળ ... મૂર્ઠ, આજે આ લપ ભેગી ક્યાંથી આવી ? (મોટેથી) આવી આવી, તું ત્યાં રહે, જો આટલાં દૂલ લીધાં ને હું આવી. (કપાટા-બંધ ફૂલો તોડવા માંડે છે.)

સુવર્ણા: પરશુરામને જોયા ?

રેણુકા: (બડકે છે) હેં ! ક્યાં ?

સુવર્ણા: જુઓને, આ તરફ જ સમિધ લેવા નીકળ્યા છે. પે ... લા (આંગળાથી બતાવે છે) ઝાડ નીચે ફરશી લઈને ખેડા હતા.

[રેલુકા એક નવજ પાત્રાગ્ર ભાંતે છે,
અને અપાંત કોઈથી જાણી શકે નથી
હ. એ દેવતા એ ધીમે ધીમે વાતચાતે નિર્મિત
નૃત્ય થતે છે. તે એ એક સરસ સ્થિતિ
ફેરે છે.]

રુપાબી: આંહી જ'મમમાંથી પત્ની પેલી નહીં જાય.
રેલુકા: એમ કે ? આજ તો આપણે પણ મોઢું થયું.
રુપાબી: આ આટલી બધી મજાદાર છે ? ઉપર
તમે મારી નદીમાં નહાતા થયું છે ?
રેલુકા: હો; આણે આપણે શું કામ ? આજ તો
પૂજા મોઢું થયું છે.
[અંતે ભવ છે.]

૧

ભૂગુહાની સાનિધ્યમાં : પદ્માવતી જમડાની

જમડાની કે હરિ: હ. બીજા તે પ્રાણનો અવધાર
રેલુકા જોતજોત છે કે બીજા દેવતા જાણે પ્રાણ ફરી
નથી ! (રૂપાબી) આહા ! આ શું લોક ? હું ! અંતે એનો
ધનિય રાજસ સ્વભાવ ફરી રહ્યો છે. જીવન એ શુભરૂ
સમતોલપણ છે એ એને ક્યાંથી ખબર ? અને હવે એ
ખાલી વાતથી ગુમાવે છે. . . વિદ્યાની પવિત્રતા ધનિય-
સ્વભાવ નહિ જ સમજે !

[રેલુકા પ્રવેશ કરે છે.]

રેલુકા: આજ તો આટલી જ પુણ્યો લેખાં થઈ
કાપાં . . . અને . . .

જમદગ્નિઃ કમણ્ણાન તમને શોધવા નીકળ્યો છે. અહીં વાર થઈ.

રેણુકાઃ (મનમાં) હું પણ અવનને નવી જ રીતે સોધી રહી છું.

જમદગ્નિઃ આજ તો તમે સવારથી જ ગયાં છો. પુષ્પો હવે ઓછાં થયાં કે શું ? તમે પુષ્પછોડને પવિત્રતાથી જળવો છો તો ખરાં કે ?

રેણુકાઃ (મનમાં) અવનનો રજ જેવડો દોષ પણ આનાથી અગ્રણ્યો નહિ રહેતો હોય ? મારો દોષ એ જળતા લાગે છે. (ધૂજે છે) આર્યપુત્ર ! મારો એટ—એટલો દોષ.

જમદગ્નિઃ (હસીને) એમાં દોષ શો ? મૂલ.

રેણુકાઃ (મનમાં) આવા મહાનુભાવ પાસે પાપ કબૂલ કરવું એ પણ પુણ્ય છે. (મોટેથી) ઋષિવર ! મારો દોષ તો આપને જાત છે જ.

જમદગ્નિઃ (સાશ્વર્ય) બ્રાહ્મી વ્રદમીનું ઐશ્વર્ય તમે ખરે જ શુભાવ્યું લાગે છે !

રેણુકાઃ એટલો—દોષ . . .

જમદગ્નિઃ ઋચીક અને સત્યવતીના અમર આત્માને દોષની છાયા સ્પર્શે એ કીક નહિ.

રેણુકાઃ (ધૂજતી) મારો એટલો માનસિક . . .

જમદગ્નિઃ માનસિક ? (હસીને) આંહી રાજ્યની સમૃદ્ધિ મુખ્ય મનાય છે કે મનની ? તમને ક્યાં ખબર નથી કે ત્રણ ત્રણ પેઢીથી જળવાતી મનની વિશુદ્ધિ જ ભૂશુના આશ્રમનું સર્વસ્વ છે.

[કમણ્ણાન પ્રવેશ કરે છે.]

જમદગ્નિઃ પુત્ર ! રુમવવાન ! આ તારી માતા સામે
જે । (રેલુકા નીચે જુએ છે.)

રુમવવાનઃ કેમ પિતાજી ! યું છે ?

જમદગ્નિઃ (આતંત્ર ચીતિથી) પ્રસેનનિવતી પુત્રીએ
જૂનું આશ્રમ બદલ ક્યો છે : માનસિક બ્યભિચારથી બાહ્યો
લક્ષ્મી શુભારી છે : એનું જીવન હવે મૃત્યુથી જ વધારે
સારું જિવાય. તારા હાથથી એનો જીવનપ્રવાહ પૂરો થાય
એમ મન્યું હતું.

રુમવવાનઃ (સાશ્વત) પિતાજી ! તમે યું બોલો છો ?
હું માનુદત્ત કહું !

જમદગ્નિઃ સિદ્ધાંતની ખાતર સર્વસ્વ દોમતા પાછો
હો તે ભમદગ્નિ ન દોષ. રુમવવાન ! ત્યારે મૃત્યુથી
પરિવ્રતા જળવાની દોષ. ત્યારે દેહ એ ફેંટી દેવા જેવી ને
પરિવ્રતા એ જળવવા જેવી વસ્તુ છે. એનું માયું ઉભારી દે !

[રુમવવાન બેબાકો મુઠ બનીને બેસી રહે
છે. સુષેણ, વસુ અને વિશ્વાવસુ પ્રવેશ કરે છે.]

રુમવવાનઃ (દયામયી અવાજે) પિતાજી ! માફ કરો
એ નહિ બને. એનો એવો શો દોષ છે ?

જમદગ્નિઃ દોષ ! એને જ પૂછી જો ને. અથવા રહે,
તને મારી ન્યાયહુદિમાં દોષ લાગે છે ?

રુમવવાનઃ એમ તો નહિ, પિતાજી ! પણ—સંકલ્પ-
મન માત્ર...

જમદગ્નિઃ મન માત્ર દૂષિત થયું એમાં યું એમ
તું કહે છે ! આ તારી વિદ્યા છે ? તે તો ચક્રની પેઠે ધરીર
દૂષિત થાય ત્યારે દંડ આપવો એવી ન્યાયપ્રથા ધારણ કરી

લાગે છે ! પણ—(કિંચિત્ હસીને) વિદ્વાન પુત્ર ! બાહ્ય એટલે જ શીલ : ક્ષત્રિય એટલે શૌર્ય : વૈશ્ય એટલે સાહસ : ને શૂદ્ર એટલે સેવા. એમાંથી જે જે મ્યુત યાય, તેનું મૃત્યુ જ થયું કહેવાય. તારી માતાએ . . . આત્માને તો મારી નાખ્યો છે; તું હવે એના દેહને મારી નાખ !

રુમણવાન : (શાંતિભરેલી દૃઢતાથી) એના ચહેરામાં ઈશ્વરનો સ્પર્શ છે : હું પુત્ર છું : એ માતા છે.

જમદગ્નિ : (ક્રોધથી) વંશપરંપરાથી ચાલી આવતી બ્રહ્મવર્ચસની ભાવના જે ન સમજે તે કોઈક દિવસ ભૂગુના આશ્રમને રાક્ષસી માયારૂપે ખનાવી દે. રુમણવાન, તારો નાશ થાઓ !

રુમણવાન : જીવન આપનાર માટે જીવન હોમ્યું એનાથી વધારે સુંદર શું ? (તે રેણુકાને પગે લાગે છે.) પિતાજી ! આપની આજ્ઞા શિરસાવંધ છે ! (તે નીચે દડી પડે છે : રેણુકાનો હાથ એને ટકાવવા વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે.)

રેણુકા : (રડતી) ઋષિ ! ઋષિ ! પુત્ર ન મારે તો આપ જ મને શાપ આપો ને ! હું મૃત્યુ માટે તૈયાર છું. આ બાગકનું મૃત્યુ મારાથી જોઈ ચકાતું નથી.

જમદગ્નિ : (શાંતિથી) એમ ન બને. ભૂગુઆશ્રમના ભવિષ્યના મંત્રાવલોકે જીવનની બચ્ચતા સમજનાર હોવા જોઈએ ! પુત્ર સુપેશુ !

[સુપેશુ આવળ આવે છે. તે પોતાના બાઈ તરફ જોઈ રહે છે : પિતા સામે જુએ છે : ને રેણુકાને રડતી નિહાળે છે.]

જમદગ્નિ : તારી માતાનું માથું ઉઘાળી દઈને એના મનસિક અભિચારદોષ ઘોઈ નાખ !

મુપેલ્લુ: (હિચ્ચનથી) હું એના દોષ સું ધોઉં ? એ મારી માતા છે. માતામાં રહેલી તીર્થની કલ્પના કેમ નાસી પામે ? એ જીવન તીર્થ છે .

રેલુકા: (એકદમ) મુપેલ્લુ ! પુત્ર ! મને મારી નાખ : હું હું હું... કે તું મને મારી નાખ. મારું મૃત્યુ આનંદથી મારી રે, હો તું જીવતા રહીને—(તે આગળ આવી માથું ધરી છે)

મુપેલ્લુ: (પગમાં પડે છે) તું જીવતી સરસ્વતી છે : આશાને પ્રથમ સંપ્દોઆર તે પદામ્બો, મા !...

જમદગ્નિ: કમવવાનની દયાને...

રેલુકા: (એકદમ માણ લો છે) ઋષિ ! ઋષિ ! મુખ્ય, હું આ મરું... (કેટલો હોડે છે).

જમદગ્નિ: (સંતિથી) મુપેલ્લુ ! તું કમવવાનની દયાને પ્રાપ્ત હો ! (મુપેલ્લુ નીચે પડે છે).

રેલુકા: જૂઠ્ઠાને વિચારથી એના જેવી બીજી પવિત્રતા નથી : (રડે છે) મારાં એ બાળકો ! ઓ ઋષિ ! આ દુનિયાને બધું જીવનનું નામ આપી દેવે કાને કાને રેંસી નાખવા છે ! આવો બેટા ! વસુ ! વિશ્વાવસુ ! અંદીં આવો.

જમદગ્નિ: વસુ ! વિશ્વાવસુ !

રેલુકા: (અત્યંત દુઃખથી) ઓ મારા પ્રાણ દેવે... તમે જાઓ જાઓ, અને મારા આત્માના આત્મા જેવાં એ બધાને બચવા દો ! બધું ઋષિ ! મારો આ પ્રાણ સ્વીકારો, અને હો : એને રેંસી નાખો. પણ તમારી બધીતા અખંડ રાખવા લોહીનો પગ આ માટે કરો હો !

જન્મદગ્નિઃ (શાંતિથી) આત્મા અમત્ય છે. અને
ભાવના માત્ર બલિદાનથી જ પ્રકાશે છે,

રેણુકાઃ (રડતી) એ પુત્રોને યજ્ઞમાં હોળ્યા છે. હવે
મને શાપ આપો : મને હોળી થી. હું તમને પણ પકું છું.
પશુ આ છોકરાની પહેલાં મને મારી નાખો ! (વસુ તરફ
ફેરે છે) વસુ ! બેટા ! તું મને મારી નાંખ ને ?

વસુઃ (રડતો) ઈશ્વરીને કાણ મારે ?

જન્મદગ્નિઃ વિશ્વાવસુ ! બૃગુકુલને પવિત્ર કરો !

રેણુકાઃ (આતંનાટથી) ઋષિવર ! ત્યો આ દેહ ...
(નીચે પડે છે) વિશ્વાવસુ ! બેટા ! ઘા કર તો ! જો તારો
ધા મને વહાલો લાગે છે !

વસુવિશ્વાવસુઃ (બન્ને સાથે) પિતાજી ! એના સ્પર્શથી
જ અમે પવિત્ર છીએ !

જન્મદગ્નિઃ રુમણવાનની ગતિને પ્રાપ્ત કરો.

[બન્ને સાથે પડે છે. રેણુકા એમને
વળગી રહ છે, એટલામાં સમિધ લઈને પરશુ-
રામ આવે છે.]

પરશુરામઃ (નીચે પડેલાંને જોતાં જ સાશ્વત)
આહ ! પિતાજી ! આ શું છે ? અને મારી માતા કેમ નીચે
પડ્યાં છે ! રુમણવાન ! બાઈ !

[બાઈએનાં ચમ પાસે બેસી જાય છે.]

જન્મદગ્નિઃ પરશુરામ ! આ સર્વ તારી માતાની
મનોદશાનું ફળ છે.

પરશુરામઃ મનોદશાનું ફળ ?

જન્મદગ્નિઃ હા. પ્રથમ તો જાણી લે કે તારી માતાએ
માનસિક બલિયાર કર્યો છે. બૃગુકુલમાં એવી સ્ત્રીને
સ્થાન ન હોય એ વંશપરંપરાની વિશુદ્ધિ જળવવા, તારા

કર્ષિએને મેં હથું કે તેનો નાશ કરો. શિશુનનું જન
સેવનાથી સખતનું નહિ અને તેઓ તે ન કરી શક્યા.
મેં જાવના ભગવતા મેં એ બધાએનો નાશ કર્યો છે.

પરશુરામઃ કર્ષ જાવના, પિતાજી ! જેમાં પિતાપુત્રનો
સરતી પ્રેમ તૂટે એ જાવનામાં યી પરિત્રતા ઘોષ કરે !
પ્રેમના કરતાં વધારે પરિત્ર થું છે !

જમદગ્નિઃ બેટા ! પ્રેમના કરતાં વધારે પરિત્ર કાર્ષ
નથી, પણ પ્રેમ જ્યારે વિચાર પામે ત્યારે તેના કરતાં
વધારે અવમ પણ કાર્ષ નથી. આપણી બૃથકુલની પરિત્ર
અર્થમાં દોષ ન જોઈએ.

પરશુરામઃ પિતાજી ! આ બૂલ છે કે દોષ !

જમદગ્નિઃ પૂછને, તારી માતાને

રેલુકાઃ દોષ, બેટા, દોષઃ બૂલ નહિ

જમદગ્નિઃ સરીરથી થાપ તે બૂલઃ મનથી થાપ
તે દોષ

પરશુરામઃ (સરીર ટહાર કરીને અત્યંત ચીરવધી)
ખરખર, દોષની છાપા બૃથકુલમાં ન જોઈએ. દોષ જ્યાંથી
આવે ત્યાંથી હથુવા ચોખ છે.

રેલુકાઃ (સહર્ષ બેઠી થઈને) મારો આત્મા
છુટકારા મારે તલસે છે. પરશુરામ ! અને મારું તું મારો એક
બીરો તો જીવતો રહી જશે. બેટા ! અને મારું

પરશુરામઃ તમને મારું ? માતા, તમે મરી ચૂક્યા
છો. અને આત્માને છુટકારો ! જંબન તો તમે જ જાંબું છે !
તે તમારાથી જ છુટે મૃત્યુ એ જંબનનો નાશ નથી !

જમદગ્નિઃ ભૃગુકુલનંદન ! પરશુરામ ! તું એ વાત સમજી ચકયો : પિતાપિતામહની મોંપેલી વિશુદ્ધિ એટલી જ દોષરહિત વંશપરંપરા કિતારવી જોઈએ. એનું નામ જ જીવન. તારો માતાએ જીવન ગુમાવ્યું છે. એણે . . . બાહી વધતી ફેંકી દીધી છે ! હવે તું એને માર !

પરશુરામઃ (દડતાયી હાથમાં ફરતી લે છે) માતા ! ખરા જીવન માટે તૈયાર બનો.

રેણુકાઃ તારા હાથનું મૃત્યુ એ જ ખરું મૃત્યું હતું ! જેમણે મને જીવનમાં બધા દોષ સાથે પૂજ્ય માની છે, તે આ રુમસ્વાનાદિને બેટી લઉં. (બેટે છે) ઓ ! કેટલા સુંદર આત્માઓ ! પાપીને પૂજને પાપનું પણ પુણ્ય કરી નાખે ! મારા પાપ માટે એમણે ક્ષેત્રા સ્વાર્પણમાં ભૃગુ-કુલની કેટલી વિશુદ્ધિ ઝગડી રહી છે ! . . . (ચૂમે છે). બેટા રુમસ્વાન ! મુખેલુ ! મુખે મૂઓ ! તમારી મુખભરી નિદ્રા જ તમારા આત્માનું ગૌરવ દર્શાવે છે . . . . ચાલો . . . હવે (બેટી ચાલે છે). આવ બેટા ! પરશુ ! તારા હાથમાં ફરતી પણ કેવી રૂપાળી લાગે છે ! આવ, હું તૈયાર છું.

પરશુરામઃ (નરમ પડી ખાય છે) માતા ! તમારો ખોળો તો હું પણ નથી મૂક્યો હો !

રેણુકાઃ (હસીને) એ હું જાણું છું, બેટા ! તું નાન-પણથી જ મને સૌથી વહાલો છે !

પરશુરામઃ ભૃગુઆચર્યમાં તમે જીવન્ત કલંકરૂપે રહો, એ કરતાં વિશુદ્ધિના અવિદ્યનરૂપે રહો એ તમારું ખરું જીવન છે.

દેવકુન્દા એટા મને હવન આપ !

[પરશુરામ દસી દપાડે જી । રેલુકાનું
માથુ ઢાળી નવ હે લોહીના પ્રવાહથી જમીન
ખીની થાય છે ।]

જમદગ્નિઃ મન્ય છે । મન્ય છે । આવા પુરુષો
વિદ્વાંતને આપી પૃથ્વીમાં સ્થાપી રહે છે તું અરેખર
પ્રેમ પું. તું મારી પાસે દર્શન માગી લે.

પરશુરામઃ વિદ્વાંતનાં હાંટા પસવા માટે તો સ્નેહથી
હું જોઈએ પિતાજી । મારી માતા જેવી ખીજ મળી હું
દોષ । આપને હું પૂછું તુઃ એને હું ચાહું તુઃ એક વાર
મેં જોગામાં બેસાવ તેજુ કરો.

જમદગ્નિઃ તથાસ્તુ !

પરશુરામઃ અને આ મારા બાળકો પશુ હશે ।

જમદગ્નિઃ તથાસ્તુ.

પરશુરામઃ પિતાજી । આપે મારા હવનમાં પુરનો
રસ રેડવો છે. બાકી લદ્દમી માટે આપે માનુસલાનું તરવ-
ચાન દર્શાવ્યુંઃ ને એમાંથી હું પુરનું તરવચાન પશુ શીખ્યો.
હવે એ હવનમર્મ થાય તો કરો કે પરશુરામ પુરમાં
પ્રવેશ ન થાએ !

જમદગ્નિઃ તથાસ્તુ.

[રેલુકા, હમવવાન, રમેરે આગસ મારી
ઘસ થાય છે.]

રેલુકાઃ ઓહો ! આને તો ખડું નિંદા કરીઃ હમવવાન,
રમેરુ, કેમ હજી હમજાં જ બીક્યા !

પરશુરામઃ (સાથ્ય) માતા ! તમારા સ્વભાવમાં દોષ
બૂલવાનું સહજ સૌન્દર્ય બર્થુ છે. ખાકી તો તમારી મૃત્યુની
જ નિદ્રા હતી.

જમદગ્નિઃ ચાલો, ચાલો, હવે એ બૂલી જાઓ. હવે
સૌ બલિદાનનો જ મહિમા ગાઓઃ ને ખીજું બધું બૂલો !

રેણુકાઃ (સાંભર્યું હોય તેમ) હા ! હા ! ત્યારે તો
પરશુ, તું બારે જખરો.

જમદગ્નિઃ ચાલો,

સૌ સાથેઃ દેવો કહે છે : બલિદાન આપો.

અમે તમને ંદાનું સામર્થ્ય આપશું.

દેવો કહે છે : બલિદાન આપો.

અમે તમને સિદ્ધાંતની પ્રતિષ્ઠા આપશું.

દેવો કહે છે : બલિદાન આપો.

અમે તમને વિજય આપશું.

અ મ ત્યં બા વ ના આપશું.

પ્રીત્વદય

પ્રેમન જીવી રહી. બીજી ગાદી સવારે દસે મગવાની,
 દૂજેટમે રાત્રે સામા અગિયારે કુટાતા પિટાતા અમે
 મેજલુ ધર્મશાળામાં જવા માટે નીકળ્યા. રસ્તા પરના દીવાનો
 અંધો પ્રકાશ પડતો હતો. પણ રાત્રિ અંધારી હતી તે તેથી
 વારંવાર ખાડો કે ટેકરા સંભાળવો પડતો હતો. મારી સાથે
 આવનાર બાઈનું નાનું છોકરું ખભે માથું નાખીને જીંઘી
 મૂકું હતું તે મન નહિ છતાં વિવેકની ખાતર પણ મારે
 બાઈની પગલાં સાથે મેળ રાખવો પડતો હતો.

આખે રસ્તે કાઈ બોલ્યું નહિ. હું મારા વિચારમાં
 મગૂલ હતો. બાઈના ચહેરા પર તો મેં ગાદીમાં જ બેસ્યા
 ભારે આધાતની રપટ નિશાની દેખી હતી. હજી અવતાં
 અવતાં પણ બકીએ બકીએ તે જોડો નિઃશ્વાસ મૂકતી હતી.
 અંતે ધર્મશાળા આવી.

બુધવાર હોવાથી, કે કવખત હોવાથી, ધર્મશાળામાં
 'મા'રાજ' સિવાય કાઈ ડેલીએ ફરજતું દેખાયું નહિ.

પોતિયુ ઝોડીને મા'રાજ દરીએન રાનલ પાસે મેડા
 મેડા ટુલસીકૃત રામાયણ વાંચતા હતા.

‘કાણુ ? કેવા છે બાઈ !’ મા’રાજે મારી સામે નેઝ ને પૂછ્યું. મા’રાજની એક આંખ મોટી ને મોટી હતી. બીજી નાની ને નકશીદાર હતી. નકશીદાર એટલા માટે કે એના પોપચાં પર ઉઝરડો હતો. જવાબ મળે તે પહેલાં મા’રાજે નાની આંખ બાઈ ઉપર ડેરવી : ‘આ બાઈ કાણુ છે ?’

‘મિયાણાં છે બાપુ !’

‘મિયાણાં ?’ મિયાણાનું નામ સાંજળીને મા’રાજ જરાક ચમક્યો. ‘ક્યાંનાં છે ?’

‘માળિયાનાં ?’

‘આમ ક્યાં જવું છે ?’

‘કેશોદ.’

‘શું ?’

‘છોકરાના બાપ ન્યાં જમાદાર છે. જમાદારની નોકરી કરે છે.’

‘અને તમે ?—’

‘હું તો વાણિયો છું. બાઈ બિચારી ગાડીમાં ભેગી થઈ ગઈ, આખે રસ્તે લોચતી’તી કે ધર્મશાળામાં સથવારો મળે તો રાત રહેવાય.’

મા’રાજે તુલસીકૃત રામાયણ બંધ કર્યું. હરીકેન હાથમાં ઉપાડ્યું, અને આગળ ચાલ્યો.

‘મસલમાનને રે’વાનો હુકમ નથી, પણ અત્યારે બાઈ માણસ એકલું ક્યાં જાય એટલે મારે નહૂટકે હકમ તોડવો પડે છે. આ ધર્મશાળા હિંદુની છે.’

‘અરે ! મારા’જ ! હિંદુ મુસલમાન સૌ માણસ તો છે નાં ?’

‘ ઈ સાનું. તમારું કહેનું સોજ વાણ ને એક રતી
પણ આપણે દકમના દાસ. ’

‘ હા, બાપુ હા ’ બાઈએ ટોડા પુરાવ્યો.

‘ પાતરણુ બાતરણુ નહિ મળે હો. ’

‘ અમરું’ ઘેર ક’દી પાપડું છે ? બાપુ બેતરણુ દેશમાં
પાપા રહી હઈ. ’

‘ એ છે ? ’

‘ બરે માલી ! હતું ત્યારે મધું હતું. એ હતી, જમી’
હતી, દોરણખર હતાં, બધું હતું. ’

મારાંને ધર્મદાજાનું એકદાજિયાનું બારણું ઉપાડ્યું.
મપાટની લીલી જાળીથી એકદાજિયાને બંધ વાળ્યો હતો.
સામે ચાર પાંચ એરણ હતા. પણ દરેક એરણને તાણું
લગાવ્યું હતું.

‘ આમાં એક પાચો છે, કાળો જોવો એ . . ખૂણામાં
પાચો કાઢવો આવ્યો છે. તાવે ફફડતોતો. આને ઠીક
છે. એ ખૂ . . છામાં પાચો. ’

ખૂણામાં કાઈ માણસ માથે જોડીને સૂઈ મધું હતું.
પણ હરીફનું તેજ લોઈને તેણે જરાક કપડું ઊંચું કર્યું.
અકસ્માત તે વખતે તેના પર મારી નજર પડી. ચહેરા
કરોડ હતો ને ચેર જોવો હતો પોતે જમનો જ નથી એવો
ડોળ કરવા તેણે તરત કપડું પાછું માથે જોડી લીધું ને
પાપું ફરી ગયો. અમે ઉતારો કર્યો. પેલી બાઈએ એક
ખૂણામાં સાડયો પાથરી હેઠરાને સુવારી દીધું.

‘ પાતળુંક પાણી આપે તો પી લઈ. ’

મારાંજ કાંઈક ઠીક લાગ્યો. પાણી લઈ આવ્યો.

‘શેઠ, તમારે પાગરણ ?’

‘હોય તો લાવો.’

મા’રાજ લાવ્યો તે પાગરણ પાચરું. પોટલું ઓશિકે બૂટી લાંબો થઈને ચૂતો. ‘માલમતા સંભાળજો,’ એમ કહીને દરીકેન લઈ મા’રાજ ચાલ્યો ગયો.

પેલી આઈ હજી ક્યારેક ઝીંડો નિઃશ્વાસ નાખીને કંઈકે ઓલતી હતી. દરેક ધર્મશાળામાં હોય છે તેમ મોંતગિયે કેટલાક ખાડા હતા, ને એવો એક ખાડો મારી પયારી નીચે જ હતો, એટલે મેં પયારી અલ્લી.

‘આંહી’ પયારી કરું તો તમને વાંધો નથી નાં, એન ?’

‘ના રે, મારા વીરા ! મારે શો વાંધો હોય ?’

મારી પયારી આઈથી દૂર પણ પહેલાં હતી તેના કરતાં થોડીક જ વધારે પાસે થઈ. ત્યાં ઉપર આરી હતી. તેમાંથી પવન તો સરસ આવતો હતો, પણ આરીનાં મજગરાં ઢીલાં પડી ગયાં હતાં ને સ્ટોપર હતી નહિ, એટલે તે વારંવાર ભટકાયા કરતી હતી. દૂરથી ધૂવડનો ભયાનક અવાજ પણ આવી રહ્યો હતો : ‘ધૂ ધૂ . . ધૂ.’

‘અ રે રે ! માડી !’

આઈ થોડી વાર પછી પોતાને સંભળાવતી હોય એમ બોલી. તેના મનમાં ઊંડું મંથન ચાલી રહ્યું હશે તેમ અવાજ ઉપરથી લાગ્યું.

આકાશમાં ચંદ્ર ઊગવાની તૈયારી કરતો હતો. તેના આછા ઉગ્મસમાં મેં આઈ તરફ નજર કરી તો તે સૂતી સૂતી છાપરા તરફ તાકી રહી હતી. મને બીક લાગી કે સાળું વળગાડ જેવું હશે તો રાત આખી શે જશે.

‘બાઈ !’

‘હે મ !’

‘તમને કંઈ તપી આવતી ખૂબે રહે, ને કંઈ ખાતું
મારી ભેટું ખાતું છે.’

‘ના રે બાપુ ! કંઈ ખાતું નથી. રેતાની બપવાં
ખાઈ છે તે કંઈ ને કંઈથી ખાઈ.’

માર્ગ ! આ તો નહો કાં જાણી ને કાં વળગાડા દરથી
પેલા પુવડનો દવે વધારે બપોર બનેલો અવાજ પણ
આવ્યા કરેલો હતો : ‘પૂ પૂ... પૂ.’

‘મિયાણું છે !’

‘હા.’

‘જામ રીયોડ જતું છે, રીયોડ !’

‘ના, ના.’

‘રેમ તમે હમણાં હતું નહિ ! હાકરાના બાપ ત્યાં
જમાદાર છે.’

‘આ હાકરાના બાપે તો, માડી ! ચળ્ળ કર્યો છે.
મેટું જામનું લીપું ને મને રખાસી મૂકી, અમારી મિયાણાની
ભલ !’

‘હાકરાનો બાપ રીયોડ છે એમ તો તમે હમણાં
હતું ને !’

‘તમે તો બાપુ, સારું માણસ છો, પણ રેતાણું ન
આપીએ તો તો અમને મિયાણાને ઊવરવા જ દેણું છે !’

મિયાણા વિશે લોકોમાં સાધારણ રીતે બપ હોય છે
એ મને થઈ આવ્યું. બાઈ સાચું કહેલી હતી.

‘ત્યારે તમારે કંઈ જતું છે !’

‘જતું છે જર કદી.’

‘ઊકરના ગપ ત્યાં છે!’

‘ઊકરના ગપો તો, મારી! મોટું ગાનનક સાંભળે. હું તો હવે ફિલ્મમાં એકલી ગપો રજો પડે! ત્યાં... નાચી નચર પહોંચવાની નથી. મોટા ઊકરો ગરમાં છે, એવ સમાચાર છે એટલે ત્યાં ત્યાં ગપો પડે.’

‘સારી! મિલાવવાની ગત. ગપો માયા સુધી પહોંચે, નેપું!’ મનમાં ને મનમાં હું તો ગૂંઝાવો. ‘ખીજું કાંઈ નહિ, સોનાતો એક ડગડી સાંભળે હતી. ને મેં જા બાઈવાને ગૂંઝા પડી ગઈ હતો, તો મને ગળાટાંનો રૂં રૂં રૂં. આજીકાર ખૂબમાં કોણે મુકો છે! ને ચોર પચ્ચે એક સાદુકાર! બહુ ખોટું મયું. ડગડી લીધી હતી કાનુ તરતું ન પડે ને ચુપચુપ પરમાં પેસી ગપ માટે, કાલચોરી કરવા. ત્યાં આંદો ન ને ચોર પચ્ચે માક પનાક ક્યાંનો પડ્યું! કાં તો આંદો ન કાનુ ને ડગડી ગપુંચ ચૂકવતું પડ્યો. હવે તો આખી રાત ગમવા દે.’ મનમાં વિચાર આવ્યો. મોટી બોલ્યો: ‘તમારો ઊકરો ગરમાં છે! ત્યાં ચું કરે છે!’

‘હા આપુ! એવા વાવડ છે. આ નાના ઊકરના આપને મારીને બાગી બો છે!’

હું તો ચૂપ જ થઈ ગયો. કાંઈ ખૂનમાં સડોવાયેલ ઊકરતની સાથે વાત કરું છું એ બાનથી સરીર ધૂંલ બિડ્યું.

‘ભરબગરે બંધૂકે દઈ દીધો!’ ‘બંધૂક’ શબ્દ તો બાઈના મોંમાં મને ભરેલી ગોળી જેવો લાગ્યો. અને તેમાં પણ ‘દ’ ને બદલે ‘ધ.’ ‘બંધૂક’ નહિ પણ ‘બંધૂક.’ અને પાછી કચ્છી બાવાની અસરવાલો! બારેચારધુ તોઆ! આજ લગડી ઘેર પહોંચવાની નથી, ખીજું ચું?

‘ હાથે હાથે આપને આપે ! માં જાન રોગ દો ! ’

‘ રાનો આપ ! આ નાના હોઠગનો આપ સુખમ્મ નદે !
જ્યારે મિયાનામાં તો પદ્મમયુ ક્ષેપ કે નદિ ! એટલે
તું પેટનેથી વચંગ થઈ નહીં જાગે મેરો હોઠગો આપ નવ
વરછનો જ દંગલ આપી એા છે ખં. ’

‘ એને સ્વયં સર્જમાં મૂકાને તું આ નાના હોઠગના
આપને પાણી આ હોઠગનો આપ મારી વનં થકો આદો
રો. મં વખને મારું પખુ જોગન આપને મેરને એક બીજાની
માથા લાગી. માથા તો, થોડ તમે વાજિયાં આપજ, મુંવાળું
વરખુ, એટલે તમારે મોઢે થી વાન રહું ! પખુ જંથ પાખુ
ને મરજતાં મોઢાં ગાને એથી મોઢાં આપી દો. હોઠગને
મૂકાને વરણી. તે તો હાઈ મેરો રાવો છે, હાઈ રાવો છે,
મારી, પપ્પદ પીમથે એનું મેરો આર્થ હોઠગ નેરો થયો.
જોગન આખું. માફ રૂં. એ... ને કીર એનું દોષ તો
અલમલ સર્જાએ ગ્યાગો કે તારી માને વપાદી જનાર
તો હાથો મિયાજો. પર્ક રજુ. એનેવ પખુ નાનપનુ સાંભરું
દશે કે રોનુ જાને યું. જાઈ, સરખાનરે આ હોઠગના
આપને જોગાએ ર્ક દીધો ! ’

‘ જોગાએ ર્ક દીધો ! ’

‘ મરાર ર્ક દીધો ! ’

‘ પછી ! ’

‘ પછી યું ! આપી એા વાવક છે કે ગરમાં છે અટલે
ન્યાં જાડે છું ! એક વરસ થઈ દેસન દેસન થાડે યું. ’

‘ હવે તું રજુ છે ત્યાં જાડે ! ’

થવા લાગી. પેલો માણસ નક્કી ચોરી કરવા બેઠો થયો હતો. લગ્નદીને જરાબર સંજાણીને હું જામતો બૂનો રહ્યો.

દાણા જેવો પેલો માણસ ધીમેથી બેઠો થયો. માથેથી લૂખું ઠાડીને નીચે મૂક્યું. થોડી વારમાં તો એના એક હાથમાં થોડી જરી દેખાઈ. ચંદ્રમાનો પ્રકાશ પડતાં તેનું પાનું ચળકી ગયું.

મારો સાસ મંબી ગયો. હમણાં આંતરે જાતીએ ચડી બેસતે એ બપમાં ને બપમાં હું ફાટી આંખે એના તરફ નેહ રહ્યો.

તે જોકો ને ગુપ્તગુપ્ત આગળ વધ્યો.

વખતે બહાર જતો હતો એમ ધારીને હું એનું દરેક પગનું નિહાળી રહ્યો.

પણ તે તો મારી તરફ જ આગળ વધ્યો હતો ! મોટેથી જૂઠા મારવાનું ઝન થયું પણ અવાજ નીકળ્યો નહિ. બાઈ તરફ નજર ફેરવી તો તે પદ્મ્ય ફરીને સ્વર્ગ મર્ષ હતી.

તેના પગનો ધસારો વીક્ષ્ય ખંજરની ધાર નીકળતી દોષ તેવો લાગ્યો. છેક પાસે, પથારી સાથે તેનો પગ દેખાયો. કપડાં સાથે તે પગ અથડાયો ! મારી ઉપર નીચો વગ્ગને તે નેહ રહ્યો હતો. 'એ...લગ્નદી મર્ષ !' એવો મોટો અવાજ મારા મનમાં મર્ષ રહ્યો.

પણ સાથ તેટલું ત્વેર કરીને હું આંખો મીંચી ગયો. સરીસલામતીનો એ એક જ માર્ગ હતો, હું બરનિદામાં દોડી તેમ પડ્યો રહ્યો.

ઠેલીયાર આંખો મીંચી રાખી તે માલૂમ રહ્યું નહિ. કારણ કે દરેક પગ ઠલાક જેવડી લાંબો લામતી હતી. પણ

‘ અરે માડી ! અમારી તે કાંઈ જિંદગી છે ? નેતાં છાતી ઠરી જાય એવા જીવાનનેવ મિયાણા દૂતરાને મોતે માર્યા જાય છે, માડી ! હવે તો આ જોવાનું નથી. હવે તો અમે બેરાં ધરતી માગ આપે તો સમાઈ જઈ. આ મારા પડખામાં સૂતું છે પોતું, ઈ પાછું મોટું ચર્ચને, મોટા ઠોકરાને ગોળાએ દેશે. હવે આ બેય જણ્યાં સલામત રહે, એટલા માટે આ દખ વેડું છું ! ’

‘ તે તમે શું કરશો ? ’

‘ શું કરીએ અમે બાઈ માણસ ? મોટાને ગોતીને નાનો સોંપીશ ને બેયની રખેવાણી કરીશ. થાવાનું તે ચર્ચ ગ્યું. હવે તો મોટા બચી જાય—બાપા, સરકારનો પણ લાગ ધાક છે—એમાંથી મોટાને બચાવવો છે. ’

‘ જો હતો થાય તો મારા પીટ્યા સપાઈ પકડીને મારી નાખે, એટલે સંતાતો ફેરે છે. વાવડ છે તે ગરમાં જઈ છું. થાય ઈ ખરું. આ નાના સાથે એનો મોટો કરાવવો છે. અમારે બાઈયુંને નશીબે આવા મિયાણા સાચવવાનું કરતારે લખ્યું હશે. જુઓને, આ પડખામાં સૂતો સૂતો ગોઠણિયાં મારે છે ! ’

ચંદ્રમાનો ઉજ્જસ હવે વધારે આવી રહ્યો હતો. મેં ધર્મશાળામાં ચારે તરફ નજર ફેરવી તો હું સૂતો હતો તેના કરતાં વધારે સારી જગ્યા બીજી ક્યાંય દેખાઈ નહિ. બોલ્યા ચાલ્યા વિના ગુપચુપ સૂતો ને જાગતો પડ્યો રહ્યો.

બરાબર એકાદ કલાક વીતી હશે, એટલામાં પેસો બીજો માણસ ધીમેથી બેડો ચતો લાગ્યો. મારી છાતી થડક થડક

ત્યારે આંખ ઊઘડી ત્યારે પેલા માણસને બાઈની પાસે ખેડેલો જોયો. આશ્ચર્ય થયું કે વખતે બનેને ઓળખાણુ તો નહિ હોય નાં ?

મનમાં વાણિયાણાની આનંદ પ્રગટ્યો: ‘ સાતો દાળો! મિયાણીમાં મોલો છે. એટલે હવે લગડી તો બચી ગઈ! પણ મિયાણી માયાની ફરેલ છે, તે ને દાળીને ફટકારશે તો મફતની સાક્ષી દેવી પડશે. ’

એટલામાં પેલા માણસે જરી નીચે નૂટી મિયાણીનો હાથ પકડ્યો!

‘ દાળો દમણાં મરશે, આપણે નિરતિ કાંઈ ન હોય તેમ જોયા કરો. આવો તાલ જોવાનો ક્યારે મળે ? ’

લગડીને જરાક દયાવી જોઈ. સહીસલામત હતી. લૂગડું વચ્ચે છતાં સ્પર્શથી મળેલો આનંદ અદ્ભુત હતો. કંચનમાં હું મોલો હતો. કામિનીમાં પેલો માણસ મોલો હતો.

પણ એટલામાં તો અગ્નિ અડકે ને જેમ માણસ ઝખકે તેમ મિયાણી ઝખકીને ખેડી થઈ ગઈ. ‘ એલા કાણુ એ ? ’ મિયાણીનું રૂપ ફરી ગયું હતું.

‘ કાળો મર્યો ’—મારા મનમાં વિચાર આવ્યો.

‘ કેવો છો ? બાઈ માણસને હાથ અડાડતાં શરમાતો નથી. એ... શેડિયા... બાઈ! આ લુઓ તો. ’

હં સાચું. શેડિયાબાઈ જોશે ? ગાંડા હોય તો લુઓ ! ડાહીમાના દીકરા જોશે ! આપણે કાંઈ ગાંડા ન હતા કે બોલીએ ? જાણે કાંઈ નથી. ગુપચુપ !

‘ બા... ઈ ! ’ બાઈનો અવાજ ફાટી જતો લાગ્યો.

રેલું પુચા, સાળું એટલું પણ સમજતું ન હતું કે
 હવે વખતે બોલતું ન જોઈએ, એટલે બોલ્યા કરતું હતું:
 'ધૂ... ધૂ... ધૂ.'

પેલા માણસે હાથમાં જરી લીધી.

'ઓ ય આ હી રે।' પેલી બાઈથી બોલાર્ક મથું, પણ
 જે જોરથી પુરુષનો હાથ પકડી લીધો ને મને જૂમ પાડી:
 'એ રોડ્યા બાર્ક!'

મારે પણા દિવસનો ઉજામરો હતો, એટલે હું બર-
 નેદામાં પકપો હતો.

પણ એક સજ્જ સાંજગતી તે જામત નિદ્રાવસ્થા છોડી
 નહ. પેલો માણસ અત્યંત ધીમે ત્રણમળે અવાજે બોલ્યો:
 'માં! એ તો હું તારો કરીમ! કરીમને તું નથી ઓળ-
 ખતી? માં!'

મિયાણી અવાજ બનીને તેની તરફ જોઈ રહી.

'હેં! માડી કરીમ! દીકરા! દીકરા! તું હા! તું
 આંદી' ક્યાંથી?... મિયાણીનો અવાજ એવો તો હાંથી
 બારેકો હતો, અને 'દીકરા' બોલતાં તેણે એવી કંપારી
 અનુભવેલી લાગી કે હું વરત પાછું ફરીને બાર્ક સામે જોઈ
 રહ્યો. પણ મિયાણી કે કરીમ બેમાંથી કાર્કને ત્રાસ તરફ
 જોવાની કુરસહ ન હતી.

બાર્ક ઉઠવાને એ હાથે વળગી રહી હતી.

'દીકરા! તું ક્યાં જોગખાપ છે! આ તારું
 કરીર છે! અરેરે માડી! તું આંદી' ક્યાંથી?'

'માં! જરાક ધીમે બોલજો દો. મારા ઉપર તો વરંદ
 હરે છે. હું તો હાંસીએ જાઈશ, પણ તને હેલું હેલું મગો

તો લીધું। હવે ગરમાં રહેવાય એવું રતું નથી, અટકે ભાગ્યે છું।’

‘હેં માડી!’ બાઈ વધુ બોલી ચકી નહિ. તેતો કંઠે રૂંધાઈ ગયો.

‘આના માયા ઉપર સરકારે ધનામ તો કાઢ્યું નહિ હોય નાં?’ મારા મનમાં વિચાર આવી ગયો.

‘હું ખૂની છું ને સપાઈ પાછળ ફરે છે એ ખબર છે નાં? માડી! ધીમે બોલ. વાત કર, તું આંહીથી ક્યાં જવાની છે?’

‘જ્યાં તું ન્યાં હું.’

‘મારો શો ભરોસો? હું તો આવતી કાલે ન હોઉં. પણ હું તને એક વાત કહી દઉં.’

‘શું?’

‘મેં તારો ગતો કર્યો છે, માડી। તું આ છરી લઈને મને મારી નાખ. સરકાર મને પકડશે ને ફાંસીએ ચડાવશે એના કરતાં તો તારે હાથે મરું તો સારું થાય.’

મિયાણી છોકરાની જુવાન દેહ તરફ જોઈ રહી. તેની આખી કાયા ટટ્ટાર થઈ જતી લાગી. તેણે છરી ઉપાડી. મારા મનમાં મોટો ચિરાડો પડ્યો. મારશે કે શું? એટલામાં મિયાણી બોલી:

‘કોને તને મારું? તારા સારુ તો આ બોળિયાના જોડા શિવડાવવા છે, દીકરા! કે’તો ચામડું હમણું બિતરડી દઉં!’

‘પણ હું ગુનેગાર છું. મેં તારો ગતો કર્યો છે! સરકાર મારે એના કરતાં તું જ માર.’

‘મુનો તે બલે ક્યો. પેત્રો મુનો મેં ક્યો છે.’

‘તે ?’

‘ત્યારે નહિ ! મારાપી વિખૂટો પાતાં તું મેં રામો’તો બરેરે ! દીમરા, મારામાં એટલું રાવતું બજ હોય !’

‘મા ! હાંસીએ જતાં પહેલાં તને જોઈ લીધી, હવે મને સરકાર બલે પાણીમાં પાલીને તેલ કાઢે.’

‘તેલ તો હવે નીકળી રહ્યું. જ્યાં મુખી ફું છું છું ત્યાં મુખી તારી આડે આવતી દેહનો કિલો જાંધી દે’શ.’

મિયાણો કાંઈ જોઈએ નહિ. પણ એનું માથું મિયાણીના પગ પાસે દગી પાડ્યું. જિંઘણાંથી આવતો હોય એવો ધીમે અવાજ સાંભળાયો :

‘મા !’

મિયાણીએ એનું માથું જોળામાં લઈ લીધું. અત્યંત પ્રેમથી તેના માથાના વાજ ઉપર હાથ ફેરવતા લાગી.

‘મા !’

‘તું ખેટા ! ફરીમ ! કેમ જોગો પડી જાય છે !’

‘મને . . . એ ક વ ખ ત નાનો હતો ને લીધું’તું એનું . . .’

મિયાણીએ તેનું માથું બે હાથમાં લઈને બેસું રહ્યું. મીઠું અવનવા રસગિદ્ડુ જેવું પ્રેમભરેલું એક મુંબન લીધું.

‘જસ હવે હું બલે મરું. મને હવે જાગવા દે, માડી ! આ દીક જાને છે, ને આપણી વાત સાંભળે છે, પણ બલે મિયારો સાંભળી ન્હો મારા વાદીરમાં નોખું દશે એમ પાતે.’

‘ હવે તો ન્યાં તું ન્યાં હું. ’

મિયાણો ખેડો યથોઃ ‘ તંઈ હવે મા ! . . . ’

‘ હવે શું ? હાલ્ય મારી બેગો. હું જીવું છું ત્યાં મુઘી રાત દી તારું રખોપું કરીશ. અને આ સૂતો ઈ તારો ભાઈ ! બેય મોટા થઈ જાવ. ’

સૂતેલા નાનકડા છોકરાનો હાથ કરીમે હાથમાં લીધો. મીઠું સુખન કર્યું. તેની આંખમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવ્યાં.

‘ મા ! હવે થોડા દીનો મેમાન છું. વારંટ ફેરે છે ! ’

‘ ભલે ફેરે ! મારી બેગો હાલ. ગર બેગા થઈ જઈ. ’

‘ પણ સપાઈને ખચર પડી ગઈ છે ! ’

‘ તો પછી ડરછ શું ? આ છોકરાને મોટો કરજે. બેય ભાઈ સંપીને રે’જે. મોટો થાય તંઈ મારી વાત કે’જે ને આ છોકરાના બાપને તો મેં માર્યો છે. તેં નથી માર્યો. સપાઈસફરાં મળે તો મારું નામ દઈ દેજે ! સમજ્યો ? ’

‘ અને મારે માટે તને જીવતી નરકમાં નાખું ? આ છોકરાના બાપને માર્યો. હવે માને પણ મારી નાખું ? ’

‘ તું ખેટા ! તે દી રાયો, તને તરછોડ્યો તે દી, ઈ દી સાંભરે છે ? મેં જ બૂલ કરી. તને તરછોડીને મેં જાણે જીવતો અં ગા રો જ તને ખાવા આપ્યો, પણ તમે ભાયડા બંધૂક ખાઈ જાણો. કાંઈ જીવતા અંગારા ખાઈ જાણો ? જીવ તા અં ગા રા તો અમે ખાઈ માણસ જ જીવ્યાએ. ’

‘ બંધૂકમાં શું ખાવું’તું ? બંધૂક તો જનાવર પણ ખાય છે. પણ તમે, ટ્રાણ જાણે કઈ દુનિયાનાં માનવી છો તે જીવતા અંગારા ખાઈને પાછા અમને જિવાડો છો ! ’

‘ જો, બેટા કરીય ! માથે કંઈ માન સંપ્રદાય નીકળી જઈ તો હાથ મધ બેસા થઈ જઈ. ન નીકળાય ને વચ્ચે પકાઈ જઈ તો જા હાકરાને સાચવજો. ને યુને હું જોદી લઈ પું ! ’

‘ માડી, તું નહિ ! તું અંદીયાં વેર પાછી જા ને મારા બાઈ ને મેલો કર. ’

બાઈની અંખમાંથી આંસુ પડી રહ્યાં હતાં.

તે મગચમે અચાને જોણી ‘ દીકરા ! હવે હું તને નહિ હોઈ. બાલે જે ધવાનું દોષ તે થાય. ’

મિયાજાએ કાંઈ જોભ્યા વિના માત્ર ડાકું મુજામ્બું. એટલામાં હું પીમેયો પાપું ફર્યો. એટલે મિયાજો ધનજ થઈ ગયો.

‘ જા ડાકુ હો ! ’

‘ શીયો છે. સાકં માનસ લાગે છે. ’

મિયાજાએ ફરી મારો મેચગ સાંભળી અંખમાંનાં ઉપર મૂકી એની મને લગા રહેવા કહ્યું. થોડી વારમાં મિયાજો હાકરાને તેડી બેઠી થઈ થઈ.

‘ ચાલ, ક્યાં જાશું ? શીયો જમતો લાગે છે, એને જમાડશું ? ’

મિયાજાએ નાક ઉપર અંખમાં મૂકી.

થોડી વારમાં જાંતે જાણું જદાર નીકળવાની તૈયારીમાં પડ્યાં.

‘ માડી ! તું અંદીયાં પડી રહે, મને જાવા દે ! ’
મિયાજો હજી કહેતો હતો.

‘ના, ના, હવે તો જ્યાં તું ન્યાં હું, તે તમારું રખોતું હું કરું. પછી મલકી ચાલ એટલે પાછી આના બાપની ઉપર મંજાળોય. ’

કંઈ જોડ્યા વિના મૂંગા મૂંગા બંને બહાર નીકળી ગયાં. મિયાણો ધમંશાળાની વંડી બીમેથી ફેડા મગો. તેણે બે હાથે ટેકા આપી મિયાણીને પણ ઉપર ચડી લીધી. મારા મનમાં વિચાર આગો: ‘કપ જાય છે તો જવા હો. બંને જાય. પણ આના માયા ઉપર હ ના મ તો નહિ હોય નાં?’

બે મિનિટ પછી હું જીડ્યો ને બારીમાંથી બહાર નજર કરી જોયું તો ચંદ્રમાના અજવાળામાં રસ્તા ઉપર બે જણાને દોડતી ચાલે જતાં જોયાં. એક બીજાની પડખે રહીને આ ખી આ લ મ સા મે લ ડી કા હ વા તું બ બ એ વેગભર્યા પગલામાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું.

પેકું ધુવડ હથોળી રલું હતું :

ધૂધૂ . . . ધૂ . . . ધૂધૂ . . . ધૂ

ધૂધૂ . . . . . ધૂ

અદૃશ્ય સત્તા

ખોડાના ગરાસિયાના ઊડારને ઘોડા એટલે દમીર થોડી વાર ઊભો રહી ગયો. માથે સાફો લગાવી, હાથમાં જે નોટાળી ચાલી, ચમચમતા જૂદ પહેરીને બોડાના ગરાસિયાનો ઊંઘરો દાનસંચ 'ફેડુ' જે ચાવચા ઊભો હતો. ૭ આઠ વ્યાનામાં હળી પાડનારો એક પંજળી ગામમાં આવ્યો હતો, અને આખા ગામમાંથી આખાઘરુદ સૌ શંકે, જપેરે, સાંજે ગામમાં બેઠા થઈ ને એની પાસે 'ફેડુ' જે ચાવચા ઊભા રહી જતા. દમીર બરવાડને બાત ન રહ્યું કે ચારનો વખત થયો છે, હમણાં પાંચ વાગશે, અને એનો સાથી સામથો સીમમાંથી આવશે ત્યારે બિચારી ધોળો, એકલો ટોરને પહેચી વળશે નહિ. દાનસંચ, દણુ તો 'ચાળી જતજર તસવીર આવી છે હો !' એમ દીક્રા કરતો હતો, એટલામાં ફેસ પહેરેલો લેન્યો એક સિપાઈ દમીરને ઓગળતો હતો, તેણે દમીરનો વાંસો ચાખડપો: 'દમીર, તું તો ધોળી હારે ફેડુ પામવ તો સારો લાગે હો !'

‘અરે, માયાપ, અમારે જંગલના રોઝને વણી ફેટું
ફેલા!’ હમીરે જવા માટે પગ ઉપાડ્યો પણ એટલામાં
પેલા વાગુ ડાળો જુવાન તમતીર ખેંચાવવા માટે ગોડવાયા,
એટલે જરાક વધુ ચોખ્ખો.

વચ્ચે એક જુવાન ખુરશી ઉપર બેઠો હતો. તેણે
લીલી સુરવાળ, લીલું પહેરણુ ને ચુંદડી ખાતનો લીલી કોર-
વાળો સાંદો ખાંખો હતો. પહેરણુને પાંચ બટન હતાં ને
તેમાં બે બટન તો ગળેબંધ કરવા માટે હોય તેમ ઉપરના
ભાગમાં પાસે પાસે લગાવ્યાં હતાં. તેણે લીલી પછેડીની બેટ
ખાંધી હતી. ને એક જમ્મીયો ને એક ઊરી એમ બે ચશ્મો
પણ લગાવ્યાં હતાં. હાથમાં ચંદ્રક પકડી હતી. મૂઠે વળ
ફેતો હતો, ને બાબરીના વાળ સાફની બહાર કાઢીને કપાળ
પર વાંકી આકૃતિમાં ગોડવ્યા હતા. બોમ્બ જુવાને સાંદો
કોટ ને સુરવાળ પહેર્યા હતાં. પણ તેણે હાથમાં કુહાડી ને
સોટી બે રાખ્યાં હતાં. ત્રીજો ચાંદો હતો, પણ તેણે માથા
પરનાં ઝાડિયાંને બન્ને બાલુ ઝાળોને સેથો પાડ્યો હતો.
તેના હાથમાં આંકડીયાળી ડાંગ હતી.

હમીરને ઘડીબર મનમાં એવો વિચાર પણ આવ્યો
કે જંગલના રોઝની માફક બટકવું ને પાંચ વાગે ધોળીની
હારોહાર કામે પહોંચવું એના કરતાં આ નફકરું જીવન
હજાર દરજ્જે સારું! મહિનો થાય કે ફટ અગિયાર રૂપિયા
પટકાવી લેવા. કાર્ધના બાપની સાડીમાર નહિ. અને નવરા
ને નવરા. બોતે કેવા ‘ફેટું’ લેવરાવવા ઊભા છે!

એટલામાં પેલા પંખખીએ જાણે જાણે જોડ કરતો

દોષ તેમ, એક, બે ને ત્રણ 'રો' બોલેને કાંઈ દાખ
 યોગી વારમાં 'રોડ' પણ નેવાર થઈ રહેલ
 'વાદ ! વાદ ! નહે જાણે આરે હે !'

પાસે જ એક બેન્ચ ઉપર, પંજાગીએ ચેરડો ખરગાએ
 હો એટલે યોગી વાર માટે મિત્ર બનેલ એક બાપ
 બોલા દના બગીચામાં ફરવા આરે છે તેરા એ પણ નફર
 અને નવરા દના

'દેવે એની ખોટી દોષી લેવાવાય નહિ, એના
 કરતાં તો 'જાદ' જ લેવાવો.' રેલા નફરના બાઈએ
 જ સૂચના કરી. એટલે પાસે બોલે ફેરો 'જાદ નો
 લેવાનું નહો થયું ફેરો સારો આખો છે તેનું પ્રમાણુપત્ર
 પણ તે નફરના સદૃશ્યે જ આપી દીધું.
 'ફેરો અસત્ય તો યોગીનો આરે બોલે છે એમ
 ને એમ હો !'

મધુસને માનુ જલે યું છે, ચેતાનું ચિત્ર, ચેતાની
 પ્રતિમા, ચેતાનો ફેરો, ચેતાનું અસ્તિત્વ, ચેતાનાં વખાણ
 બધું જ પશુંક પડી જાય છે. દમીરે મધુસર્ગ મધુસર્ગ
 પૂછ્યું : 'ફેટલા પેલા બેસે ?'

'ફેટલા યું ! તારી પાસે ફેટલા છે !'
 'આરી પાસે તો દો, સ્વાર્થમ આના — ઉકારાને

ફેરો કચવવા બને છે.'

'ઠીક લે, બેળે હો, એક, બે . . .'

'અરે. પણ મને ઠીક ઠીક તો થાવા દે.'

દમીરને મનમાં એક નિશ્ચય પણ આવી ગયો કે આ
 'રોડ' યોગીને જતાવયું ને નવાઈની ચીજ તરીકે જાણી

ખેંચવાની કરામત વિષે વાત કર્યું. એટલામાં-તો પંખખીનો અવાજ આવ્યો : ‘ રેડી. ’

અને જંગલમાં દુહા ગાઈને જીવન વિતાડનારો હમીર પણ ‘ ફેટુ ’માં આવી ગયો.

હમીર ઘેર આવ્યો ત્યારે શામળો જંગલની દોઈને માંકડી દોવાની તૈયારી કરતો હતો. શામળો હમીરનો સાથી હતો. અને એક ખીજ છોકરી કાળી પણ કામ કરવા રાખી હતી. ઘોળીને ચાર છોકરાં ચયાં પણ એકે બિજર્યું ન હતું, એટલે એ પોતાના પાંચમા ધાવણા છોકરાને બહુ જાળવતી. એની હારે રમવા કૂતરાનું બચોળિયું પણ પાળ્યું હતું. હમીર આવ્યો ત્યારે ફળીમાં નેતરાના મારની રમઝટ ખેલતી હતી જંગલની ખાણ માંકડી ખાઈ ગઈ કે તરત શામળે નેતરાં લગાવ્યાં. હમીરને આવેલો જોતાં જ ઘોળી ખેલી :

‘ છોકરી, ખાટલો ઢાળી દે, મેમાન આવ્યા છે. ’

છોકરી સાચે જ ખાટલો લેવા દોડી, ત્યાં હમીરને જોઈને અટકી ગઈ.

‘ આજ માણું જરાક મોડું થઈ ગયું ! ’

‘ આખો દી ખેડા રીયોને એટલે પછી વે’લું ચાશે. ’

હમીરે મૂંગે મોંએ ખાણનો સૂંડો ઉપાડી એક ગાય દોવા માટે ખોદવું લીધું.

‘ નૂકી ઘો આજ તમે, ’ ઘોળી ખેલી. ‘ કામ કરતું હારે પડતું હોય તો આટલા જીવ રાખો છો શું કરવા ? ’

‘અરે, આ વખતે, જે ચાર ઉતારી નાખવા છે. માથું મળે તો નોકરિયાતને છે. મદિનો ઘાવ ને ખડંગ રૂપિયા આવે.’

‘તો સપાઈની નોકરી કરવા જવું; ભરવાડનો દીકરો સંસધાં નહિ મારે તો બોલું શું કરશે ?’

હમીર મૂંઝો મૂંઝો ગાય દોવા લાગ્યો.

પણ હમીર બોલતામાં થોડ પાડે તે પહેલાં કાઠર દેશ નાખનાર બાવાજીએ પ્રવેશ કર્યો :

‘હાં હમીરભાઈ, ગ્રામરામ આણીયાર નીકળ્યો તે કાપું ચાલો જાઉં.’ બાવાજી આવીને એક તરફ બિઝા રહ્યા. બીજે વરસે ને બીજે વરસે જે તથા રૂપિયાની દેવ વસત્ર કરતા.

‘ઝોણુ તો કાંઈ જદા છવ યાત્રે છે.’

‘હાં, ઝોણુ તો જકુ જદા છે. પણ હવે તમારા ભાઈને ઉતારી નાખવા છે.’ ધોળીએ ધૂંધટા વાજીને યાત્રે-લામાંથી દૂર્ગા દીર્ઘા ઓઠરાની આંખમાં નાખતાં કહ્યું.

‘રામ રામ કરો, એ શું બોલ્યાં ?’

‘મંદિરમાં જેલ્યા છવ છે ?’

‘ન્યાંતી ધી વાત કરવી ? ન્યાં તો અકાથી દગા દાત્રે; પાચ છવ આવે, વળી જે ચાર સાધુ-સંત લઈ જાય.’

‘ત્યો, બાવાજીને દેવ આપો.’ હમીરે કહ્યું.

ધોળી બેઠી ચર્ચને ધરમાં ચર્ચ. પણ ધરમાંથી દોઢોડાવ મળ્યો નહિ.

‘પાજ કરો ત્યાર લેતા જાગે.’

‘ધોળીનું જ્ઞેનાજી તો આપો.’

‘બાવાજીને જ્ઞેનાજી આપો.’

‘ધરમાં તો દારોય નથી. કુલચંદના રૂપિયા ચડ્યે જાય છે. તમારી પાસે પૈસા હતા ને? આપો એમાંથી બે આના.’

‘પછી લઈ જાઓ.’ હમીરે પૈસા ખરચી નાખ્યા હતા એટલે જવાબ વાળ્યો.

‘હવે પછી ને હમણું આપવું છે નાં? તમારી પાસે પૈસા છે તે આપી દો ને. ધર્માદાનો પૈસો જોડેલો વહેશે નીકળે એટલું સારું.’ પણ હમીરે તો પૈસાનું ‘ફેટું’ બેંચાવ્યું હતું. અને સાડાપાંચ આનાનો ડાગળિયો એના ખીસામાં પડ્યો હતો.

હમીરે માથું ધુણાવ્યું: ‘મારી પાસે પૈસા નથી.’

‘ક્યાં ગયા?’

‘ફેજદાર સાહેબ મળ્યા હતા, એનો છોકરો હારે હતો, ને આ તરફ આવતા હતા.’

‘તે?—’

‘તે શું? ક્યાડંડ કેટલો ભરવો પડે છે? છોકરો હારે હતો તે કુલચંદને હાટેથી પેંડા લઈ દીધા.’

‘કુલચંદને હાટે તો નામું રાખ્યું છે ને?’

હમીરે જિયારો સપડાવ્યો. ‘પણ કાંઈ એમ અમલદારના દેખતાં વેપારીના આશિયાળા થવાય?’ હમીરે હાંક્યે રાખ્યું.

તે દિવસ રાત્રે વાળુ કરીને સૂતા પછી હમીરે ઝાંખા ઝાંખા દીવામાં પોતાનો ફેટો ગુપચુપ કાઢીને જોઈ લીધો. જિયારો ‘આટ પેપર!’ બાંગીને તેવડો વળો ગયો હતો.

અને 'ફેડુ'માં તો હમીરના તહેરા પર એમૂવનો પીગા
રંગ ઝળકતો હતો.

૪

એક ભંભડી રહી માંકડી વેચી, ગારડી વેચી, ખાંડી
વેચી, રત્નડી ઢાંડી, બાંડી ઉતારી, વેણુ વેચી, વેણુ મર્ઝ,
નંદુ પજુ દેણામાં ફૂંડી, ઉવટે એક ભંભડી રહી. કુલમંદના
દેણામાંથી છૂટી મર્ઝ મળ્યા. દીરજી કમ્પિયનો ડાકરો રવજી
રૂપિયા નાખી હતા તે દેવાઈ નવા સાથોને મુસારો ચૂકરી
દીધો. ડાકરી બીજો મર્ઝ. માત્ર એ પર, બકરીના વાળના
વાણથી બરેલા ચાર ખાટલા, ફૂતરાનું બચ્ચું, ભંભડી ગાય,
ધોળા, હમીર ને નાનો ડાકરો એટલા રહ્યાં.

ધોળાએ માલને ભગવવા યાવ તે સપળા મહેનત
કરી ભેઈ, પજુ નડું પર ફું એતું ખરચ, ફુકાગ, મહેમાન,
કુલમંદ, ઢાકરોવ, નાતવરા, સપળાનો ભેગો મારો એનાથી
સહન મર્ઝ સહ્યો નહિ. એક વખત દેણામાંથી છૂટી બવાવ
તો પછી નવેસરથી માલ વસાવયું કરીને એક પછી એક
જીવ ઢાંકવા ને દેણામાંથી છૂટી મળ્યા. હમીરને તો એટલું
જ ભેતું હતું. નફરો બન્યો એટલે એ તો સવારે 'પરેડ'
ભેવા ભવ, બપોરે રોટલા ખાઈને સૂએ, રાત્રિ સપાઈ
ફોરોને મગવા ભવ, ને સાંજે આવીને મર્ઝ ભવ. એના
મનમાં એક અદસ્ય મનોભાવના બગવાન થતી જતી હતી.
એક વખત ને જોડાગી હાથમાં લઈને ફેસ પહેરીને 'ફેડુ'
બેચાવવો. એક વખત એવો ફેટો પગાંવો. પજુ ખરો.

પણ પટાનો નંબર ઊડ્યો, ને ઉપરી અમલદાર જુએ તો ખોટું થાય, એટલે એના દોસ્તે ફડાવી નાખ્યો.

એક દિવસ બગીચામાંથી સાંજે પાછો ફર્યો ત્યારે પેલા ત્રણ કોળી જુવાનડાઓએ એને આમંત્રણ આપ્યું હતું કે તું કાલે આવજે, નવા સપાર્થ પૂરવાના છે, ને પછી નોકરી મળે તો આપણે હારે એક ફેડુ ખેંચાવશું.

બીજે દિવસે હમીર બપોરે બહાર જવા નીકળ્યો ત્યારે ઘોળીએ કહ્યું: 'આજ વે'લા આવતા રહેજો.'

'કેમ ?'

'મારે કામે બહાર જવું છે.'

'પણ શું કામ ? આજ મારે બહુ કામ છે.'

'કુલચંદ પાસે તેર રૂપિયા છે, પાંચ મારી પાસે છે, અને ત્રણ કાળીના ઉછીના લઈને સ્તૂંબડી ગામ, ડીઝા જઈને ત્યાંથી લાવવી છે.'

'પાછો તારે માલ કરવો છે ?'

'હા.'

'ડીઝ.' કહીને હમીર ચાલતો ગયો. તે દિવસે એનું નામ સપાર્થમાં નોંધાઈ ગયું. કેસ ચડાવી, હાયમાં જે મેટાળી વર્ક, ચમચમ કરતા બટ પડેરીને પેલા કોળી જુવાનડા સાથે સૌ 'ફેડુ' ખેંચાવવા આવ્યા. એક બે ત્રણ 'રૂડી' થયું. ને હમીર પોતાનો ફોટો વર્ક, પરનારા કન્યાઓને ત્યાં મડાવી, રોકૂંબંધ થીર આવતા નીકળ્યો. બીજે એને ગામમાં પોતાની હકુમત ચાલતી હોય તેમ જાણી, ઠંઠર ને રાખી, ફેજાલને, સીંધી સવામ સીંધી,

ત્યારે એને લાગ્યું કે પોને જાત જાણી ગયો છે. ઘેર આરતાં
એને શેરીઓ નાની થતી હોય તેમ જણાયું. પર નાનું બનતું
લાગ્યું અને જે શેરીમાં સપાટું કાપેસર જણાતું ત્યાં એને
સપાટું ગેરકાપેસર લાગવા માંડ્યું. પર પાસે આરતાં ફૂતકું
હાફેટો ચાપું, એને સોડીએ દરખાવી દાખું. 'હાંડે, હાંડે,
કરતું નિચાકું' આ જૂના માણસને નવા વેરો આપેલો પથરો
સંભારતું જાગી ગયું.

પરમાં પોતા ત્યાં, રતૂંબડી માથેને કંકુનો ચાંલો કરીને
પાસે બેસી ઘોળી પકડતું પૂકું ને ઝોળ ખરસાવી રહી છે.
એનો હાથ પોતાના જૂના માથ ઉપર ત્રેમથી ફરી રહ્યો
છે. ને રતૂંબડી એ ત્રેમ જાણતી હોય તેમ હરખભેર ખાવા
મંદી છે. બાઈ હમીર તો એક ધડીભર ઘોળી જ ગણ પોતે
જે વસ્તુને બહુ ઉપયોગી પારેલી તેની અમે-પણ કાઈ જોતું
નથી એ વિચારથી એને ઘોળ મયો. ઘોળીએ લે કાઈ બન્યું
જ ન હોય તેમ રતૂંબડી નીચે બેસી, જોપકું રાખી, પરમે-
શરતું નામ લઈ પડેલી રોક પાડી હમીર પાસેના ખાદલા
ઉપર બેસી ગયો.

'ત્યો હવે વરગળ થયા છે તો ચામા ઉતારો, ને
જાંબલીને ફાઈ કરો.'

'મને અગિયાર રૂપિયામાં ગોખ્યો !'

'બહુ સાકું ક્યું. મદિનો પૂરો માથ ને રૂપિયા દેખો
ત્યારે કંજો.'

'બેઘવાળા ગરાસિવાળા ઉકરને તો દસ આપ્યા
કેમકર્ષ ન મળે નાં !'

‘બહુ સારું કર્યું.’

‘મેં એક ફાટું લેવરાવ્યો છે.’

‘હરામના પૈસા તે હરામમાં જ જાય નાં?’

‘પણ માણી, કારીગરી બારી છે. તમે જિભા ને તમા ફાટું. બરાબર તસખીર ખેંચી લ્યે છે. જો તો.’

હમીરે છખી કાઢીને ઘોળીને દેખાડી. ઘોળીનું ખ્યા તો રતૂંબડીના ખાણમાં હતું. જેવી તેવી છેટેથી જોઈને ખોલે ‘બહુ સારી છે.’

‘મારે એક તારી છખી પગાવવી છે. તું ને હું બા જિભા રહીએ.’

‘સપાઈડાંને ખીજું શું સૂઝે?’

‘અરે! પણ એની કારીગરી તો જો.’

‘મારે નથી જોવી. તમે જાંબલીને દોઈ કાઢો.’

હમીરે તો વેણપત્રોટા કરી, ગાય દોઈ, છખીને ધરમ જોડાવી. રાધાકૃષ્ણની એક મહેરખગરિયા છાપ બીંત પ ચોડી હતી તેની ઉપર છખી લલકારી દીધી.

હમીરે મનસુબ કે ડીક થયું. ટૂંકમાં પત્યું. પણ ઘોળીનું શું કરવું તેનો વિચાર કરી રાખ્યો હતો. હમીરે સવારે સાંવાળે તૈયાર થઈ ચાલ્યો ત્યાં ખાંડી ગાયને લઈને જઈ રખારી આવ્યો હતો.

‘ઘોળી વધુ! એ ઘોળી વધુ!’

‘કેન?’

‘જા તમારી ગાય, તમારે જેવી દોઈ તો જોઈ નહીં. તમારે કાઢી નાખી છે.’

‘કેમ ?’

‘આ કેમ શું ? બહુ ચાલ સમવાસો નથી.’

‘તો બહે આવતે મદિને રૂપિયા પંદર આપું.’

‘બહે.’

હમીર જોતો રહ્યો તે ધોળીએ ત્રીજી ચાલ પચ્ચ બાંધી. ચમચમ કરતા બૂટ ચમચી હમીર બહાર નીકળ્યો. ધોળીએ ખમ્કી હસાવી : હસાવતાં કહ્યું : ‘આવતે મદિને રૂપિયા અગિયાર મારા હાથમાં આવે હો, નહર આ ખાંડી હાથથી જાયો.’ આટલું બોલીને એણે ખમ્કી હસાવી હાથી ને હસાવતાં હસાવતાં એક દાગળિયો પચ્ચ હમીર ઉપર ફેંક્યો.

હમીરે દાગળિયો ઝીલી લીધો, નિર્દયતાથી દાઢીએ પોતાની જ હાથી ફેમમાંથી દાઢી લીધી હતી.

‘બહે, આ તેં શું કર્યું ?’

‘મારે એવી વરજાગી પરમાં નથી જોતી.’ ધોળીએ તીખાણથી જવાબ વાળ્યો. ‘મારા પરમાં ચાલ ચારતા દાગળી હાથી છે એટલી ખસ છે. તમારા મારા દાગળીમાં તે શું નિદાગવાનું છે ?’

શુપશુપ જતીને હમીર ચાલ્યો ગયો. સંજે ઘેર આવ્યો ત્યારે છાત્રા વેરમાં જ હતો. બોમ્બા ચાલ્યા વિના જાંબલી દોવા બેસી ગયો.

નં. ૩૭૪૫

સાહેબ પુરશી ઉપર બેઠા હતા. સામે એક વૃદ્ધ ડોશી હાથ નેડીને ઊભી હતી. પાછળ ઊભેડો શુદ્ધો કેદી સીપો અને અફડ ઊભો રહીને પવન નાખતો હતો. હિમાચલના જંગલમાં જેમ ઝાડ ઉપર નાંખર નોંધી રાખ્યા હોય છે તેમ તે કેદીના કંઠંગા ટૂંકા ટૂંકતા ઉપર નં. ૩૭૪૫ દેખાતો હતો. તેને આ દુનિયાની કોઈ પણ વસ્તુમાં રસ ન હોય તેમ તે પાંતની માફક પવન નાખ્યે જ જતો હતો.

‘સરકાર ! માઆપ ! અમારે તો તમે જ મોડા છો’બ ! . . .’ ડોશીનો છોકરો મેટ્રિકમાં બહુતો હતો ત્યાંથી વળી જેલમાં ઇતિહાસ શીખવા આવ્યો હતો. તેથી ડોશી તેને મળવા આવ્યાં હતાં. કાગળ તો એમ હતો કે મોડનસાલ બહુ મોટો છે માટે તમે જલદી આવજો. તમારું જ નામ જ્યે છે. નામકની ડોશીએ વળી છોકરને ‘મેટ્રિક’ થતા મોકલ્યો હતો. કરમચંદ સેઠનો પાનાચંદ ‘મેટ્રિક’ થઈને જ મોડરવાળો બનીને નેટવે ડોશીને પત્નિ પૂન માનેલી. પત્નિ એનો ગિયારીનો નેટવે એક છોકરો આજ પચાસીવસ પડ્યો હતો.

ને ત્રીસ પાંત્રીસ વરસ થઈ ચક્રેન્ન મોં પણ નહિ
 જોયેલાં ડાહી 'સાંબ સરકાર' પાસે કરચરતાં દતાં : 'સાંબ,
 જેવું અમારું તેવું તમારું ઓઠકું છે નાં !' સાંબને તો
 ઈશ્વરકૃપાથી પોતાનું પણ ઓઠકું ન હતું જે જે સાંબને
 દતાં તે, જેમ કેદીને એકાંત દેદ આપતા, તેમ છેડે તોશાન
 કરે તો તેને પણ એકાંત દેદ જ આપતા. એ સૌ દેશમાં જ
 માનતા થઈ ગયા દતા એટલે આવી તો અનેક ડાહીઓ
 હમેશાં આવે અને ભવ તેમાં એક મોહનવાચનો દિસાત
 પણ ન હતો.

'સાંબ ઓઠકાને હવે સાડું છે !—પડેલેથી જ રાયો
 આવો તોશાની હતો તો અરે પાંચ વરસનો હતો ત્યારે
 સળઓતો તો.' ધનધન કરતો એક સિપાઈ આવ્યો સીધો
 જોયો રકો ને સીધો સલામ કરી ને સાહેબના હાથમાં
 ચિટ્ટી આપી.

નં. ૩૩૮૫—એને કેદી કહેવો, માણસ કહેવો કે એનું
 નામ આપતું એ સપથું બર્થ છે—નં. ૩૩૮૫ તરત નીચે
 બેસી ગયેલ તેના મોં પર પંજો નાંખવાના એક ધારા
 બવસાપનો પ્રાણ હતી લે તેવો કટાચો સ્પષ્ટ દેખાતો હતો :
 તેને જીવનની મોઝ પજુ વાતમાં રસ નહિ રહ્યો લોચ દિવસો
 થઈ દર મિનિટ, દર સેકન્ડ, આ જ જગ્યાએ, આ જ
 વખતે, અને આવી જ રીતે આ જ પંજો તેણે નાખ્યો
 હતો આટલા દિવસોમાં તે એક જ વાત ધીખ્યો હતો.
 સાહેબ આવે ત્યારે પંજો નાખવો : ભવ ત્યારે બેસી
 જતું. સાહેબને ગયેલા બોઈ તેણે ડાહીમાની સાથે જરા

વિનોદ વાર્તા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આવો વિનોદ પણ એના જીવનમાં ક્યારેક જ આવતો હતો. અને જ્યારે આવતો ત્યારે તે ખમણા ઉત્સાહથી પંખા નાખ્યા કરતો.

‘ડાશીમા ! બહાર શું ચાલે છે ?’

‘એનું એ માડી ! ‘ઇન્કલાબ ઝિન્દાબાદ.’ કોણ જાણે જવાનિયા શું બોલે છે, પણ સાંભળતાં જ સપાઈસફરાં ને કોળી વાદ્યરી જેવા અમલદારો ધૂવાંપૂવાં થઈ જાય છે.’

‘કે’ છે લડાઈ બહુ ચાલે છે.’

‘ઔ : અરે, માડી તોઆ. કાંઈ કાંઈ ગાંજે તેમ છે ! પણ પીટયા મારફ્ટ ન કરતા હોય, તો તો જાણે કીક.’

‘ડાશીમા ક્યાંનાં છો ?’

‘હું માડી . . . .’ ડાશીમાએ ગામનું નામ આપ્યું. કેદી કાંઈ બોલ્યો નહિ પણ જાંડા વિચારમાં પડી ગયો.

‘માડી !—વીરુ ડાશીને ઓળખો છો ?’

‘હા, માડી. વીરુ ડાશીને કેમ ન ઓળખું ?—હું એને ત્યાં બજાર દેવા બેસું છું. એ મારે ત્યાં આવે છે. એનો કેદયો પીટયો આંદો ક્યાંક છે. પીટયે કુંભારને માર્યો ને હાઝાં બોખરાં કરી નાખ્યાં—કુંભાર હમણાં આ સવરાજની કેદમાંથી છૂટીને આવત ત્યાં, જે ઝેરી તાવ આબો તે કેદમાં જ મરી ગયો—શું માડી લોક મળ્યુંનું એને દેવ લીધું ત્યારે.’

કેદી બોલ્યો નહિ, પણ જાંડા વિચારમાં પડી ગયો.

‘માડી ! એનો કુંભાર સવરાજની ગદામાં હતો !’

‘હા, માડી. પીટયે કેક ક્યાકાં કર્યાં—પછી કોણ મને નું મને ચતું કે સવરાજવાળામાં પડ્યો. ને જે દિવસે સવરાજી દેવે તે દિવસે જ મર્યો.’

‘માડી ! . . . વીકે ડાઘીને રચો કું પોતે !’

‘હે’ માડો તું પોતે !—’

કાનાકુંભારને લાઠીએ માડીને બધા દરવાજા પોતે
જેઘમાં આવ્યો હતો તરાર તે જૂન જેવી રાઈ જાયડીને
લીધે ચર્ધ હતી. પણ પોતે દજ જેઘમાં હતો—ને કાનો
કાજુ ભણે કેવા જાતથી, સ્વરાજની લાગમાં પડ્યો ને મરેલ
ને રજાવ તું હવે જીંદુ જીંદુ પોતાના મામની ભાગેજ
પાસે જઈને જીતું રજું ! . . .

એટલામાં નિવમિત પગલાં મેલજાયાં તે પહેલાં તે
કોઈ જોતો ચર્ધને પોતાના જડ લાગથી ખાલો હવે, ખાલો
પુરજીને પંખો નાખી રહ્યો હતો. પણ તેના રાખરાખમાં
તેના દુરમનનું મરણ ખટકી રજું હતું. પોતે પણ વખતે
આ જેઘમાં જ મરશે—પણ—

સાહેબ આત્મા : એક સિવાઈને કુકમ મ્યો એટલે તે
ડાઘીને લઈને નીચે મરે.

તુખ્તામરી આંખે કોઈ ડાઘીને જતી ભેઈ રહ્યો એના
હોઠ મુધી સખો આત્મા—પૂજી ભેઈ કે કાનો ઉવે રું
જોઈયો ! પણ તે મોંમાંથી દરેક કાઠી થયો નહિ કાઈ
સ્વજન માફતું જાનું હોય એવો રોઝ એના હૃદયમાં હતો.
ડાઘી ને ચાર પંખિયાં નીચે જીતરી દેખાતી બંધ ચર્ધ એટલે
તે ઠાંત જાન્યો મરે સુન અને ઠાંત માત્ર રંજની પેદે પેસો
પંખો આત્મા કરતો હતો.

શોની વારમાં બીજું વધારે માણસોનું ટોળું સાહેબ પાસે

આવ્યું. ગમે તેમ નં. ૩૭૪૫ ને આટલા જુદા જુદા ચહેરા જોવાના મળ્યા તે પણ એક પ્રકારનું આશ્વાસન હતું.

એટલામાં વળી પેલો પીળા ડૂંચવાળો સીધો સિપાઈ ચંત્રવત્ સલામ કરતો સાહેબની સામે ઊભો રહ્યો. એ સલામ જોઈ જી બંકર હતી તેટલી જ મનુષ્યત્વહીણી—સી—ધી—હતી. આંગળાંનું છેલ્લું ટેરવું પણ એ ગુલામી શીખી ગયું હતું.

સાહેબ ઊડ્યા. ગયા. ચંત્રવત્ નં. ૩૭૪૫ તીએ બેસી ગયો. આ વખતે બની શકે તો જરાક ડોક નમાવીને પોતાના બૂતકાળ પર નજર ફેરવવાની એને ઇચ્છા હતી. કાનો ને પોતે મિત્ર હતા. બાયડી માટે લડ્યા. પોતે કાનાને ધાયત્ત કર્યો, અને કેદ મળી. કાનો સાન્ને થયો—એ હમણાં કેદમાં સવરાજ માટે મરી ગયો. પોતે હજી જીવે છે. વાત તો એટલી જ હતી. પણ તેના અંતરમાં એક ઊંડો સળવળાટ થતો હતો. ‘પોતે કાનાને મારી નાખ્યો કહેવાય કે નહિ ?’

ખુરસી તો જવાબ આપે નહિ. ટેમડા ને સાહેબ તો સરખાં, આંહી પૂછવું પણ કાને ?—પોતાને કંઈ ગમ પડી નહિ. કાનો કેદમાં મર્યો એમાં મારો શો ગનો ?—પણ કેદમાં કેમ ગયો ?—કેમ વળી સવરાજમાં બાળ્યો. પણ સવરાજમાં કેમ બાળ્યો ?—લીરડો—કાનાની વાડને—પોતે બાવાડો એટલે—હા—કેદીને ડાગવું નથી પણ ડાગે છે કે પોતે જ કાનાને મારી નાખ્યો કહેવાય.

એટલામાં આવનાર સૌ વાનો કરવા હતા તેમના નરે તેનું મલ્લ ગયું.

‘મિત્રાંબ ! એની માર્ગ કયું, મને એનું મોં છેલ્લું મલ્લ મારવા દો.’

જરાક નીચે ડોક નમાવતો નં ૩૭૪૫ અટકી પડ્યો.
તે સ્થિર બનીને સંભળી રહ્યો.

‘પણ ચોખ્ખી ના પાડી : મનુષ્ય મરણ પછી વધારે
બપોરે જનતો દસે એમ સત્તાવાળા માનતા હાથે છે.’

‘હારતો જે મૃત્યુ સિદ્ધાંતની ખાતર થયું છે તે મૃત્યુથી
તો સિદ્ધાંત વજ્ર જેવો મજબૂત ને ધીરથી જેવો તીક્ષ્ણ
બને છે.’

ટેદીને આ મોટી વાતોમાં કંઈ સમજ ન પડી. પણ તે
હવે રહી શક્યો નહિ :

‘બાર્ડ ! દાની વાત દરો હો !’

જવાબ મળ્યો : ‘... ટેદીની નિશ્ચયારાને ફાંસી દીધી
અને એની માને મૂડું પણ જોરા ન આપ્યું.’

નં. ૩૭૪૫ નાનો હતો ત્યારે તેણે જોયેલું એક દશ્ય
યાદ આપ્યું. ફાંસી પછી મળેલું મૂડું—સર્માં સંબંધીઓને
ટેલું હૃદયવિદારક દોષ છે તે જોયે અનુભવ્યું દોષ તેને
ખબર : પણ પેલાં નાનાં હાકરાંને થાય છે કે મૂડું નહિ—
પણ છવનો બાપ પાછો આવે છે—એ રિથિનિએ તો બહુ-
બહાને ટોલાયી દીધા છે : મા જુ સો ને ને સિં હા સ નો ને.

નં. ૩૭૪૫ ધીમેથી બોલ્યો : ‘બાર્ડ તમે દાની ને શક્તા
હો મારી એક સંગ્રહ કાઢશો !’

‘શી !’

‘જુનનું પાપ કેમ ધોવાય !—’

‘બાર્ડ શક્યોએ જવાબ પાળ્યો : ‘સાનું’ રહ્યાથી—’

ધનધન અવાજ આપ્યો. સાહેબ આબ્યા. મારી દીધી

હોય તેમ નં. ૩૭૪૫નું ચરીર ઊભું થયું ને પાછું પંખો નાખવા મંડ્યું. તેની આંખમાંથી પડતું એક આંસુ, મળવા આવનારા સૌ આશ્ચર્યચકિત બનીને બેઠું રહ્યા.

થોડી વારમાં વળી સાહેબ પાછા ગયા. કાર્થ હિંદુ ઓએ સૌભાગ્ય ચિહ્નો ખસેડવાની ના પાડી હશે તેને ધમકાવવા કે સમજાવવા.

‘અને છેવટ સુધી અણનમ રહીને મર્યો.’ પાછી મંડળની વાતો થડ થઈ.

કેદી રિવાજ મુજબ નીચે બેસી ગયો હતો.

‘પણ . . . આ . . . ને શું હશે!—અંદર અંદર પ્રશ્નોત્તર થવા લાગ્યા—‘પૂછવું છે? આપણે શું કામ!—પૂછોને.’ મળવા આવનારા અંદર અંદર બોલી રહ્યા હતા. એક જણાએ હિન્મત કરી.

‘જે કેદીને ફાંસી થઈ તે તમારો કાંઈ સગો થાય!’

કેદીએ જોયું બેયું : એના મોં પર ઉગ્ર શોક હતો.

‘ના, મેં તો તમારા જેવા પાસેથી વાતચીતમાં તેનું નામ સાંભળેલું.’

મોટા ચક્રેરીઓ અને સુધરેલાઓ એક બીજાની સામે અર્થહરી દટિ નાખી ચૂપ થઈ ગયા.

પણ નં. ૩૭૪૫ એક તરફ માથું ઢાળી આંસુ વોતો હતો—કાના મોટેનાં કે ફાંસી કેદીનાં !

આદર્શ

૧

મૃગ તે એમની ગતિ બહુ જ નાની : એમાં પાછું વર
કરતાં કન્યાઓ વધારે : એટલે જ રા. ' પરિમલપ્રકાશ ' ને
પણે ડેકાલેથી કહેણ આપ્યાં તે પાછાં વાળવાનો વખત
આવ્યો હતો. પણ હેમણું કહેણ તેમની ગતિમાં સારી સ્થિતિના
મણના મોજાદાર આદર્શનું હતું. પ્રીતમલાલ-દીવાન
એકદિસના હેઠાં કલાઈ હતો. પણ રા. ' પરિમલપ્રકાશ ' એ
કહેણ પણ પાછું વાળ્યું. તેમની વિધવા માતાએ ધણી
વિનંતી કરી કે, ' મમા ! આ તક પાછી નહિ મળે ' પણ
' તમને પુરુષ સરજે છે ' એ સોંપા સુતથી પરિમલપ્રકાશ તેની
વાત વાચી દીધી.

રા. પરિમલપ્રકાશમાં ઈર્ષક સજિત હતી એટલે તેને
અંજળ વધારીને પોતાની પુત્રી એના આપવાનો પ્રીતમલાલે
વિચાર કરેલો : એ તણ વખત વિનંતી પણ કરેલી : પણ
રા. પરિમલપ્રકાશે જોખખી ના સુણારી : ' ને કુટુંબમાં આદર્શ
નથી, તે કુટુંબની કન્યા ચારે ન ખરે '.

હવે મારે તમને કહેવું જોઈએ કે ‘ પરિમલપ્રકાશ ’ એ તો તખલ્લુસ છે. ખરું નામ બાલાશંકર નંદરામ મહેતા. પોતે મેદિકમાં એક વર્ષ નાપાસ થયેલા : ખીજ વખત પ્રયત્ન કરતા હતા : પણ આદર્શવાદી હતા. એટલે કે માસિકમાં ‘ પરિમલપ્રકાશ ’ એ તખલ્લુસથી કવિતાઓ લખતા. જનતાના સ્વભાવથી પોતે કંટાળી જતા. હુમ્મયાર્થ જોઈને ત્રાસી જતા. ફૂલનો શોખ રાખતા : રંગના ઉપાસક હતા. શિરીષ પુષ્પ વિષે કહેતા કે એ મારું માનીતું છે—એ ફૂલ એમણે જોયું ન હતું. કારણ કે શિરીષ એટલે સરસડો એ એમને ખબર ન હતી. એક પત્રના તંત્રીએ તેમના હસ્તાક્ષરોમાં છપાવેલું :

તમારું માનીતું ફૂલ :	શિરીષ.
તમારું માનીતું પક્ષી :	ભુલભુલ.
તમારો માનીતો રંગ :	ગુલાબી.
તમારો પ્રિય વિનોદ :	કાવ્ય.
તમારો પ્રિય વિષય :	ફિલોસોફી, ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર, કલા, સાહિત્ય, અને વિજ્ઞાન.
તમારું પ્રિય પુસ્તક :	ઓમ્મર ખખ્ખામ અને કલાપી.

ટૂંકમાં પોતે આદર્શમાં માનતા.

પરિમલપ્રકાશની કવિતાઓ પ્રગટ થતા ગાળી. જે વનુ વર્ષમાં ગણીતા લેખકોની હરોડમાં તેમનું નામ પણ આવતું. માસિકના પહેલા પૃષ્ઠ ઉપર વાંચી વખત, તેમની નજર દેવીનાં વખતનું આવતાં. કોઈ ચા. ચાંદનીપ્રગટે,

‘ પરિમલપ્રકાશને ।’ એ કાવ્ય પણ લખેલું. રા. પરિમલ-
પ્રકાશને લાગ્યું કે પોતે આદર્શ જીવન માળે છે । સાદિત્ય-
સુદિમાં પણ તેમનો દક્ષો છે : દીવાળી દરિયે ઝોઝામાં
ઝોઝા ઝડપ રોકાઈને ‘ ધાર્મિક ’ પણ આવે છે : અને
પોતે બીજું બધું બૂલી સ્વપ્નસુદિની વચ્ચે રહેવા લાગ્યા.
એદિમાં પાંચમી ફેરે પાસ થયા એટલામાં તેમની
૧૬ માતા મરણ પામ્યાં એટલે રા. પરિમલપ્રકાશને શમે
વે નેખને તોડી સીમારવી પડે તેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ.

૨

પરિમલપ્રકાશને તોડી તે મળી : એક જગમાં કારકુન
તરીકેની, પણ રૂપિયા, આના, પાઈ સાથે એ રસ-
કાદિત્યજ્ઞાનો મેળ લાનો નત્રે । મિત્રોએ ધલું સમજાવ્યું
કે ‘ કાર્ક । પડ્યા રહેા, ધીમે ધીમે આમજ વધવાની
તા આમાં છે. ’ પણ સાદિત્યસુદિમાંથી ખસી જવાની બીકે
પરિમલપ્રકાશ એ તોડીને પાણીયું બાપું, અને તે દિવસે
તેમણે બે કવિતા લખી : એક ‘ તને ’ અને બીજી ‘ મને. ’
‘ તને ’ એટલે કવિતા દેવાને. ‘ મને ’ એટલે મને પોતાને
પાડી તે એક રઠવામાં એસિટન્ટ માસ્ટર નાના. હાકરાઓ
લલમ ખરે, ‘ સાદેન । ’ રીતે બોલાવે, પોતાની ‘ કવિતા ’
હાલસમાં સમજાવવાની તક મળે, અને વધુમાં કેટલાય
હાકરા જેવા મિત્રો મળવા આવે, આ સપત્તું રા. પરિમલને
એવું રવનોવ લાસવા માંડ્યું કે તેમનું જીવન સુખમાં પસાર
કરા લાગ્યું : એમને કાર્ક ‘ મોટા ’ મજાગ માણસો ઝોળ-
ખતા નહિ : અને એ કાર્કને ઝોળખતા નહિ.

શાંત એકધારું જીવન ચરે ક્યું.

પણ એમનો રસિક જીવડો એમ કાંઈ શાંતિ રાખે તે
તો સર્જન જૂની સૃષ્ટિમાં સર્જન જ શાનું યાવ ?—એક દિવસ
ફરતાં ફરતાં જઈ ચડ્યા કન્યાચાળા પાસે. એ જોવા તે
ગયા હતા નિર્દોષ કન્યાસૃષ્ટિ : પણ સાથે સાથે કન્યાચાળામાં
મહેતીજીઓ પણ જોવાઈ ગયાં. એમાંથી એક એમને પ્રેમસ્ત્રી
જેવાં લાગ્યાં. એમની આંખમાં મધ્યેરો વિલાસ લાગ્યો.
અને વિલાસની પાછળ પ્રેમની સેતાફૂકડી—તેનમાં રમત
તારવિયા જેવી દેખી. તારવિયાવાળી એ તારાને પેતાનો
કરી ત્યારે જ તેમને શાંતિ થઈ.

પણ આ સૃષ્ટિમાં એક દુઃખ છે. દરેક મહા સ્ત્રીનું
પૈસા બેસે છે અને વેપારીઓને કમખખત મારતરોએ મજા
શિખવાડયું છે એટલે એ તો પૈસા વિના સ્ત્રીન આપણને
ના પાડે છે. શ્રી પરિમલપ્રકાશ જરાક હાથના છૂટા વસ્ત્રો
રહ્યા સાદિત્યકાર. એટલે બે ચાર મિત્રો એમના જોવા
મળે ત્યારે તો એ છૂટ પણ રાગમહારાગ જેવી થઈ
ગતી. કાંઈને કાગળ લખવો પડે એ કાંઈ સરકારી
પૈસાનું કચર ન વપરાય : એમાં તો મુંઝર કચર, મુંઝર
'ડિઝાઈન' અને પાછો પોતાનો મુદ્રાલેખ 'સ્ત્રી તમામજી
કાર્યનેન'—એ પણ જોઈએ. પરિમલપ્રકાશનાં વધુ ગિરજો
વાળું કહેતાં કે તમે હવે તો કાંઈક ધંધોપાણી કરો તો સર્જન
પણ 'કોસવડ' ના ધાવડામાં, એક નિબંધ, એક નવલકથામાં.
અને એક કવિતામાં એમ ચાર ઇનામોની રમ
કન્યા સૃષ્ટિ સાને, અને તંત્રીઓના ધડમાર લેખો મળ્યા.

દાગલોની સામે, શ્રી પરિમલપ્રકાશ કાર્ધ આમજ વધી
 રહ્યા નહિ એ હતા તેવા ને તેવા જ રહ્યા ને સર્જનમૂળના
 સાદિત્ય સાથે સર્જનમૂળનો પ્રશ્ન—‘ હું દોચોળું કે ઉઠાડું ! ’
 આવીને બિભે રહ્યો.

૩

ખિચારા પરિમલપ્રકાશ ! અંતે નર્પદિ પેલી કલમ સામે
 શિર ઝુકામું હતું તેમ ઝુકાવતા છતાં—એક સવારે સાડા
 આઠે—સાડા આઠે વર્ષના સાદિત્યજીવનના માળા પછી,
 અને દોઢ ઇંચ દિવાળીના ખાસ અંકોના લેખો માટે મામલ્લી
 છતાં—દાયમાં પેલી રમિક લાકડી લઈને પાન ચાવતા
 ચાવતા ‘ ટપુચન ’ કરવા નીકળ્યા. દુનિયાની પદમાળ જ
 એવી છે. નહિતર કંઈપણના આ સ્વામીને, આ સૃષ્ટિની
 ઉપાધિ—વિજયકાંત, હર્ષકાંત, મુષાકાંત—એમ તથુ તથુ
 ‘ કાંત ’ની ‘ તથાણું પૂર્તાણું ’ જેવી નાલસૃષ્ટિ જ સા
 માટે હોય ? દુનિયાની પદમાળ જ એવી છે.

જે ધેર તથા ત્યાં ઝોઝરીમાં આરામપુરથી ઉપર
 એક આલેક વચની ફપતરી ઓ બેડી હતી : તેની પાસે
 આક—દસ વર્ષના ચૌર હાથે રમતો હતો.

પરિમલપ્રકાશને જોતાં જ ‘ આવો માસ્તર સાહેબ ! ’
 કહીને, લલના જમાનામાં જે કચાઈબરેલો વિવેક ‘ માસ્તર
 સાહેબ ! ’ પ્રત્યે લોભ ખનાવે છે, તેવો વિવેક કરીને ખાઈ
 બેડી થઈ ગઈ. તેનું સચકત ધાટીયું મુંઝર ચરીર પરિમલ-
 પ્રકાશ જોઈ રહ્યો.

‘ માસ્તર સાહેબ !—અમારો વિભુ જરાક ગણિતમાં નબળો છે, એટલે આપને બોલાવ્યા હતા. ’

કમળખત ગણિત ! એ પાછું એનું એ. લોકોને ‘ ટ્યુશન ’ પણ ગણિતનું જ જોઈએ. રૂપિયા, આના, પાઈ. ત્યાં પણ પરિમલપ્રકાશને એ જ ઉપાધિ.

‘ સારું. ’ પરિમલપ્રકાશ મોટેથી બોલ્યા. એમના અંતઃકરણની આંખ સામે વિજયકાંતે મંગાવેલા ખૂટ અને સુધાકાંતનાં મોઝાં બન્ને તરવરતાં હતાં. અને મોચી અભણ છે તેથી પરિમલપ્રકાશને ન ઓળખતાં, ને વેપારી બણેલો હોય તેથી ઓળખીને—બન્ને પૈસા તો લેવાના જ.

બીજો દિવસથી પરિમલપ્રકાશ નિયમિત સાડા આડે ઘેરથી ઊપડે છે. અને ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજના પેલા માયાફાંસ દાખલાઓ ફૂટી ઘેર આવે છે. એક દિવસ નિયમ પ્રમાણે ‘ ટ્યુશન ’થી પાછા આવતા હતા, ત્યાં તેમના પિતાના મિત્ર, વૃદ્ધ નરજોરામ મહેતા, લાકડીનો ટોકા લઈ સામે આવતા દેખાયા. પરિમલપ્રકાશ એને મળવાના હેતુથી જરા થોભ્યા.

‘ કોણ ? ’—હોસા પાસે આવતાં આંખ પાસે હાથ રાખી પરિમલપ્રકાશને નિહાળવા લાગ્યા.

‘ એ તો હું પરિમલપ્રકાશ. ’

‘ કોણ બાલો ? ’

‘ હા, હા. હું બાલો. ’

‘ આમ ક્યાં જઈ આવ્યો ? ’

‘ જરાક મેનાબહેનને ત્યાં ગયો હતો. ’

‘એ...૧’—ડોસા જરા ધંબારીને બોલ્યા ‘સાંકરે છે મયા, અમે સૌએ કનું હતું કે બાર્ડ રૂપાળો છે, પર સાકું છે, ને વ્યવું નહિ મળે, પણ એક મારું હુંદું—આજ તો મણી કારવીને બાજરી બની ગયો હોત. અને એ જ મેના બાર્ડ તારાં ધણિયાણી હોત. અપસરા જેવી છે. આજ હવે એને ત્યાં હેઠરાને બસાવવા બતો હર્ષણ.’

‘હા.’ હોણુ રવરે પરિમલપ્રકાશ બોલ્યા. મેનાનું મોહક રૂપ તેમની આંખ સામે ખડું થયું. પણ એ બધું હવે મૂગજાની સ્પષ્ટિ જેવું હતું.

ડોસાથી છૂટા પડી, જરાક મંદગતિથી, અને બૂત-કાળનો પમાતાપ કરતા થર તરફ વળ્યા : પણ એટલામાં ‘રા. પરિમલપ્રકાશ’ એ સરનામાના, પોસ્ટમેને સામે ધરેલા ક્વરથી, તેમની વિચારસૃષ્ટિ ઘેરાઈ ગઈ.

સામે પોસ્ટમેન બિંબો હતો. ‘આ નામ તમારું છે !’
—નવો હોવાથી પૂછવા બિંબો રહ્યો.

‘હા.’

પરિમલપ્રકાશે ક્વર ફેલાવ્યું. ક્વરમાંથી નીકળ્યું—જેમ કુંચર બોલતા હોઈ નીકળે તેમ—એક વંત્રીનું ફરિયું.

‘રા. બાર્ડશ્રી,

‘આ વખતનો’ દુનિયાની અંક’ સર્વાંગ સુંદર બનાવ-વાનો છે. તેમાં તમારો લેખ અગ્રપૃથ પર મૂક્યો છે. તો હવે હેત્યા પૃથ પર મૂકવાનો બીજો એક લેખ તુરત મોકલી આપારી કરશે.’

સામે સાર્કિક સાથે બટકાતા બચી જવા માટે પરિ-મલપ્રકાશ એક તરફ ફરી, કાગળ હાથમાં લઈ તેની ઢીલ્લી

ન દેખાય તેવી કરચ કરી નાખી, પાસેની ગટરમાં ફેંકી ચાલતા થયા : એમના ગુસ્સાથી બોલાયેલા ‘આમાં જ બધું ગયું’ એ શબ્દો સાંભળીને સાર્ધકલવાળો બુવાન હસતો હસતો પાછો ફર્યો. ‘કેમ પરિમલપ્રકાશ ! શાના ઉપર ગુસ્સે થયા છો ?’

પરિમલપ્રકાશે જાંચે જોયું. પોતાનો અનદાતા—એક વખતની પોતાની મેનાનો વર—સામે જમો હતો.

‘અરે ! બાઈસા’બ હું તો આ કાગળ ફાડીને નાખી દીધો તેની વાત કરતો હતો—સહેજ અમસ્તો. ક્યાં ગઈ આવ્યા ?’

‘મકાન બંધાય છે તેની તપાસ કરી આવ્યો.’

‘એમ ?’ ‘કેમ મગ્નમાં છો ના ?—’

પરિમલપ્રકાશને હવે સામે જમું રહેવું અસહ્ય લાગ્યું.

‘હા.’

‘ચાલો સાહેબજી !’

સાર્ધકલ જિપડી ગઈ; પરિમલપ્રકાશ થોડે મુઠ્ઠી તેની પાછળ જોઈ રહ્યા. પાસેના ટાવરમાં સાઝા હસતો ટકોરો ચર્તા મગીને ઉતાવળે ઘર તરફ દોડવા લાગ્યા ! પણ તેમના મગમાં બપુંકર મોટો અવાજ થયા કરતો હતો. ‘મારી મેના !’

માછીમારનું ગીત

જ્યાં જરા બોમ જેવો નિર્મળ રિયો છે, જ્યાં ચોખ્ખાં
અચાપ પાણી, સ્વચ્છ મનુષ્યના મનની માફક હેમે ચડે
છે પણ તોફાને ચડતાં નથી, જ્યાં સંખ્યાનાં લાખો રંગથી
ભરેલો સાગુ રિયાની દેવી હમેશાં પહેરે છે, જ્યાં નીલમ
જેવા જળમાં સોનેરી, રૂપેરી તારાની માફક માહલીઓ
ફૂટી રહે છે, એક એક કરોડ તરંગમાં ઊછળતાં સમુદ્રફીણ
ત્યાં પવિત્ર મનુષ્યના સ્મિત જેવાં મુંદર દેખાવ છે, જ્યાં
નાખી નજર ન પડે એટલે દૂર જલસુંદરીઓ હરખડી
અને હરશેજી નૃત્ય કરે છે, જ્યાં મૂંઝા શબ્દોમાં
સચરાચર ગ્રાણી બર્ષા છે, જ્યાં પવન નહિ પણ પ્રેરણા ને
પવિત્રતા જ આવ્યા કરે છે, જ્યાં રસમુંદરી જેવી ઉપા,
રિયાની જૂરી ચાદર ખસેડતાં પહેલાં, ઝગ્ગેદની ઝગ્યા જેવું
સુંગીન જગ્ગવે છે, ત્યાં દિંદી મદાસાગરને કિનારે મદાસ
પાસે માછીમારના નાના નાણુક ચૂપધાંથી વસેલું એક
અત્યંત મુંદર ગામ હતું. તેને ફરતી નાગિયેરીનાં ઝાંડોની

ઘટા હતી. આસપાસ જંગલ હતું. છોપમાં બેઠેલ મોતી જેવું તે સુંદર દેખાતું.

આ ગરીબ ગામમાં એક વૃદ્ધ માછીમાર રહેતો હતો. સાઠ સિતેર વર્ષ થયાં દરરોજ સવારે તે સાંજે, એણે હિંદી મહાસાગરના રૂપને નિહાળ્યું હતું. એ બાળક હતો. ત્યારે મહાસાગર યુવાવસ્થાનું રૂપ ધારીને ગર્જતો હતો. આજે ન્યારે તે વૃદ્ધ થયો ત્યારે દરિયો સ્વચ્છંદી બાળકના જેવું રૂપ ધારી રહ્યો હતો. એમાં પાણી એટલાં જ હતાં, કાંઠો એવો જ ચોખ્ખો હતો, રેતીમાં એટલી જ સોતેરી રૂપેરી છીપો હતી, માછલીઓ એની એ જ હતી, માત્ર એકલો માછીમાર જ વૃદ્ધ બન્યો હતો.

આ માછીમારની પાસે એક બે અમૂલ્ય વસ્તુ હતી. એની પાસે દુનિયાની કવેરાત તુચ્છ કાગે. બરદરિયે નીલાંકાળાં પાણીમાં અકસ્માત હાથ પડેલી છીપમાંથી મળેલું, રતિની નશાબરેલી આંખ જેવું, એક સુંદર મોતી તેની પાસે હતું. ન્યારે એ જીવાન હતો, ન્યારે મહાસાગરનાં પંદર પંદર માર્ગજનાં પાણી કાપીને સાંજ પડ્યે પોતાના ત્રાપાને કાંઠે પહોંચાડવાની એનામાં શક્તિ હતી, ન્યારે દરિયો રમવાના મેદાન જેવો લાગતો હતો, ત્યારે એની વહુના ગળામાં પહેરાવવા માટે મોટા શકાનશાહમાનુને ૫૪ ન મળે એવું આ મોતી તેણે હાથ કર્યું હતું. એ વખતે એની જીવાની હતી. એને જમીન કરતાં દરિયો વધારે વહાલો લાગતો. જમીન ઉપર એ મૂંઝાઈ જતો, હોંશમાં મારીને મોઝાં ઉપર ચડવા પ્રેતરવાનો મગ્ન માણસમાં જ એક ક્ષણ વિભાવ્યું હતું. એ ખરેખર દરિયાનો જ બન્યો.

હતો. જુવાનીમાં તો એ એ જ જણાનો ભક્ત હતો : દરિયાનો અને એની જુવાન વહુનો. એ બેમાં કોણ વધારે વધારું એમ તો કોઈ માછીમારને પૂછ્યું તો એ જિયારો મમયાર્થ જતો; એ કંઈ બોલતો નહિ. બંને સરખાં વહાલાં, પણ કોણ વધારે વહાલું એ કેમ ખબર પડે ? જેમ માતા એ બાળકમાં કોણ વધારે વહાલું એનો જવાબ નથી આપી શકતી તેમ આ માછીમાર પણ કંઈ જવાબ આપી શકતો નહિ. એક રહે ને એક જાય, એવી અવસ્થા સાચો પ્રેમ ક્યારેય છૂપી શકતો જ નથી. પણ માછીમારને દરિયા કે વહુ વિશે ન પૂછો તોપણ પેલા મોલી સિવાય એક બીજી એવી જ અમૂલ્ય વસ્તુ એની પાસે હતી. જીવનની કોઈક પત્રે જ, મહુ સાચવી સાચવીને પ્રેમથી એને એ લગાવતો, પોતે આનંદ પામતો, ને પાછો ધીમેથી એને મૂકી દેતો. એ વસ્તુ પણ દરિયામાં જ મળી મઈ કહેવાય. રત્નાકર વિના બીજો ક્યાંથી આવ્યાં રત્નો મળે ?

આ વસ્તુ તે એની વહુએ એક સાંજે દરિયામાં આપેલું ધીન હતું. એ જુવાન હતો ત્યારે તેને એ મળ્યું હતું. અને છ મુઠી તેણે એને જતાનથી સાચવ્યું હતું. એક વખત સ્વચ્છ માંત્રી ખીલી હતી. જૂઠું બોમ, દૂધ જેવા દરિયા પર, અનેક તારાઓથી ભરેલું વસ્ત્ર ધરી રહ્યું હતું. આવી રંગિયામય રાતે મેઘાનમાં ફરવાનું મન કેને ન થાય ? માછીમારને પોતાના મેઘાન પર, જે ધડી ફરવાની મરજી થઈ. અને જુવાન વહુ વિના એકલા ફરવાનું કાવે જ નહિ,

એટલે એને પણ સાથે લીધી. ઘાટા જંખૂડિયા રંગની આકાશી કોરવાળી સાડી પહેરીને એ પણ દરિયાના મેદાને બે ધડી સફર મારવા ચાલી. હોડકું દરિયાના શાંત તરંગો પર ધીમે ધીમે આગળ ને આગળ ચાલતું ગયું.

માછીમારને પોતાના કાંડા પર તો વિશ્વાસ હતો જ, પણ એથી વધુ તો પોતાના દોસ્ત દરિયા પર એને અતડદ વિશ્વાસ હતો. એ વારંવાર કહેતો કે દરિયો મને કોઈ દિવસ દગો નથી દેવાનો. એનાં પાણી જોઈને મને પ્રેમ છૂટે છે. એનાં તોફાન જોઈને મને નાચવાનું મન થાય છે. એની શાંતિ જોઈને ગાવાની ધૂન ચડે છે. દરિયો મને કોઈ દિવસ નહિ કુખાવે એ વાત ચોક્કસ છે.

આજ તો રણિયામણી રાત હતી. દૂધ જેવી ચાંદની; શાંતિભર્યો સાગર; કંડો મધુર પવન; લાખખો તારાથી શણગારેલી રજની રાણી; અને માછીમાર પ્રેમની પ્રતિમા જેવી જુવાન વહુની નવો સાડીની સુગંધી સોડમાં ભરાઈને ખેડો હતો. વહુનું કાળું તેજસ્વી વદન હસું હસું ચર્ચ રહ્યું હતું. વહુની આંખમાં પણ આજે કોઈ અજબ તેજ હતું. રાગ અને પ્રેમની વચ્ચે લીંડાળે ચડી હતી. રાગ હતો કે પ્રેમ એ ખબર નથી, પણ માછીમાર વહુનો તંદુરસ્ત હાથ મરડીને ગાત્ર પર બે ચાર હેતની નિગ્રાની મૂકવા અંધીરો બની રહ્યો હતો અને વહુ આવા તોફાનની આઘા રાખીને મસ્તીખોર નસાબરી આંખે માછીમારને નિહાળી રહી હતી. અથવા માછીમારને તોફાન કરવા આમંત્રી રહી હતી.

જેવું હોડકાંની બંધી રમત ગાજુનાર માછીમાર પેલની વહુને ગાત્ર પર ડેતથી જરા ટાપડી કમાવીને જ

અટકી ગયો. સમતોષપણું ખોઈને પાપ્ત્રીથી તરબોગ વધાની
સગલ ભોગવવાની ધમ્મ ન હતી.

તેણે વદુનો દાથ પકડ્યો; વદુએ દાથ પાછો સેરવ્યો.
પશુ માહીમારે તે હેઠપો નહિ. 'રખખી! રખખી! આજ
તો હવે એક ગીત ગા.'

'કયું માઈ!'

'રેલું—તારી દાદીએ સિખવાયું છે તે; એતું કોઈને
નથી આવડતું. એ ગીત એકલું જ છે અને તને એકને જ
આરકે છે. બસ, આજ તો એ ગીત ગા.'

રખખીની દાદીએ જૂના વખતથી મોંપાકમ્મ
જગવાઈ રહેલું એક અદ્ભુત દલકવાયું ગીત રખખીને
સિખવાયું હતું. દાદી મરી ગયા પછી રખખી સિવાય
ખીલ્ય કોઈને તે આવડતું નહિ રખખીએ એ ગીત એક જ
વખત શરૂપૂતમનો રાતે ગાયું હતું, અને તેની દલક,
મીઠાસ, તેજ અને વાતાવરણથી માહીમારો ગાંઝ ગાંઝ
થઈ ગયા હતા એ લોકગીતમાં પ્રેમનો, રાગની, મસ્તીની
એવી એવી વેદના બરી હતી કે ફરીવાર એ ગીત કોઈ
માહીમારે રખખીએ સંભળાવ્યું ન હતું. સંભળાવ્યું હોત
તો, સોમરસના અનધિકારીનો માફક કે સિંદણના દૂધની
એમ માહીમારોના નજગા દેહ આટલું રસાયન શરવો શક્ત
નહિ એ લોકગીતમાં વીધી નાખે તેવા હજારો શબ્દો
હતા. માહીમારો સોમરસ માટે તેપાર ન હતા. રખખીએ
કોઈ દિવસ એ ગીત ગાયું ન હતું, નહિ તો અપાત્રે રહેલી
વિધાની માફક દેક તોફાનો જમત.

આજે રખખીને માછીમાર કનૈયા જેવો રૂપાવો લાગતો હતો. રાતની રાણી તો 'રાધા તું ગોરી ગોરી'ની જેમ કાંઈ અજબ બની રહી હતી. અને રખખી પોતે સ્ત્રીની આખી જીવાની વીતી જાય ત્યારે એકાદ વખત દર્શન માત્ર દર્શ જાય છે એવી, પ્રેમ અને રાગની હીંડોળ બરેલી અવસ્થામાં હતી. હોડકું સ્થિર બન્યું હતું. માછીમાર ભૂરા ભૂરા પાણી ઉપરથી નજર ફેરવી કંઈ વહુને નિહાળવા લાગ્યો. અને રખખીએ પોતાની દાદીએ બતાવેલી હલકથી એ અજબ અને અદ્ભુત લોકગીત હોડ્યું.

છેલ્લામાં છેલ્લી ટોચ પર ચડેલા સાચા દિવસના રખખી મૂળતરુનો જેવા છે : અવિનાશી.

રખખી જે ગાઈ રહી હતી, તેમાં ધણું ધણું બળું હતું. એ હલક અજબ હતી, પણ રખખીની સરળ મીઠાસ તો હૃદય મેદી નાખે તેવી હતી. મૃત્યુ કરતાં પણ વધારે બળવાન એવા પ્રેમનું એ ગીત હતું. સાત સાત સાગરને વીંધીને મેઘસી રાતે પ્રિયતમને મળવા જનારી પ્રિયતમાનું અને આવી જ રાત્રે મળવા માટે પ્રિયતમને આમંત્રણ કરનાર પ્રિયતમાનું—એવું એવડું રસાવન એક જ મીઠામાં મૂંઝેલું હતું. મળવા આવે તો આવી જ રાતે આવજો, બીજી રાતે આવતો નહિ એમ આહવાન કરી રહેલી પ્રેમની મુર્તિ એમાં ખડી ધર્મ હતી. અને એ મીઠામાં પ્રેમનાં તાફાન, પેદના, અચા, તિરક અને જ્યારે જ્યારે ભારમાર જલકનાં હતાં. પ્રેમનું તપ ન

ફરીફરીને ગાવા લાગ્યાં. ફરીફરીને ઝીલવા લાગ્યાં. એકું ગીત તે બંનેનું બની ગયું. માછીમારને એ ગીત આવડી ગયું.

પણ વહુએ કહ્યું હતું કે ‘ જોજો માછીમાર! આ ગીતને આવી હલકથી ક્યારેય ગાતો નહિ. કાઈ એને સમજશે નહિ. એ ગીત સાંભળીને, માછીમારો તાડી પીવા દોડશે, દાડ પીવા દોડશે, ધરક કરવા દોડશે, અને જોમ શેતાનની સેના છૂટે તેમ વિકારમાત્ર છૂટા થશે. એ ગીત સાંભળનારાઓમાં અજબ જોર ને અજબ સંયમ જોઈએ; જોજો, બૂલેચૂકે આ ગીત ગાતો નહિ. દાદીએ ગાવાની ના પાડી છે. છોકરાંથી છાશ પીવાય નહિ. કાઈને આપતો નહિ એના કરતાં તો દરિયામાં જ દફનાવજો. ’

એ દિવસે ગાયેલું ગીત વહુએ પછી ફરી વાર. ક્યારેય ગાયું નહિ. માછીમારે એને ફરીફરીને મનમાં સંજારે રાખ્યું. અને જોતું એતું મોતી હતું. તેતું આ ગીત બની ગયું. મોતી જોમ વહુની યાદ આપતું, તેમ ગીત વહુને સંજારી આપતું. પછી કાળે કાળે વહુ તો ગઈ, માછીમાર વૃદ્ધાવસ્થામાં એકલો થઈ ગયો. પણ દરિયો રસો, પેતું મોતી રતું ને આ ગીત રતું.

ઘુલાન માછીમારે વૃદ્ધાવસ્થા સુધી જ એક જ અનુરૂપ ગીતને ઝંઘરી હતી તેમાં એક તો પેતું મોતી હતું ને બીજું આ ગીત હતું. વહુના મરણ પછી તો માછીમાર દરિયા ખડે જ છલો હતો. મોતી નિહાળતું, ગીત ગાતું ને દરિયો તેડતો. પણ, એ વૃદ્ધ બન્યો ત્યાં સુધી આકલો જ રહ્યો.

કરે' રાખતો. આ બધા છવનમિત્રોને પોતે પ્રેમથી
લમ્પવતો ને તેમની પાસેથી પ્રેમ મેળવતો. ત્યારે જૂરા
દરિદ્રામાં એકલો દોષ ત્યારે જ માછીમાર એ ગીત ગાતો.
એક દિવસ માછીમારોનો ઉત્સવ દિન હતો. નવા
દહુવાર સંપન્નને જાગન લોકની આનંદ પ્રદર્શિત કરવાની
રીત પ્રમાણે મીઠાઈ ઉપરી દારૂની મળ આપવા સૌ સભ્ય
વધ દયા; એટલામાં એક જુવાને કુટુંબ ને સોંપે જીત્યું કે
માથે ૨૬ માછીમાર પાસે; એને એની વડુ પાસેથી ને
ગીત માન્યું છે તે ગવરાવીએ.

માછીમારો આવ્યા ત્યારે સાંજ પડતી હતી, વચવા
પૃથ્વીના મનુષ્યો દિવસે જોડલા જુદા જુદા રસ અનુભવે તે
બધામાં પીછી બોળાને મોઈએ આકાશને રંગી લીધું હતું.
એનું હલ લાગપૂમધાન દોષ તેને માટે આ સમયે અનેક
સંદેશ, અનેક વાતો, અનેક ગુપ્તમત્રો ભર્યાં દોષ છે.
માછીમાર પોતાની જુવાન વડુની સાદીના રંગ આકાશમાં
નિહાસતો બોલો હતો, એટલામાં આ ટોળાના નાવકના જોડો
રેલો જુવાન માછીમાર આવ્યો. એસતાં જ બોલ્યોઃ
'આજે હું શોખમાં છે. તમે રેલુ ગીત ગાશો ?'
'હું' ।'

'રેલુ તમારી વડુ પાસેથી સ્વીચ્છા છે તે.'
'હા-રે... હા... કાં ?... પણ બીજું ગાઉં તો ?'
'તો એ તો એ જ. આજ સૌને સંભળવું છે ।'
'એમ ।'

તે પરીકર જાણ આપ્યા વગર આકાશમાં નેઈ

રહો સંજ એવો મુંઝવે દત્તી જે રાત્રિ પાસે મુંઝવે જાણે
આત્માનો આવી રહ્યો દત્તી. આવી રહે એ જોઈ નહીં જઈ
મહાભારતનો છાં પન્ન વગાડાયેલ દત્તી જાણે.

‘અમારામાં કોઈકું’ ધાંતવામાં સોયો ફેલિયાર મેન
જે જે કરે તેવી રીતે જો મેન સોયો આવળ માર.’

આમન ધોઈ પેટીયો નહીં, પન્ન પામેયો મારું જોઈ
મળાવું. ‘મેલી પેટીયો જો કું જ આપું!’

મહાભારતનો મળાવું. ‘અમારો જોઈ જોઈ
જોઈ મળાવું જોઈ મળાવું.’

‘અમારો જોઈ મળાવું જોઈ મળાવું.’

મહાભારતનો મળાવું જોઈ મળાવું. ‘અમારો જોઈ
જોઈ મળાવું જોઈ મળાવું. ‘અમારો જોઈ મળાવું જોઈ
મળાવું.’

‘અમારો જોઈ મળાવું જોઈ મળાવું. ‘અમારો જોઈ
જોઈ મળાવું જોઈ મળાવું. ‘અમારો જોઈ મળાવું જોઈ
મળાવું.’

‘અમારો જોઈ મળાવું જોઈ મળાવું. ‘અમારો જોઈ
જોઈ મળાવું જોઈ મળાવું. ‘અમારો જોઈ મળાવું જોઈ
મળાવું.’

‘અમારો જોઈ મળાવું જોઈ મળાવું. ‘અમારો જોઈ
જોઈ મળાવું જોઈ મળાવું. ‘અમારો જોઈ મળાવું જોઈ
મળાવું.’

તેને હવે તે સાંભરી. 'આ હા હા ત્યારે એ ગીત—એ ગીત
તો ખેલું !'

'તેમ ક્યાં જો ? ક્યારે ગાય છે ?'

'તુદ માછીમાર તો દરિયામાં પહોંચ્યો. હું જ તેને
મૂકી આવ્યો.'

'બસ ચાલો, પીઠો પકડીને આજ એની પાસેથી
સાંભળવું છે તે ચોક્કસ છે. આ મોતી આપીને તેણે તને
દીધો. ચાલ, એ પાંખું એને આપી રવું છે.'

માછીમારો કપાટાખંચ દરિયા તરફ જીપક્યા થોડી
વારમાં સખ્દો સખ્દ ન સંભળાય તેમ ગીતના સ્વર આવવા
લાગ્યા. તુદ માછીમાર માતો હતો. પશુ આજે એ રાત ને
માનરો બંને જુદા હતા. આજે એ ગીત મરી મધું હતું.
આજે તો બંને માછીમારનો આત્મા સખ્દરૂપ મનીને
ધીમે ધીમે જાંચે ને જાંચે મરી રહ્યો હતો !

માછીમારો પાસે ને પાસે જતા લાગ્યા. ગીત વધારે
સ્પષ્ટ થવા લાગ્યું. વિરહ ને બધા એટલાં દર્દાં, પ્રેમ ને
વિયોગ એવાં બર્ધાં દર્દાં કે સાચી બધાનો; સાચા પ્રેમનો,
સાચા આંશુનો બંને તુદ માછીમાર સાદ કરી રહ્યો હતો !
એ ગીત ન હતું સાદ હતો.

એજે દૂર દૂર પોતાના દોસ્ત દરિયાના તરંગ પર,
હજારો રંગની સાગ્રી પહેરીને ટાપ કરતી પોતાની જુવાન
વક્ત્રી દોષ કે ગમે તેમ પશુ તે સાદ કરી રહ્યો હતો
અથવા સાદ દર્દ રહ્યો હતો.

પહોલેથી છેલ્લે સુધી

૧

ખુશાલ જ્યારે અઢાર આગ્યો ત્યારે નીતાંજન
ઝાડમાં પર સોનેરી તડો અગડતો હતો. મેંઢીની સાક્ષી
ફેલ્યકડીઓ રમી રહી હતી. એક લીમડાની ડાળ પર
એસીને અઢાલે ડાવડ બોડાલી હતી. સુટિ નવો એ પહેરીને
આનંદ કરી રહી હતી.

અને પુરના રૂપાળા ન ડાવ તોપજ રૂપાળા ગમે
તેમ જુવડાળી સ્થિતિ હતી. સાવ, એક, એકીત એક
અડસકિયું, અડસકિયું વડુમાં, બોનવુપવાસને દિલ એકે
વાડે ગાંધે ફોલ.

અઢાર એ નેડેડરેડો આઢરીત આપીને વડન
કડડ આપીને મેડી ત્યારે અઢાર કડડ નવાજ આપીને
લેડા આપીને મેડી કડડ નેડેડરેડો આપીને વડન
કડડ આપીને મેડી કડડ નેડેડરેડો આપીને વડન
કડડ આપીને મેડી કડડ નેડેડરેડો આપીને વડન

અઢાર આપીને મેડી કડડ નેડેડરેડો આપીને વડન

આને દેદનો રાજ્ય 'પ્રાણ' આવે છે માટે પૃથ્વી રૂપાળી
રૂપાળી બની. છે. ' ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦ ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦ ૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦ ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦ ૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦ ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦ ૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦ ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦ ૨૦૧ ૨૦૨ ૨૦૩ ૨૦૪ ૨૦૫ ૨૦૬ ૨૦૭ ૨૦૮ ૨૦૯ ૨૧૦ ૨૧૧ ૨૧૨ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫ ૨૧૬ ૨૧૭ ૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦ ૨૨૧ ૨૨૨ ૨૨૩ ૨૨૪ ૨૨૫ ૨૨૬ ૨૨૭ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૦ ૨૩૧ ૨૩૨ ૨૩૩ ૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬ ૨૩૭ ૨૩૮ ૨૩૯ ૨૪૦ ૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦ ૨૫૧ ૨૫૨ ૨૫૩ ૨૫૪ ૨૫૫ ૨૫૬ ૨૫૭ ૨૫૮ ૨૫૯ ૨૬૦ ૨૬૧ ૨૬૨ ૨૬૩ ૨૬૪ ૨૬૫ ૨૬૬ ૨૬૭ ૨૬૮ ૨૬૯ ૨૭૦ ૨૭૧ ૨૭૨ ૨૭૩ ૨૭૪ ૨૭૫ ૨૭૬ ૨૭૭ ૨૭૮ ૨૭૯ ૨૮૦ ૨૮૧ ૨૮૨ ૨૮૩ ૨૮૪ ૨૮૫ ૨૮૬ ૨૮૭ ૨૮૮ ૨૮૯ ૨૯૦ ૨૯૧ ૨૯૨ ૨૯૩ ૨૯૪ ૨૯૫ ૨૯૬ ૨૯૭ ૨૯૮ ૨૯૯ ૩૦૦ ૩૦૧ ૩૦૨ ૩૦૩ ૩૦૪ ૩૦૫ ૩૦૬ ૩૦૭ ૩૦૮ ૩૦૯ ૩૧૦ ૩૧૧ ૩૧૨ ૩૧૩ ૩૧૪ ૩૧૫ ૩૧૬ ૩૧૭ ૩૧૮ ૩૧૯ ૩૨૦ ૩૨૧ ૩૨૨ ૩૨૩ ૩૨૪ ૩૨૫ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૮ ૩૨૯ ૩૩૦ ૩૩૧ ૩૩૨ ૩૩૩ ૩૩૪ ૩૩૫ ૩૩૬ ૩૩૭ ૩૩૮ ૩૩૯ ૩૪૦ ૩૪૧ ૩૪૨ ૩૪૩ ૩૪૪ ૩૪૫ ૩૪૬ ૩૪૭ ૩૪૮ ૩૪૯ ૩૫૦ ૩૫૧ ૩૫૨ ૩૫૩ ૩૫૪ ૩૫૫ ૩૫૬ ૩૫૭ ૩૫૮ ૩૫૯ ૩૬૦ ૩૬૧ ૩૬૨ ૩૬૩ ૩૬૪ ૩૬૫ ૩૬૬ ૩૬૭ ૩૬૮ ૩૬૯ ૩૭૦ ૩૭૧ ૩૭૨ ૩૭૩ ૩૭૪ ૩૭૫ ૩૭૬ ૩૭૭ ૩૭૮ ૩૭૯ ૩૮૦ ૩૮૧ ૩૮૨ ૩૮૩ ૩૮૪ ૩૮૫ ૩૮૬ ૩૮૭ ૩૮૮ ૩૮૯ ૩૯૦ ૩૯૧ ૩૯૨ ૩૯૩ ૩૯૪ ૩૯૫ ૩૯૬ ૩૯૭ ૩૯૮ ૩૯૯ ૪૦૦ ૪૦૧ ૪૦૨ ૪૦૩ ૪૦૪ ૪૦૫ ૪૦૬ ૪૦૭ ૪૦૮ ૪૦૯ ૪૧૦ ૪૧૧ ૪૧૨ ૪૧૩ ૪૧૪ ૪૧૫ ૪૧૬ ૪૧૭ ૪૧૮ ૪૧૯ ૪૨૦ ૪૨૧ ૪૨૨ ૪૨૩ ૪૨૪ ૪૨૫ ૪૨૬ ૪૨૭ ૪૨૮ ૪૨૯ ૪૩૦ ૪૩૧ ૪૩૨ ૪૩૩ ૪૩૪ ૪૩૫ ૪૩૬ ૪૩૭ ૪૩૮ ૪૩૯ ૪૪૦ ૪૪૧ ૪૪૨ ૪૪૩ ૪૪૪ ૪૪૫ ૪૪૬ ૪૪૭ ૪૪૮ ૪૪૯ ૪૫૦ ૪૫૧ ૪૫૨ ૪૫૩ ૪૫૪ ૪૫૫ ૪૫૬ ૪૫૭ ૪૫૮ ૪૫૯ ૪૬૦ ૪૬૧ ૪૬૨ ૪૬૩ ૪૬૪ ૪૬૫ ૪૬૬ ૪૬૭ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૦ ૪૭૧ ૪૭૨ ૪૭૩ ૪૭૪ ૪૭૫ ૪૭૬ ૪૭૭ ૪૭૮ ૪૭૯ ૪૮૦ ૪૮૧ ૪૮૨ ૪૮૩ ૪૮૪ ૪૮૫ ૪૮૬ ૪૮૭ ૪૮૮ ૪૮૯ ૪૯૦ ૪૯૧ ૪૯૨ ૪૯૩ ૪૯૪ ૪૯૫ ૪૯૬ ૪૯૭ ૪૯૮ ૪૯૯ ૫૦૦ ૫૦૧ ૫૦૨ ૫૦૩ ૫૦૪ ૫૦૫ ૫૦૬ ૫૦૭ ૫૦૮ ૫૦૯ ૫૧૦ ૫૧૧ ૫૧૨ ૫૧૩ ૫૧૪ ૫૧૫ ૫૧૬ ૫૧૭ ૫૧૮ ૫૧૯ ૫૨૦ ૫૨૧ ૫૨૨ ૫૨૩ ૫૨૪ ૫૨૫ ૫૨૬ ૫૨૭ ૫૨૮ ૫૨૯ ૫૩૦ ૫૩૧ ૫૩૨ ૫૩૩ ૫૩૪ ૫૩૫ ૫૩૬ ૫૩૭ ૫૩૮ ૫૩૯ ૫૪૦ ૫૪૧ ૫૪૨ ૫૪૩ ૫૪૪ ૫૪૫ ૫૪૬ ૫૪૭ ૫૪૮ ૫૪૯ ૫૫૦ ૫૫૧ ૫૫૨ ૫૫૩ ૫૫૪ ૫૫૫ ૫૫૬ ૫૫૭ ૫૫૮ ૫૫૯ ૫૬૦ ૫૬૧ ૫૬૨ ૫૬૩ ૫૬૪ ૫૬૫ ૫૬૬ ૫૬૭ ૫૬૮ ૫૬૯ ૫૭૦ ૫૭૧ ૫૭૨ ૫૭૩ ૫૭૪ ૫૭૫ ૫૭૬ ૫૭૭ ૫૭૮ ૫૭૯ ૫૮૦ ૫૮૧ ૫૮૨ ૫૮૩ ૫૮૪ ૫૮૫ ૫૮૬ ૫૮૭ ૫૮૮ ૫૮૯ ૫૯૦ ૫૯૧ ૫૯૨ ૫૯૩ ૫૯૪ ૫૯૫ ૫૯૬ ૫૯૭ ૫૯૮ ૫૯૯ ૬૦૦ ૬૦૧ ૬૦૨ ૬૦૩ ૬૦૪ ૬૦૫ ૬૦૬ ૬૦૭ ૬૦૮ ૬૦૯ ૬૧૦ ૬૧૧ ૬૧૨ ૬૧૩ ૬૧૪ ૬૧૫ ૬૧૬ ૬૧૭ ૬૧૮ ૬૧૯ ૬૨૦ ૬૨૧ ૬૨૨ ૬૨૩ ૬૨૪ ૬૨૫ ૬૨૬ ૬૨૭ ૬૨૮ ૬૨૯ ૬૩૦ ૬૩૧ ૬૩૨ ૬૩૩ ૬૩૪ ૬૩૫ ૬૩૬ ૬૩૭ ૬૩૮ ૬૩૯ ૬૪૦ ૬૪૧ ૬૪૨ ૬૪૩ ૬૪૪ ૬૪૫ ૬૪૬ ૬૪૭ ૬૪૮ ૬૪૯ ૬૫૦ ૬૫૧ ૬૫૨ ૬૫૩ ૬૫૪ ૬૫૫ ૬૫૬ ૬૫૭ ૬૫૮ ૬૫૯ ૬૬૦ ૬૬૧ ૬૬૨ ૬૬૩ ૬૬૪ ૬૬૫ ૬૬૬ ૬૬૭ ૬૬૮ ૬૬૯ ૬૭૦ ૬૭૧ ૬૭૨ ૬૭૩ ૬૭૪ ૬૭૫ ૬૭૬ ૬૭૭ ૬૭૮ ૬૭૯ ૬૮૦ ૬૮૧ ૬૮૨ ૬૮૩ ૬૮૪ ૬૮૫ ૬૮૬ ૬૮૭ ૬૮૮ ૬૮૯ ૬૯૦ ૬૯૧ ૬૯૨ ૬૯૩ ૬૯૪ ૬૯૫ ૬૯૬ ૬૯૭ ૬૯૮ ૬૯૯ ૭૦૦ ૭૦૧ ૭૦૨ ૭૦૩ ૭૦૪ ૭૦૫ ૭૦૬ ૭૦૭ ૭૦૮ ૭૦૯ ૭૧૦ ૭૧૧ ૭૧૨ ૭૧૩ ૭૧૪ ૭૧૫ ૭૧૬ ૭૧૭ ૭૧૮ ૭૧૯ ૭૨૦ ૭૨૧ ૭૨૨ ૭૨૩ ૭૨૪ ૭૨૫ ૭૨૬ ૭૨૭ ૭૨૮ ૭૨૯ ૭૩૦ ૭૩૧ ૭૩૨ ૭૩૩ ૭૩૪ ૭૩૫ ૭૩૬ ૭૩૭ ૭૩૮ ૭૩૯ ૭૪૦ ૭૪૧ ૭૪૨ ૭૪૩ ૭૪૪ ૭૪૫ ૭૪૬ ૭૪૭ ૭૪૮ ૭૪૯ ૭૫૦ ૭૫૧ ૭૫૨ ૭૫૩ ૭૫૪ ૭૫૫ ૭૫૬ ૭૫૭ ૭૫૮ ૭૫૯ ૭૬૦ ૭૬૧ ૭૬૨ ૭૬૩ ૭૬૪ ૭૬૫ ૭૬૬ ૭૬૭ ૭૬૮ ૭૬૯ ૭૭૦ ૭૭૧ ૭૭૨ ૭૭૩ ૭૭૪ ૭૭૫ ૭૭૬ ૭૭૭ ૭૭૮ ૭૭૯ ૭૮૦ ૭૮૧ ૭૮૨ ૭૮૩ ૭૮૪ ૭૮૫ ૭૮૬ ૭૮૭ ૭૮૮ ૭૮૯ ૭૯૦ ૭૯૧ ૭૯૨ ૭૯૩ ૭૯૪ ૭૯૫ ૭૯૬ ૭૯૭ ૭૯૮ ૭૯૯ ૮૦૦ ૮૦૧ ૮૦૨ ૮૦૩ ૮૦૪ ૮૦૫ ૮૦૬ ૮૦૭ ૮૦૮ ૮૦૯ ૮૧૦ ૮૧૧ ૮૧૨ ૮૧૩ ૮૧૪ ૮૧૫ ૮૧૬ ૮૧૭ ૮૧૮ ૮૧૯ ૮૨૦ ૮૨૧ ૮૨૨ ૮૨૩ ૮૨૪ ૮૨૫ ૮૨૬ ૮૨૭ ૮૨૮ ૮૨૯ ૮૩૦ ૮૩૧ ૮૩૨ ૮૩૩ ૮૩૪ ૮૩૫ ૮૩૬ ૮૩૭ ૮૩૮ ૮૩૯ ૮૪૦ ૮૪૧ ૮૪૨ ૮૪૩ ૮૪૪ ૮૪૫ ૮૪૬ ૮૪૭ ૮૪૮ ૮૪૯ ૮૫૦ ૮૫૧ ૮૫૨ ૮૫૩ ૮૫૪ ૮૫૫ ૮૫૬ ૮૫૭ ૮૫૮ ૮૫૯ ૮૬૦ ૮૬૧ ૮૬૨ ૮૬૩ ૮૬૪ ૮૬૫ ૮૬૬ ૮૬૭ ૮૬૮ ૮૬૯ ૮૭૦ ૮૭૧ ૮૭૨ ૮૭૩ ૮૭૪ ૮૭૫ ૮૭૬ ૮૭૭ ૮૭૮ ૮૭૯ ૮૮૦ ૮૮૧ ૮૮૨ ૮૮૩ ૮૮૪ ૮૮૫ ૮૮૬ ૮૮૭ ૮૮૮ ૮૮૯ ૮૯૦ ૮૯૧ ૮૯૨ ૮૯૩ ૮૯૪ ૮૯૫ ૮૯૬ ૮૯૭ ૮૯૮ ૮૯૯ ૯૦૦ ૯૦૧ ૯૦૨ ૯૦૩ ૯૦૪ ૯૦૫ ૯૦૬ ૯૦૭ ૯૦૮ ૯૦૯ ૯૧૦ ૯૧૧ ૯૧૨ ૯૧૩ ૯૧૪ ૯૧૫ ૯૧૬ ૯૧૭ ૯૧૮ ૯૧૯ ૯૨૦ ૯૨૧ ૯૨૨ ૯૨૩ ૯૨૪ ૯૨૫ ૯૨૬ ૯૨૭ ૯૨૮ ૯૨૯ ૯૩૦ ૯૩૧ ૯૩૨ ૯૩૩ ૯૩૪ ૯૩૫ ૯૩૬ ૯૩૭ ૯૩૮ ૯૩૯ ૯૪૦ ૯૪૧ ૯૪૨ ૯૪૩ ૯૪૪ ૯૪૫ ૯૪૬ ૯૪૭ ૯૪૮ ૯૪૯ ૯૫૦ ૯૫૧ ૯૫૨ ૯૫૩ ૯૫૪ ૯૫૫ ૯૫૬ ૯૫૭ ૯૫૮ ૯૫૯ ૯૬૦ ૯૬૧ ૯૬૨ ૯૬૩ ૯૬૪ ૯૬૫ ૯૬૬ ૯૬૭ ૯૬૮ ૯૬૯ ૯૭૦ ૯૭૧ ૯૭૨ ૯૭૩ ૯૭૪ ૯૭૫ ૯૭૬ ૯૭૭ ૯૭૮ ૯૭૯ ૯૮૦ ૯૮૧ ૯૮૨ ૯૮૩ ૯૮૪ ૯૮૫ ૯૮૬ ૯૮૭ ૯૮૮ ૯૮૯ ૯૯૦ ૯૯૧ ૯૯૨ ૯૯૩ ૯૯૪ ૯૯૫ ૯૯૬ ૯૯૭ ૯૯૮ ૯૯૯ ૧૦૦૦

‘‘ અને એ સાત આઠ વર્ષનો છોકરો ખાનું વાક્યનો
મર્મ સમજ્યો હતો કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ જે
અમારું કલ્પના ને સદાનુભૂતિથી જમ્યાં મોટાની વાતને
સાર પકડી કાઢે છે, તેવું ઈર્ષિક ખુશાલ પણ સમજ્યો હતો.
કારણકે તે તરત જ બોલ્યો: ‘મા! હવે હું જીવતો’ રહી
ગયો કા! હું મરી જાતો તારે રોડ પાસે!’

જવાબ ન આપવા માટે, ને બીની આંખ છુપાવવા
માટે, દૃષ્ટિમાં જીભ કાઢીને એક ફતકું બિંધું હતું તેના તરફ
મા ફરી અને ‘ફતકું જો તો—જો તો’ કહેતી ત્યાંથી
આવી ખસી ગઈ.

પણ ખુશાલ ખુશ ખુશ હતો. એક તો પોતે જીવતો
રહ્યો એ જાનથી, પણ એવી વધારે તો પોતાના જીવનને,
અનિ મહત્વનું માનવાર કાર્ષક છે એ જાનથી. આત્મ-
ગૌરવથી કે અનિ સતોષથી, તે સહેનસાદની માફક આનંદ-
બર્ષા મહેર આમ તેમ જોવા લાગ્યો. અને એમ જોવામાં જ
પોતે કાર્ષના પર મોટો ઉપકાર કરી રહ્યો છે એ સમજાવ્યો
તેનું જોવું પણ બહુ જ ગૌરવભર્યું હતું. અને એટલું
ગૌરવ મૂકી લાગાના દેહમાં વધારે પડતું લામતું હતું.

‘કંગડી! કંગડી! . . .’ જે ચાર ટીખળી ડોઝર
પસાર થતાં હતાં. ખુશાલના લેવાઈ મેચના મહેરા પર ને
મૂકી લાગાના દેહ પર વિવેચન કર્યા વિના રહી સક્યા નહિ.
‘એ, જોવું દોષ તો, આ ખુશાલિયો કેવો લાગે છે!’

છોકરાં રમત ગમત મુકીને ત્યાં બિમાં રહી ગયાં...
અશક્ત શરીર પર આવાં સશક્ત છોકરાં ત્રીજા કરે તે ન
ખમાયાથી કે પછી, જે માઆપે આવાં છોકરાં પેડા કર્યાં
તે માઆપની લગ્નગ્રંથીની દૂર મસ્કરી કરવાના હેતુથી.
ફળીમાંથી પાછું ફરેલું કૂતરું એક બે વખત ભસ્યું તે
છોકરાં સામે ભસે છે એ જોઈને શરમથી શાંત બની મડું.
મનુષ્ય જનવર જેવું વર્તન કરે છે ત્યારે જનવરો પછી
વખત ધિક્કારભરેલી શાંતિ જ મહણ કરી લે છે.

૨

હાના હાના હર્ષણમાં જોવાયો જે દેહની નિર્જાતા
ખુશાલને ખૂંચી ન હતી, તે જ્યારે આવી રીતે જાહેરમાં
વિવેચન પાત્ર બની, ત્યારે ખૂંચતા ગાળી. અને પછી જેમ
કીંગ્સો માણસ ગેંચા માણસની હાજરીમાં હમેશાં એક
જાનની નાનપ કે ગંડો ગંડો શરમ અનુભવે છે એવી શરમ
તે પછી, અદાર નીકળતાં, વાતો કરતાં, કે રમતાં અનુભવ
ગાળે. શરમમાં થયેલી વખત હાનો ધિક્કાર પણ દેવ છે.

એટલે ખુશાલ જેમ જેમ વધારે ગાળે તેમ વધે
તેમ તેમ પાતાની ત્રીજા સાંજમાંની સામે સામે સાંપો
વિનુત થતા ગાળે. સાંજમાંની સાંપો, કદાચ કદાચ
સાંજમાં તેમ જોવા... એવું થઈ શકે ખુશાલ કેમ જોવા
જોવા જોવા જોવાની જાગૃતા થતી છે. જાગૃત, કરી
જોવા જોવા જોવા સાંજ ન કરે તે જોવા જોવા જોવા
રહે. જોવા જોવા જોવા જોવા જોવા જોવા જોવા જોવા
જોવા જોવા જોવા જોવા જોવા જોવા જોવા જોવા જોવા

આ એટલે પ્રા.તિ નાદ પણ પિણા—૨૫૮ હોય. ૨૩૫ ન
૨૫૭ હાથો તોપણ પુણ્ય સીનાથી વિખૂટું રહેવાનું જ
વધારે તે વધારે પમક કરવા લાગ્યો.

માથા રિવસો પડી પુણ્ય પોતાનું હાતર ખેંચી,
ચોપડીનો લઈ 'નવા વાપા' સજી પુણ્યપુણ્ય જનીને
નિશાએ આપ્યો. રરનામાં સૌ હોઠમાં તેની સામે જોઈ
જાવનાં હતાં : કેટલાંક જાનું જાનું હસતાં હતાં : કેટલાંક
ત્રી દોડીને પોતાના આમળ જતા મિત્રને પકડી ગમો
ગમી, પુણ્ય પસાર થાય ત્યારે હસવાનો લડાવો લેતાં
હતાં. આમ દીખણી જનીને હોઠમાંથી મળતક કરતાં હતાં.
રાહવાળું મોઢું માથું તેમાં નાતી પાતી રોષી, લાકડાં
જેવા લાલપમ અને એમાં પાકો પુણ્યનો રોડ. દોડની
સામે જોવાનો નહિ, દોડની સાથે વાત કરવાનો નહિ,
પણ પોતાના પાટલન ને જૂટના ચોરસ પર અધર ને
અધર આલવાનો. નિશાળનાં પમથિયાં આખાં, ત્યાં મુખી
હોઠમાંથી પેટભરીને તેની મજરી કરી. અને એટલામાં
તો એને 'ગમો-સંગ' 'મૂલક' 'મીષક' 'સાપોલિયું'
ને એવા એગ કેટલાય, હંજધા કે અર્થ વિનાના લાડૂની
હંજધાએ જેવા હજારો પણ મળી ચૂક્યા !

પુણ્ય ત્યારે કલાસમાં લખલ થયો ત્યારે જૂના
મારગરને જદલ નવા માસ્તર દેખાયા.

જૂના માસ્તર સામસતર રૂપિયાના હતા, નવા માસ્તર
સામતર રૂપિયાના હતા. પુણ્યને આવનો જોઈ ને તેમણે
પુરથી પર બેઠાં બેઠાં જ પૂછ્યું :

પરેલેલો હિંદુ મુખી

ને તેઓ ચારા વિશે જ ચાલ કરે છે. નેવ વાગવા મંડ્યું.
છાત્રાને વહેલો વહેલો દોડવાર કરવા માટે માખાને તેને
નિશાને મૂક્યો હતો, એટલે ખુલાવ ધીમે ધીમે છાત્રી સાથે
તો થવા લાગ્યો. પણ નિહંવ લેચન સિવાય બીજા કશું
જીવનમાં વિખરો પડવા લાગ્યો.

૩

મંદરાથી આવેલી નિર્જનતાને લીધે જરાક ચીડિયા
સ્વભાવનો બનેલો ખુલાવ, નિશાગની પત્નવળીથી, વધારે
ને વધારે એકલો પડ્યો ગયો. જોકે એને રમાડનાં
રમાડનાં પણ ખીજાના વિના રહેતાં નહિં મારતર. જ્યારે
જ્યારે ખુલાવની સિધિવતી દેખાવ ત્યારે ત્યારે 'તારો દેખાવ
કંઈના જેવો છે, પણ અકબં તો ચપાવની છે, એમ કેમ?'
એવું કાંઈક મુંઝવણ વાળું બોલીને, તેનો ઉત્સાહ પડેલો જ
વધારી દેતા. પણ સીધી વધારે બંધકર બીજા તો અમદા-
વાદની પોગની, નવરી ઓઝો વિશે હતી. પરબંધને નજી,
એટલે પોગમાં જ્યાં હતો સોકના થૂંક પડ્યા હોય એવી
મૂળમંથી, પોગનાં વાસજી આમણાં જેવાં સાફ કરવામાં,
પોગમાં રહેનાંરી ઓઝો પાવરથી ગણાય છે! એકાદ
ખૂણામાં જ્યાં સડી રહેતી હતી, દાગ, ગૂંદ, દાનખની
ચીરાં, 'પ્રજ્વળિયુ' કે 'ગુજરાતી પંચ' ના રૂચ,
દીવામુગીનાં ખાલી જોખાં, લીપ્તનનાં ફૂટેલ કાગળાં કે ખીજાં
પણ એવાંજ અનેક રહેતા, અમૂલ્ય હાંપરનો જેમ હમેશાં
સચવાય ■ ત્યાં એ હાંપરનો ચોક્કી કરતી ઓઝો, સામે
સામે બેસીને, 'વેજીટેબલ ઈ વિશે ડોક્ટરો સારો

મેજની ચક્રે એ જ ધ્યેય સમજનારો, પૈસા વિનાનો પણ સ્વભાવે પૈસાવાળા શ્રીમંત જોવો બની ગયો !' મેજવવાની એની તૃષ્ણા—ખીજ પર સરસાર્ધ ભોજવવાની એની ઇચ્છા આવા જીવનમાં જન્મી, વિશ્વાસ પામી, વધી, ને સ્વભાવરૂપ બની ગઈ.

નિયાળના આ જીવનને તો વર્ષો વહી ગયાં. પણ જેમ અદસ્ય દેખાના મૂળ ઉપર જ ઝાડનું અસ્તિત્વ છે, તેમ અદસ્ય જણાતા જીવનના પ્રસંગો ઉપર જ માણસ ધમાઈ ને ઊભો હોય છે. એટલે ખુસાલ નિયાળમાંથી નીકળતાં પહેલાં, માણસની ઉમરનો ન હતો, પણ માણસ તરીકે ધમાઈ ચૂક્યો હતો : એ માણસ બની જ ગયો હતો. એમાં વધવા ઘટવાનું થોડું રહ્યું હતું, તે તેના હવે પછીના જીવનમાંથી ધમાવાનું હતું.

વર્ષોની મહેનત પછી અને કદાચ લગભગ એકલવાપા અથવા ઉપરદપોત્તેની મુધરેલી દોસ્તીવાળા જીવન પછી તે ખી. એ. એલ.એલ. બી. એકવોકેટ તરીકે અને વકીલ તરીકે બહાર આવ્યો. તેની દોસ્તિવારી અપ્રતિમ મનાતી. જ્યાં અર્થ ન નીકળતો હોય ત્યાં તે અનેક અર્થ કાઢી શકતો. તેને પોતાના ધધાર્યા એક વસ્તુ ખાસ આનંદ આપી રહી હતી; અથવા કહો કે એ જ એનો જીવનસોન હતો. ખીજની વસ્તુ પોતાની બને છે, અને એ રીતે પોતે ખીજને બનાવી જાય છે, એ વસ્તુચિન્તિ એના સધળા આનંદના મૂળ રૂપે હતી. પોતાના પાડોશીનું પર પોતાનું સો રીતે થાય, પેલી વિધવા ઓ એને દરદી લી રીતે નીમે,

પેલી કંપનીમાં પોતે 'ડાયરેક્ટર' શી રીતે થઈ ગય, નવી, સ્થપાતી સભામાં સેક્રેટરી શી રીતે થયા—અસ, એને એક જ ધૂન હતી : હું શી રીતે કાંઈક પણ મેળવી શકું? મેળવવું, મેળવવું ને મેળવવું એ જ એનું જીવનધ્યેય બની રહ્યું.

આવા જીવનધ્યેયવાળા માણસો પોતે શી રીતે મેળવે છે, એવી એવી માસ્તરના ઉપદેશમાં શોભે તેવી દ્વિસક્ષી ડાળવા નવરા નથી હોતા. તે તો મેળવ્યે જ ગય છે. હજી એલએલ. બી નહિ થયેલો ત્યારે ખુશાલ એક નિશાળમાં થોડો વખત માસ્તર હતો. ત્યારે પણ, એને વાત માત્રની ગંધ આવે કે અમુક માસ્તરને અમુક ટ્યુશન મળવાનું છે, ત્યાં રાત્રે એ પહોંચી ગય ને બીજો દિવસ તો પેલા માસ્તરને ખબર પણ આપે કે મેં એક ટ્યુશન મેળવી લીધું છે!

હોશિયારી એ જીવનનો એક ભાગ છે એમ માનવાને બદલે હોશિયારી એ જ આખું જીવન છે એમ કેટલાક માની લે છે.

ખુશાલને પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ ધારીને એક માણસે તેને ત્યાં પૈસા મૂકેલા.

માણસ મરી ગયો ને પૈસા રૂડી ગયા. પેલાની વિધવા પૈસા લેવા આવી. ખુશાલ દિવસીર વયો. મિત્રના મરણ માટે અફસોસ કર્યો. પણ પૈસાની વાત કાઢી નહિ! બાઈએ સંભારી ત્યારે રોકડો મળ્યાજ આખો કે 'તમારી જાત માથે છે!' હોશિયારી!

પણી વખત એનું જ બને છે, મંડરમાં મંડર રામાનાની

બીજામાં બીજા પુત્રને મળી જાય છે. એમાં આશ્ચર્ય થાય છે. ખુદાવની ઝીનો સ્વભાવ અત્યંત મુદર હોય તે જિયારી એક રીતે કહીએ, તો ખુદાવના સ્વાર્થ સ્વભાવની દાવરામાં જ મરી મર્યાદા થાય છે. ખુદાવનો પુત્ર વિનોદ ખુદાવના પ્રાણનો મુદર જીવાન હતો. ખુદાવ પોતે પત્નિ પ્રાણી વખત એની દાજરીમાં ઘાટી વારને માટે પોતાને સ્વભાવ બૂલી જઈ ચક્રો.

વિનોદનું સમપણ થવાની તૈયારી થઈ. વળી દરે તો પરમાં પૈક નહિ, એ રીતે પણ સમપણની ઉતાવળ હતી. એક નાના સરખા મામલામાં ખુદાવે કન્યા શ્રીધી કાઢી મામલાની વસ્તી એટલે જરાક ખીને વાન હતી, પણ તંદુરસ્તીભર્યા ધૈર્યની સાથે એ રંગને કાંઈ ઓર પથોડા આપતી. જલ્દે વસંતઋતુની દરખાશના પીએલા આશ્રપાનને રંગ એની દેહને સજારી રવો દોષ. નાકે નમસ્કી, હોઠ અત્યંત રસબીના ને મધુરા, આંખ મધુરા પાણીદાર. ખુદાવે પોતાના પુત્ર માટે આ કન્યાની પસંદગી કરી. કન્યા દેખાવડી હતી અને એ ઉપરાંત દેખાવે મોટી હતી. આવન-વેન કરતો દારબાર ઉપાડી શકે એવી જોરવાળી હતી.

તમામ તૈયારી થવા લાગી. ઘરેણું તૈયાર થયાં. દુધાં તૈયાર થયાં.

ખુદાવ બાવી વેચાઈને ગામડે પહોંચ્યો.

પણ કન્યાને જોયા પછી ખુદાવનું ચેલું માનસ ધીમે ધીમે જળવો દરવા લાગ્યું. પહેલી વખત તેને લાગ્યું કે બહુ મોટું થાય : વિનોદની તૈયારીનો હું લાભ લઉં તો

પ્રતિષ્ઠા જાય. પણ સવાલ પ્રતિષ્ઠા જવાનો હતો, નૈતિક અધઃપતનનો ન હતો. વાતસલ્ય વચ્ચે આવે તે પહેલાં તે 'હું મેળવું છું : ગુમાવતો નથી' એ જીવનધ્વનિએ નિમ્ન કરાવી દીધો. ને પુત્રને કન્યા મોટી પડે ને કન્યા બીજે ગય તે ડીક નહિ માટે ખુશાલે પોતાનું જ સગપણ કરી નાખ્યું!

અને વિનોદને માટે બીજી વધારે સારી કન્યાની શોધમાં પડ્યા.

વળી આજ દિવસ સુધોની સઘળી કમાણી વિનોદને નામે ચડાવી દઈ પોતાની શુદ્ધ નિષ્ઠા દેખાડી દીધો.

પણ એટલું છતાં જીવાન વિનોદના કામળ અંતઃકરણમાં એક ઘા પડ્યો હતો: 'આ સઘળી સમૃદ્ધિનું મૂળ આવું ને આવું ગૌરવભર્યું હશે તો?'

૪

આ તરફ ખુશાલના જીવનમાં એક નવા આનંદ પ્રવેશ કર્યો હતો. અમસ્તુ પણ જ્યારે એ કેસ જીતતા, પાડોશીને હંકારતા, જ્યારે સમામાં પોતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ સચોટ દલીલથી સિદ્ધ કરી શકતા, ત્યારે તેમના અંતઃકરણમાં ધીમે પણ મીઠો ને ન સંમળાય તેવો આનંદધ્વનિ ચાલ્યા કરતો. એમના માનસમાં દલીલનો વિજય—અને પછી તો વિજય—એવો એતપ્રોત યર્ષ મયો હતો કે ધણી વખત તો સમજે છતાં ન સમજવામાં ને વિજય મળતો હોય તો તે ન સમજતા, અને સામાને કહેતા કે તમારી ગેરસમજ માય છે!

વિનોદને પણ તેમજે ક્યું હતું કે, 'ગેરસમજ ન માય એટલે ત્યારે કહેવું પડે છે કે મેં લીધેનું પગલું આપણા

સામાન્ય દિવસ માટે જ હતું !' એ કે પોતે તો આ વિજયને અંતઃકરણમાં જાતી રીતે ભોગવી રહ્યા હતા !

પણ જુવાનીમાં એક દોષ છે. દલીલ 'જ્યારે આખા જગતને જીતી ચકે છે ત્યારે' શુદ્ધ સો-ટચના સૌના જેવી એકલી સન્માર્ષ જ જુવાનીને જીતી ચકે છે. વિનોદનું અંતઃકરણ ખુલાસાથી જુકું પડ્યું તે પડ્યું જ.

પણ તેથી શું ?—ખુલાસાની પ્રતિકા એટલી જ રહી હતી. માનઅંકરામ એનાં એ હતો. પોતે ધરના મુખી હતા. ધરમાં બેઠું હતું. બહાર પૈસો હતો. વકીલાત ચાલતી. સલાઓ થતી. એમના અંતઃકરણને ક્ષોભ પામવાની ટેવ જ ન હતી.

એક દિવસ દસ વાગ્યે વકીલ સાહેબ કોર્ટમાં જવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

નવા વકુ 'લીક માસ્ટરમ' વોર્મસ 'માં 'ગાંધી તું આજ દિવસ એક કાન જાન ગયા' સંભળી રહ્યાં હતાં, અને વકીલ સાહેબ પણ વચ્ચે વચ્ચે સુરમાં સુર પુરાવતા 'સાનુ' છે દો' એમ ટેકા પુરાવી રહ્યા હતા. એટલામાં એક માણસે પ્રવેશ કર્યો. તેના હાથમાં ચિઠ્ઠી હતી.

'કાની છે ?'

'વિનોદભાઈએ આપી છે !'

'ક્યાં છે ?'

'હમણાં જેલમાં ગયા !'

વીજળી પડે તેમ ખુલાસા સ્થિર બિંબો રહ્યો.

એના જીવનમાં આ પહેલો જ વખત પોતાની

ગોજના અડગ ગતાનું સ્વપ્ન આગ્યું હતું. તેમણે કિતાવને ચિટ્ટો વાંચી કાઢી.

‘ પિતાશ !

‘ તમારા હવનનું ધોય ‘ મેળવવું ’ એ છે. મારા હવનનું ધોય ‘ તજવું ’ એ છે. એટલે આપણો મેળ મળી શકે જ નહિ. હું મારે પથે કામ કરું છું, તમે તમાર પથે કામ કર્યો જાઓ . . . વિનોદ ’

ચિટ્ટો વાંચીને ખુશાલ મોટી હસી પડ્યો. એટલું મોટી વસ્તો કે નવી વસ્તુએ પણ આમોદિન અંધ કરીને પૂછ્યું કે, ‘ શું છે ? ’

‘ અરે ! કાંઈ નહિ, એ તો અમસ્તું જ. આપણા વિનોદને જરાક હવાફેર કરવાનું મન થયું લાગે છે ! ’

‘ હવાફેર ? ’

‘ અરે, એ તો આ પવનનું જોર છે, તે વિનોદને પણ મન થઈ આવ્યું. ચાર છ મહિના કેદમાં જાશે એટલું જ. ’

‘ પણ છે શું ? ’

‘ અરે કાંઈ નથી. વાતમાં શો માલ છે ? વિનોદની ચિટ્ટી છે કે હું કાયદાજાગમાં પડું છું. તમે કાયદાસ્થાપનમાં રહેજો. એમાં કાંઈ નથી, કાંઈ નથી. ’

ખુશાલ કાંઈ ન બન્યું હોય તેમ હમેશના નિયમ પ્રમાણે કપડાં પહેરી તૈયાર થવા લાગ્યો.

આમોદિન પાછું ચર ચર્ચ ગયું.

‘ હસકું લગી હવા તેરી ઈનસાન બન ગયા : ’

ખુશાલે પાન ચાવતાં ચાવતાં સાથે સાથે ગાયું :

‘હસકું લગી દવા તેરી ઈનસાન બન ગયા.’
‘કાંઈ કંઈ છે. ગળજ છે હો.’

નવી વદુએ ડોકું ધ્રુણાવોને અનુમતિ બતાવી.
‘આના કરતાં પણ પેલું સરસ છે હો!’

‘કુપું!’
‘મેરી માતા કે સર પર તાજ રહે.’

એ રોકડો ચડી વજીલ સાહેબ ખુરશી પર બેસી પાંચ
મિનિટને માટે પગવડે તાલ દેવા લાગ્યા. ગાયન આમળ
વધતું જતું હતું.

એટલામાં વજીલ સાહેબને સ્તંભિત હોય તેમ અચાનક
બોલ્યા: ‘આ આપણો વિનોદ તો હમણાં ચાર છ મહિના
પેર નહિ આવે, તો એના ‘રમ’માં પેલી સેંટ જોનની
જી છે તે આ રમમાં મુકાવી દેજો. મફતની ધૂળ ચડી
ગયી જશે.’

બીજી હજી કાગળિયાં બમલમાં મારીને તે દોડ્યા
વા માટે રવાના થયા.

સત્યનું દર્શન

છેકે છેલ્લી પળે અને તે લગભગ મૃત્યુની શય્યા પર માત્ર થોડો વખત એનું મોં અનિર્વચનીય આનંદથી ઝળઝળી બેઠું હતું, એમ કેટલાકે કહ્યું હતું.

એક પછી એક સધળા ડગી ગયા હતા. જ્યારે સીતાપુર અને માણેકનગર વચ્ચે મોટરબસ શરૂ થઈ ત્યારે સધળા ટપ્પાવાળાએ પહેલાં તો સંપ કર્યો. પછી અયોગ્ય હરીફાઈ કરી. પછી અદેખાઈ શરૂ કરી. અંતે ‘મોટર’ વિષે, પોતપોતાની રીતે, ઉતારુઓને કહેવાના ખોટા રિપોર્ટ પણ તૈયાર કર્યા. એટલું છતાં છેવટે તો હાર્યા : બાગ્યા : ને હરીફાઈમાં ન ટકવાથી જુદે જુદે ધધે વળગી ગયા. કાઈએ મજૂરી શોધી લીધી; કાઈએ ઘોડો વેચીને બળદ લીધો ને એકા કર્યો. કાઈએ ઘોડાને વેચીને હાટડી માંડી. માત્ર ધનોભગત છેવટ સુધી ટકી રહ્યો. એ પહેલેથી જ ટપ્પાવાળાની ટાળીમાં બળ્યો ન હતો. એણે કાઈની અદેખાઈ ન કરી; હરીફાઈ ન કરી; જૂઠાણું ફેલાવ્યું નહિ. બસ, પોતાનો ટપ્પો, ઘોળા ઘોડા ને પોતે ત્રણે નિયમસર હમેશાં સ્ટેશને

અર રહેતાં કાંઈ હિનાર મળે તો લઈ લે. કાંઈ ન આવે
તો ભજન માતો ગાતો પાડો ફરે. ક્યારેક રાતના દસ વાગે
પણ મફતનો ધણો આવે; પણ ધનોભગત પોતાનાં ભજનને
સાથી માનીને આનંદથી પાડો ફરી જતો. એને પહેલેથી જ
ખબર હતી કે આપણે ટપ્પે કાંઈ મોટરબસની ફરીફાર્મ
હી થકે જ નહિ.

એને તે છતાં ધનાભગતના ટપ્પામાં બેસવાવાળા પણ
નીકળના હેર મોડા પહોંચવા માટે જ કેટલાક એમાં બેસતા.
તો કાંઈક વગી ધનાભગતના ભજનના રસિયા પણ નીકળી
આવના.

ધનો ભગતનો દાળી હતો. નાનો હતો ત્યારે ચોરી
કરતો. મોટો થયો ત્યારે ખાતર પાડતો. ચોખ્ખામાં એની
પક્ષ કમકુડીની સાથે નદીકાંઠે વાડો કરે, ચિવાગામાં બકાહું
વેચે, ને હિનાગામાં ચોરી કરે. એમ એણે જુવાની વટાવી
નાખી એની પ્રેમ અવસ્થા ધર્મ ત્યારે કમકુડી હજી જુવાન
જેવો હતો એટલે ધનાભગતને મૂકીને એ બાગી ગઈ.

ધનાએ તે દિવસથી ટપ્પે કર્યો હતો. એને બાર
મહિનાનો એકધારો ધણો મળવાથી એનું ચિત્ત કાંઈક સ્થિર
થયું હતું. પણ તો એને ટપ્પાના ધોમા સાથે ગૈત્રી જતી ગઈ
કારણકે એણે સવારમાં જ એના સંતમાં એને બે ધડી
આનંદ આપ્યો. વગી સીમમાં લહેર કરતાં આત્મું જતું ને
ભજન ગાતાં જવાં એ અનેરો આનંદ પણ એના જીવનમાં
નવો રસ પૂર્યો હતો. લોકોએ એના ભજન સાંભળ્યાં માટે
ધનાભગત એનું નામ આપ્યું. એને પણ પોતાના નામની

સાથે જોડાગેલ 'ભગત' શબ્દની પ્રતિઠાનો એવો લોભ લાગ્યો કે એ જોટો જોટો થાતાં સાચો જ ભગત બની ગયો. એમાં એનો એકધારો કાંઈકે નિરાંતનો. ધંધો ને હમેશાં સીમમાં જે ચાર માર્દવનો ફેરો બહુ મદદરૂપ થઈ પડ્યાં. ધનો ચોરી કરતો. કારણકે નવરાગનો. વખત એને રહેતો અને લોકોની બેઠરકારી બરેલી રીતભાત અને વિલાસનું પ્રદર્શન બને એને ચોરી કરવા ઉશ્કેરતાં. વળી ચોરીમાં મળેલો વિજય અને ચોરી કર્યા પછી ઝમકુડી સાથેનો આનંદ એને વધારે સાહસિક થવા પ્રેરતાં. પણ ઝમકુડીએ આપેલો વિશ્વાસઘાતનો ધા બૂલવા તે એકધારા ધંધામાં પડ્યો. અને તેમાં એ ધા બૂલવાની એને તક મળી ગઈ. ખરી રીતે તો, ચોરી કરતાં તે કોઈ દિવસ પકડાયો નહિ, માટે જ ચોર થાતાં રહી ગયો. પછી તો ધનાભગતનો ટપ્પો બહુ જ માનભર્યું સ્થાન ભોગવતો થયો. અને ધનાએ પણ જ્યારે સધળા ટપ્પાવાળા ડગી ગયા ત્યારે પણ પોતાનું ગાંડું ચલાવ્યું જ રાખ્યું !

સીમમાં જ્યારે જે જણા ચાલ્યા જતા હોય—કોઈ ઉતાર ન હોય ને ધનો તથા તેનો ટપ્પો હોય, ત્યારે ધનો બજન લગ્નકારે તેમાં ચોર ખૂબી આવતી. સીમનો છુટ્ટો પવન આવતો હોય ને ધનો ગાતો હોય, એ વખતે ધોળો ઘોડો પણ ધનાને સમજતો હોય તેમ પોતાની ચાલમાં અમુક જાતનો ફેરફાર કરી નાખતો. ધનાને ખબર હતી કે ઘોડો બધુંય સમજે છે. જે રસ્તા પર વીસ પચીસની કતાર ચાલતી ત્યાં પોતે એકલો જ ચાલે છે. ને એક દિવસ ધનો

ધાડીને મને તજ દેશે. ધનો માનતો કે ઘોડો આ ત સમજે છે.

પણ ધનો પોતાની જરૂરિયાત વધારેમાં વધારે ઘટાડીને જુ ધોડાને નિશાચી રહ્યો હતો. કારણ કે વિશ્વાસ-પાતનો ધા કેવો સોંસરવો નીકળી જાય છે, એ ધનાએ મનુમન્યું હતું. ધોડાને જિંદગી સુધી ટકાવવાની એની મહેનત પણ એ વિશ્વાસપાતના દોષથી મુક્ત રહેવા માટે જ હતી.

હવે દષ્ટો રાખવામાં ક્ષાપણુ તો ન જ હતું. પણ ભયતને ક્ષાપણુ કરતાં વિશ્વાસપાતનો ધા વધારે ખૂંચતો હતો. એ સાચા દિલથી કહેતો કે ઈશ્વર અમને નજાએ જાય છે, ત્યાં સુધી તો મારે ઘોડો ક્યાંય દેવો નથી.

પણ અંતે યંત્રની સામે જોમ દરીદ્રાર્થ મુશ્કેલ હતી તેમ ટકવું પણ મુશ્કેલ હતું. લોકોએ સમય અને સ્થળ વિશે મુનનું સ્વરૂપ સમજીને તે પ્રમાણે વર્તવામાં ક્ષાપણુ ને સહીસલામતી માન્યાં હતાં. એટલે એક વખત એવો આગ્યો કે હાં તો ધનાએ ધધાનો ત્યાગ કરીને બીજો ધધો લેવો જોઈએ, અથવા બીજો ધધો ચલાવીને દષ્ટાનું નામ રાખવાની ખાતર બ્યર્થ પ્રયાસ કરવો જોઈએ, કે પછી પોતાની જરૂરિયાત ઓછામાં ઓછી કરીને માની લીધેલા ધર્મ વાટે અમરડો વેઠવી જોઈએ.

ધનાએ ધલું ધલું મંચન ક્યું. પણ એનું મન કાર્ષી રીતે માનનું ન હતું. હું આજે આટલાં વર્ષો ધોડાને હોં આપીશ તો દુઃખગર તો નહિ ગણાઉં!—ધનાના જીવનમાં મહાન

ત્યાગનો, બચંકર રણસેવનો કે સાહસનો કોઈ પ્રશ્ન ક્યારેય આપ્યો ન હતો. એના જેવા ગરીબના જીવનમાં લાખેલા ત્યાગની કે કતલ થઈ જવાની પણ તો ક્યાંથી આવે! એને તો આજે આ એક જ નાનો પ્રશ્ન આપ્યો : ‘ધોડાએ મારી ખૂબ સેવા કરી. હવે એને આ ઘડીએ તજ્યું તો પાપ કહેવાય કે નહિ?—માણસ, માણસ પ્રત્યે એમ કરે તો પાપ કહેવાય. ત્યારે આ પાપ કેમ નહિ?’

અને એ ખીજે દિવસે નિયમ પ્રમાણે રોટલને ઝેમો હતો! કેટલાકે એની મશ્કરી કરી : કેટલાકે એને મોડો માન્યો : ધનાએ કહ્યું કે, ‘ગમે તેમ મને સુઝ્યું તે હું કરું છું. મોડો ને ટપ્પો ચાલવાં જ જોઈએ.’

એક દિવસ રાત અંધારી હતી.

મોટર બસ ખોટવાઈ જવાથી ગરા મોડી આવી. જે ઉતારુ ઝિતવાં તે ધનાનગતના ટપ્પામાં બેસીને ચાલી નીકળ્યાં. એક બેરી હતી. ખીજે થોડ પંદર વાંનો છાકરો હતો.

ટપ્પો તેની મંદગતિ પ્રમાણે થીમે થીમે ચાલ્યો. ધનાનગતે રસ્તામાં અચ્ચત ગાયાં. ધોડા સાથે વાતો કરી : ‘ગરા! આવવી કહે હું નહિ તો કે તો તને કોણ મળવશે? હું તારે બુદ્ધી ચરી આજે ને ધનાનગતને મૂલી જાજો.’

‘જમન! કંઈ પીસની બહુ નાચ જાવી હું કે માર કે તો ગરા! જાવવામાં કંઈ સુઝવાર નથી.’ ધનાની રાત કાંઈ કેમકે કાંઈ ક્યાં રિવા રહી વચવા નહિ.

‘હું જાજી જુલમ કે તો ના જાઉં!’

‘હા’

‘અને આજ તારું જોય જોઈને તને શું મોઝર મળે,
ને પછી ધરો! આ જોડે છે કદી મૂકે, ઈ ના, ક્યારે!’

‘મલકા થઈ તારું જે પેસા પામે ઢોલ તો ખાઈ.’

‘પણ આ પોતું શું ખાઈ—અને એવું જુવાનીમાં
કરીર તોડીને મને ખવરાવું એવું શું! અને આજ એને
કોઈ હો’ તો એની મૂંઝી વાણી કાંઈ ન બોલે!’

‘મૂંઝી વાણી તો બોલતી ઢોલ ઈ બોલે જોડે છે કાંઈ
દારકા પાછળ દેશન થવાય!’

‘ઈ તો પાલે એનો ધરમ તમારે દેશન ન થવાય
મારે ભગતને થાવું જોઈએ.’

ભગત ત્યાર પછી કાંઈ બોલ્યો નહિ. પણ એવું મન
જાકરમ્ ઉઠાસ બની મધું હતું.

દાપો કોનો રહેવાનો વખત આવ્યો. કોઠરા નીચે
બિતરો. બાઈ પણ પોતાનું પોટકું સંભાળીને નીચે કિતરી
રસ્તા પરના કાનસના ઉજાસમાં ભગતનો ચહેરા જરા જરા
ફેલાયો.

‘ભગત! ઝાળખો કો! તું કમકુદો.’ બાઈ ભગતની
સામે આવીને બોલી.

‘મને ખબર છે, બાપ! તું દાપામાં બેઠી છે, ઈ,
મને ખબર પડી ગઈ તારું બાકું ન લેવું જોઈ, પણ
મારા પોતાને શું ખવરાવું! તું ક્યાંથી આવી?’

કમકુદો કાંઈ બોલી નહિ. પણ કોઠરાના માથા પર
હાથ મૂકીને ભગતની સામે જોઈ રહી : ‘આને આધીરોદ
આપો. આ મારો કોઠરા.’

‘મરવા તો પક્યો છે.’

એટલામાં તો દૂર દૂરથી દરેકો આવનો દેખાયો. ચાના
૩૫ મૂળને મોટર બસવાળા સૌ દસી પક્યા: ‘મારો બેટો!’

બીજા વિશેષજોને અમાલે સૌ સામે સામે ભેટીને બા
એક જ વિશેષજ બચતને લગાવી રહ્યા હતા: ‘મારો બેટો!’

પણ દરેકો પાસે આવ્યો ત્યારે ખબર પડી કે
બચત નથી.

‘ભારે ઘર્ષ! એલા બચત તો નથી લાગતો.’

‘ઠાણુ છે ત્યારે! હાથે કરીને બૂખમરો વેંચાવાળો!’

‘એ લા! આ તો ઝમકુડીનો ડોકરો! મારો બેટો

બચત પણ ભારે છે. ઝમકુડીને સમજતી લાગે છે.’

એટલામાં દરેકો ઉક પાસે આવ્યો. ઝમકુડીનો જુવાન
ડોકરોનીચે બેઠો. સૌ એની સામે ભેટી રહ્યા. અંદર અંદર
હસવા લાગ્યા: ‘ઠાણે મોકલ્યો છે પૂઠો તો ખરા!’

‘ઠાણે મોકલ્યો ડોકરો! બચત કેમ નથી આવ્યા!’

‘બચત બહુ માંદા છે. ને ઘોડો દવે અમે સંભાળી
લીધો છે.’ ડોકરે નિખાલસ જવાબ વાળ્યો.

‘તમે! તમે ઠાણુ!’

‘મારી મા ને હું.’

‘હા, હા.’ પૂછનારે જવાબ વાળ્યો. ‘હા હા’માં
તો તીખાચ ને દટાણુ જમે ભારોભાર હતાં. પણ તે ઉપરાંત
ઉવટના ભાગમાં મીઠાચમરેલું ઝેર પણ મૂક્યું. ‘હા,
મારા ભાઈ, પરનો ધધો તો થયો ને તે પણ પાંચ પૈસા
મળે એવો.’—બીજા ભાઈનંધ સામે આંખ મારીને તે હસતો
હસતો ખસી ગયો.

હોકરે સઘળું જોયું ન જોયું કયું. દ્રુત આત્મ. તેણે
હિતારુ એના દષ્ટા તરફ આઘ્યા નહિ. પણ તેણે કાંઈ ન
અન્યું હોય તેમ ધીમેથી દષ્ટા ધર તરફ વાળ્યો.

‘જો જો, ભાઈ! દૃષ્ટવાળાને મારગ આપો, આપણી મોટર ઊંચી વળી જશે!’ હરેક જણ મસ્કરી કરતો ગયો. ઊંડરો રડવા જવો થઈ ગયો. એટલામાં એક બાઈ ને માથે તેના દૃષ્ટામાં ચડી બેઠાં.

अजय्य स्मृतिं आनी ज्ञानं तेन जायते दण्डो दण्ड
स्वर्गो भवेत्.

ઉપરના વિસીમાં અગ્રણી, યાજ્ઞ અંતર્યુદ્યોગ
 પેલાની મેળે જ, અગ્રણી પાલી અગ્રણી રહી રા.
 આજ અગ્રણી અગ્રણી મીઠા મીઠા મીઠા મીઠા
 આજ અગ્રણી મીઠા મીઠા આજ અગ્રણી મીઠા
 અગ્રણી જ વિષાદમાં રહી મીઠા મીઠા મીઠા
 આજ અગ્રણી અગ્રણી અગ્રણી અગ્રણી
 અગ્રણી, આજ અગ્રણી અગ્રણી અગ્રણી
 અગ્રણી મીઠા મીઠા અગ્રણી અગ્રણી

1. 凡在本行開辦之各項業務，均應遵守本行所定之規章制度，並應隨時注意業務之改進，以期提高服務品質。

ધૂની કોણ ?

રોત અધારી હતી.

વરસાદ પડતો હતો.

એક ધરમાં ઝંખિા દીવો બળતો હતો. ધરને ધર ન
કહેતાં મટર કહેવાય કારણકે લાખો મચ્છરચી બેસેલું
મટરનું પાણી ધર પાસેથી ન નીકળતું હતું. નીકળતું ન હતું
પણ બહુ રહેતું.

એ ધરમાં ધૂળી ને કેસવો બેઠાં હતાં.

આને જ એ ધરમાંથી જીવનપ્રદીપ હોલવાઈ ગયો હતો.

આને જ એમણે રમકકું ગુમાવ્યું હતું.

આને જ એમનું એકનું એક છોકરું મરી ગયું હતું.

“કાકટર ક્યે કે તમે માયું”. એલા અમે શું બચવાન
છઈ, તે જિવાડી છઈ.”

‘ઈ ક્યો કાકટર ?’

કેસવાનો છોકરો મદિા હતો. પણ એણે તો લારીની
નીચે દાણો બાંધી છોકરાને ફેરવ્યે રાખ્યો. ને એમાં ને
એમાં છોકરો મરી ગયો. નેની દવા લેતા હતા એ કોકટર

સાચું જ ક્યું હતું કે હોડરાને તમે માર્યો છે. પણ એટલી
જાદી વાત આ ધરમાં આજે મોટી ચર્ચા અને પચાતાપતો
અગ્નિ—એ ઉત્પન્ન કરી રહ્યાં હતાં.

‘હું તો તને કે’તી ’તી.’

‘તે હું યું કહું! તે’ ક્યું કે તાર મેળો છે.’

‘તે, તાર તો મેળો હતો.’

‘તંઈ. એમ સમજો. ડાકવર કાંઈ તમામની
હોડરા છે?’

‘આપણા નસીબમાં નહિ જોવા બીજું યું!’

એટલામાં એનો પાડોસી જોડા આવ્યા.

‘કેવળા કાંઈ બાપું!’

‘કાંઈ મન નથી.’

‘મન ન જોવા જોવા દાખ. મારે જેર સદા જ ન
કાન સમાઈ પડી છે. દાખ.’

‘જબ મન નથી.’

‘તે કોંઈ નુખો દે’ક અંતે તમામ પાંચે બાપું.’

‘તમામ જુ બાપું’ અનામ નસીબમાં મનાઈ
નહી’ અનામ અનામો બાપું તમામ બાપું.

‘કે’તું તમામ કાંઈ તમામ નહી’ જેર તો
તમામ અનામ અનામ

‘તમામ અનામ અનામ અનામ અનામ’

‘તમામ અનામ અનામ અનામ અનામ અનામ’

‘તમામ અનામ અનામ અનામ અનામ અનામ’

‘તમામ અનામ અનામ અનામ અનામ અનામ’

તણ રૂપિયાની તો દવા કરી. ચાર દો વ્યાં પેર ઝોલો ઢોલ
લાવ્યું છે !

‘બાપુ, હં તો, ઢાઈ ને ઢાઈ જાનું ચો. બગચાન
ઢાઈ ઓઢો’ક માથે ઓઢે છે.’ કેસવો બોલ્યો.

‘લે હવે હાલ જાવા.’

‘ના, અટાલે નથી જાવું.’

જોઢો થોડીક વાર બેસીને ચાલ્યો ગયેલ.

દીવો ઝંખો પડવા માંડ્યો.

ધૂનીની આંખ પજુ થાક ને શોકથી પેસતી હતી.

અચાનક દીવાની જ્યોત હાલી. કેસવને ડોકરાને
પડાણો દેખાયા. તે બેબાકજો જતી ગયો.

‘ધૂની—એ . . ધૂની !’

ધૂનીએ અરધી શોકમાં, અરધી થાકમાં જવાન વાળ્યો;
જલે ડોકરાને જવાન વાળતી ઢોલ તેમ તે જોલી :

‘હવે સૂઈ જ, મારો પીટપો, ચૂસ ચૂસ જ કરે છે !’

ચેતાની પડખે ડોકરું સૂઈ છે એમ ધારીને ધૂનીએ
ઢંધમાં હાથ ફેરવ્યેલ. ખાલી જમીન સાથે હાથ ભટકાતાં
તેની અર્ધ નિદ્રા ભાંગી. અને સત્યનું જ્ઞાન થાતાં એણે
મેરથી દૂંધું મૂક્યું : ‘એ મારા બનિયા !’

કેસવો ધૂની પાસે સર્વો.

‘ધૂની . . . કોને જરાજ ?’

‘બનિયાને !’

‘લે હવે સૂઈ જ.’

ધૂની ઢંધમાં પડ્યું ફરી.

ફરી છોકરાનો પડછાયો કેશવાએ જોયો. તે જોયો થઈને ઉતાવળે આંટા મારવા લાગ્યો : કેશવાને વિચાર કરતાં લાગ્યું કે પોતે ખૂની છે.

‘છોકરાને મેં જ માર્યો છે. મેં જ ખૂન કર્યું છે. મેં જ ઘોળીને ક્યું કે છોકરાને ઝાળીમાં સુવાડી રાખ, કાંઈ થાતું નથી. હું જ ખૂની છું!’ કેશવો બોલવા લાગ્યો અને તે પોતે જ ખૂની હોય તેમ ગાલને તમાચા મારવા લાગ્યો.

એટલામાં દીવો ઓલવાઈ ગયો.

તમાચાના અવાજથી જરાક જાગ્રત બનેલી ઘોળીને લાગ્યું કે કોઈ દારૂડિયો ઘરમાં પેસી ગયો છે.

‘તમે જાગો છો?’

‘હા કેમ?’

‘આ કોક દારૂડિયો, મારો પીટ્યો, આણી કોર ફરતો લાગે છે,’

‘ઈ તો હું પોતે ખૂની છું!’

ખૂનીનું નામ સાંભળીને ઘૂળી બેડી થઈ ગઈ.

‘ખૂની?—...’

‘હા હા, મેં જ બનિવાને માર્યો. મેં જ તને ક્યું કે ઝાળીમાં સુવાડી રાખ.’

બનિયાનું નામ સાંભળીને ઘૂળી પાછી મોટી રી પડી : ‘એ મારા રમકડા ! બેટા !’

કેશવો ઘૂળી તરફ આવવા લાગ્યો, પણ અંધારામાં દીવો ટેબે આવતાં, દીવા નીચે પડી ગયો.

‘કપાળી જેમ દોડતું નાં ?’ મૂળી બોલે.

‘આજનો ટી જર એવો છે !’

બધે જમીને વળી જાન્યો સંકળો,

અંધારામાં પાછો ફરવાનો જવાબ કાઢવામાં આવ્યો.

‘એ ઉકરાને આંધો’ . . . કેટલાં કદાચ કદાચ

હી બેઠા.

‘તું કે એ કાઠિબે નથી આવી. આપણું માથું કાંઈ
તેં મરે છે ! આપણે શું કર્યું. મરે રહી તે આઈ શું ?
જુ આપ પીટવા માનુષ મનુષી કરનારે આપણું દોષ ?
એ તે આજ એવો દોષ એ આજનાં દેશ આજનાં વંદા ?
એવા દાવકાર જવાક જવાનો જ્યારે રાજના દોષ ? મરે
રે ! સનદો !’

રસ્તા ઉપર ઘરિયાનું નેહાન ચલાયી, કાલાદલમાં,
કેટલાં જવાબ હપ્તી મળે.

नेपाळनी राज्शी

[illegible]

ખનીને નોકળી હતી : નવામાં નવો જાંબુ રંગનો મખમલનો કપડો, જોડણી, અને કાળા ધાધરા પર લીસો રૂમાલ કેડે વીંટીને ગોપી પણ બદામતમથી નોકળી. પગમાં દહીં, ડોકમાં કંઠા, અને નાકમાં એનાં વઢાલાં 'મૂંડરી' અને 'ફૂંછી' પહેરી તથા પોતાનાં 'કુમરી' અને 'જાતા' લઈ, તે ધીમી ચાલે રસ્તા પર ચાલો જતી હતી ત્યાં રસ્તામાં જ એક જગ્યાએ ચોરવાટથી દલખણદુર પણ તેની સાથે મળી ગયો અને બંને વાતો કરતાં દાઈલિંગ ચાલ્યાં.

બદામતમની પાસે દલખણદુરનું પોતાનું જેતર હતું. મકાઈની ઊપજ થતી અને તેમાંથી પોતાનું, કુટુંબનું અને જીવનના આધાર જેવા જે જળદોનું ગુજરાન ચાલતું. કોખી, માજર, મરચાં વગેરે વાવતો, અને રવિવારના બજારમાં તે વેચવા માટે, અડવાડિયે અડવાડિયે દાઈલિંગમાં તેને ખાટો તો ખરો. આજે પણ તે માટે જ તે જતો હતો. ગોપી બદામતમ પાસે ચાનાં જેતરોમાં રાજો જતી : દસ પૈસા લાવતી. તેનો ઘણી ચાદ પૈસા લાવતો : અને એ રાજના ૭ ચાના ૭ દિવસ ભેગા થાય, ત્યારે સાતમે દિવસે રવિવારે દાઈલિંગ જઈ, મકાઈ, ચાવણ, બાણ, કાંઈક પરચૂરણ ખરીદી લાવતી. અને એમ અડવાડિયે અડવાડિયે જીવનનાં વર્ષો કાઢવાની એને ટેવ પડી ગઈ હતી.

આજે દલખણદુર અને ગોપી બંને સાથે ચાલ્યાં જતાં હતાં, પણ બંને પાડોશી છતાં બંનેના પર વચ્ચે એક દળર ફૂટની ઊંચાઈનો કુમર અને

ખતેના ધરમાં અચાંતિ વધી છે. અભ્યવસ્થા પણ વધતી જાય છે. ડગલે ને પગલે તીખાચ દેખાય છે. પાર્વતીને લાગ્યું છે કે દલબદાદુર હવે દર રવિવારે ચરાખથી ગંધાતે મોઝે પાછો ફરે છે : અને બીજો રવિવાર આવતા પહેલાં પણ તેનું મેં બે ચાર વખત ગંધાવ છે ! કુમરાઓમાં જગદ ચરાવતાં ચરાવતાં, સામેના કુમરા પર આવેલ મૂંપણ તરફ ઝેરીટી જોઈ રહે છે અને ક્યારેક તો છેક સાંજે ખીલતાં લીલાં ઝાંઝા આસમાની બની જાય ત્યારે તે ચોરવટથી સામેના કુમરા ઉપર ચાવાનું ચક્ર કરતો હોય છે ! — પર ભાંગવાનાં આ બધાં પ્રાથમિક લક્ષણો પાર્વતીએ જોઈ લીધાં છે, પણ તે બાઈ સાચી હતી. અને તેણે દલ-બદાદુરની બધી બેદરકારી સદીને પણ ધરમાં તો જીવનની મીઠાઈ જ નાળની રાખી.

હકું આવામિયું લપંકર હતું. આજે ગોપીના ચહેરામાં બળમ નર હતું. તેણે પદ જાંજૂડિયા રંગના મખમલના કપડામાં ધોવનને લોક્યું હતું. મીઠો પીળો રેશમી રૂમાલ, હાંટના પાપરા પર વીંટી લીધો હતો, અને ફલગુલાખી ઝોલડી ઝોટી હતી. આજે તેનો ચહેરો પણ ખૂનેગુલાખ જેવો તંદુરસ્ત બુવાનોની લાલીથી ચગકતો હતો. દલબદાદુર આ કુમરો આજે નહિ સહી શકે, એવી ગોપીને ખાતરી હતી. અને જન્યું પણ એમ જ. ત્યારે ગોપીએ પાન ચારીને દોઢ લાલ કર્યાં, ત્યારે તો દલબદાદુર લમલમ પરવડ બની ગયો હતો. આજે રાત્રે ત્રણ બજે, ગોપી ચોવાનું

ધર છોડી, દલખણાદુરને ત્યાં આવવાની હતી અને ઝોઈ ન જાણે તેમ હમેશને માટે દલખણાદુરને ત્યાં જ રહેવાની હતી. અનેએ રાગભર્યાં નેણથી એ વાત કરી લીધી હતી. સંકેતસ્થાન પણ ગોઠવાઈ ગયું હતું. યોજના તૈયાર થઈ ગઈ હતી. અને ફરી દલખણાદુરે રાયમલની દુકાનેથી, ગોપીને મખમલના સારામાં સારા કંકડા કઢાવી આપ્યા હતા. સાંજે ચાર બજ્યે જ્યારે બન્ને પાછાં ફરતાં હતાં, ત્યારે દલખણાદુરે નાટક જોવાની વાત કરી. ગોપી તો આજે તૈયારી કરવાની હતી, એટલે રોકાણી નહિ. એને બદામતમનો રસ્તો આજે લાંબો લાગ્યો હશે, પણ તે એકલી પાછી ફરી. દલખણાદુર નાટક જોવા રોકાઈ ગયો. તે રાતે પાછો ઘેર ફરવાનો હતો. દલખણાદુરે નાટકઘરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે રાતના નવ થયા હતા. 'સીતાવનવાસ'નું નાટક હતું. ઊજળા લોકથી માંડીને મેલા લોક સુધીના બધાં માણસો રામના નામથી, નાટકઘર તરફ આકર્ષાયાં હતાં.

દલખણાદુર થોડો વખત કલકતામાં એક બાણુને ત્યાં રહી આવ્યો હતો, અને ખંગાળીનું પૂરેપૂરું તો નહિ, પણ કામચલાઉ ઠીક જ્ઞાન ધરાવતો.

સીતા સૂતાં છે, અને રામચંદ્ર તેની પાસે બેઠા બેઠા અત્યંત પ્રેમથી પવન નાખે છે, એ દૃશ્યથી નાટક શરૂ થયું. પ્રેક્ષકવર્ગ અત્યંત શાંત હતો : જેમ ઘેરા આસમાનમાંથી ઠંડી રાતે વરસાદનાં ટમટમ ટીપાં પડે, તેમ શબ્દે શબ્દ વીણી શકાય તેટલો સ્પષ્ટ હતો : પહેલા અંકને અંતે, જ્યારે સીતા વનવાસ ગયાં ને ઘેજા જોવા રામ, 'સી તા—શી તા'

જોડવા બાબત અપહરણને પછાત પાડવો અદરશ થયો, ત્યારે
પણ, જુવાન ને રૂઢીની અંખમાંથી આંસુ નીકળવા માંડ્યાં;
ઓઝો રાની હતી; પુરુષો ડુસરાં ભરતાં હતા; હોદ્દાનાં અંગળ
નેને પાછા તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં.

પછાર વિલાપી સ્વરની એક જ પૂન

‘હો રા રા આંધો, હો ધા ધા આંધો,

આંધાણ જુવાન કામો ધ કામો-’

ભમી હતી : રાત્રિ આજે અકસ્માત અસાધારણ ચોખ્ખી
હતી દલખણદુર થોડો વખત બહાર નીકળ્યો ત્યારે કેટલીક
છાંતગી ચીની ઓઝો મમકળોનાં પડીકાં વેચવા ફરી રહી
હતી; પશુ તેનું ખાન, ઉપર નૂંઝા સૂર હોડતા તારામાં, કે નીચે
વિલાપી સ્વર હોડતી ચરણાર્ધમાં હતું ! સર્વજ એક જ
સ્વર હતો - વિલાપ !

આંસુ મુઠાવા પાડી ખીલે અંક તરફ થયો અને
ફેરો મીલે અંક આવ્યો.

સોનાની પ્રતિમા હજારા રામચંદ્ર પોતે એકાંત વાસ
મેંદે છે ને એવે વખતે જ હવ, સોનાવનવાસની વાત
સાંભળીને, આવેશભર્યો, અયોધ્યાપતિને દણુવા વનવાસમાંથી
દોડતો આવે છે ! . . .

લક્ષ્મણ ને ભરત રામચંદ્રના દરવાન બન્યા છે. ઉન્મત્ત
હરતો સ્વર આવે છે : ‘ક્યાં છે રાધવ ?’ માનસીયુષ્ટિમાં
તત્સીત રામચંદ્ર આ સ્વર સાંભળીને એનું અનુભવે છે કે જાણે
સોનાજી આવ્યાં ને જોવાનાં કે, ‘રાધવ !’

એટલે તે એકદમ બહાર આવે છે: “કોનો અનાન? અને, આ ચિરપરિચિત સ્વર જોવો સ્વર કોનો છે?”

પિતાપુત્રની પહેલી મેટનો, અને લવ એકદમ રામને છોડી નાસી જાય છે ત્યારે અનાધાર, એકલ બનતા રામનો કરુણ સ્વર, પ્રેક્ષકગણમાંથી સોંસરવે સોંસરવે નીકળી ગયો . . . ચોખ્ખાં આંસુથી ભરિણતા ધોવાય તેમ ફરી ફરી પ્રેમની આ કથા સંભારીને માણસો રોવા લાગ્યાં!

પરંતુ હજી બાકી હતું. ન્યારે ત્રીજો અંક પૂરો થતા આવ્યો, તે વનમાંથી પાછાં આવતાં સીતાને મળવા હરવડીએ ઉત્સુક બનેલા રામચંદ્રને, રાજસભામાં, વારંવાર સીતા નજીક ને નજીક આવવાના સંદેશા મળવા લાગ્યા, ત્યારે દલબહાદુર પોતાના આસન પરથી ખેડો થઈ ગયો!

‘સીતા સરયૂ નદીના કિનારા પર આવ્યાં . . . અયોધ્યામાં આવ્યાં . . . રાજયોગમાં આવ્યાં . . . દરબારમાં આવ્યાં . . . આવ્યાં . . . એ . . . આવ્યાં . . . .’

પ . . . હુ . . .

આખો પ્રેક્ષકવર્ગ ચિત્રમાં આલેખ્યા જોવો, આંસુથી ભરપૂર, પ્રેમની આ મહાકથામાં તલ્લીન હતો : સભામાં વસિષ્ઠે સીતાની પરીક્ષા કરવા આગ્રહ કર્યો ને ન્યારે અત્યંત કરુણ સ્વરથી સીતાએ ‘ભૂતધાત્રિ ધરિણી, જનની’ શરૂ કર્યું અને પૃથ્વીમાતાને પોતાની સંજાળ લેવા પ્રાર્થના કરી ત્યારે પ્રેમની આ કથાનો કરુણ અંત આગળથી જ જાણનાર પ્રેક્ષક વર્ગનાં આંસુ ખાળ્યાં ન રહ્યાં! દલબહાદુર જે હાથથી મોં ઢાંકીને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોયો! . . . અને છેલ્લો દેખાવ ન

નેપાળથી, એકદમ બહાર દોડ્યો ગયો. એને એની 'સી તા' સાંભરી હતી અને પોતાનું દયાખોર વર્તન અત્યારે એને ડંખ દેતું હતું.

બહાર એણે જ વિલાપી સ્વરોથી વાતાવરણ સમર ભર્યું હતું! . . . .

તે કાંઈ બળરે, પોતાને માર્ગે—રંજિત બળરેને રસ્તે દોડ્યો! નાટકપરમાંથી બહાર નીકળેલો કલ્પબદ્ધાદુર દશ 'સી . . તા' . . . એ પવિત્ર સખ્તની પૂનર્મા જ હતો. તે વંચકોની બર તરફ આવી રહ્યો હતો—'સી તા'ને મળવા અને ચરણે પડવા.

અત્યારે ઝીણું ઝીણું વાણમાંથી આછી આંદની પૃથિવી પર પડતી હતી : આસપાસનાં આનાં ખેતરો તદ્દન શાંત બિલાં હતાં : કોઈ નો પશુ સ્વર સંભળાતો ન હતો : સામે કુમરાના કુમરાની દારો, આઠા પેરા આસમાની રમમા દકાર્ક મર્ક હતી : અને દિમાલપનાં ચોમાં ચોમાં બરફગર્બ આઠાં શિખરો, આંદનીમાં બિજળા દમ શાંત જેવાં ચોખ્ખા દેખાતાં હતાં.

બહામતમમાં પોતાના મહાર્કના ખેતરમાં કલ્પબદ્ધાદુર પહોંચ્યો ત્યારે રાતના ત્રણ થવા આખા દશે.

પોપંચાં ને દેખના પેરાની વચ્ચે ચર્ક ને તે પોતાના કુળમાં આવ્યો : પાસથી જવાયેલાં તેના પરના જાપરા પર એ ત્રણ આગિયા કાઢતા હતા. અર્ધકેલકેલાં પટ્ટાનાં ફોર્મી, પવનમાં એક બનતી નવી સુમધે બરાલી હતી : પતરાનાં ઘીચાંથી ચણુચારેણું તેના પરનું પારણું બધ હતું ને અંદરથી દેશની પાંખાના સળવળાટ સિધ્ધ બોલે

અવાજ આવતો ન હતો. તેણે આરણા પાસે કાન ધર્યો : કાંઈક ખખડતું લાગ્યું : આશ્ચર્યથી તે આંધો ઊભો રહ્યો : અને એક જ સપાટે હતો ત્યાંથી કેડકેડા મારી દૂર ખસી ગયો. તેના હાથને પાછળથી કાંઈનો હાથ અડ્યો હતો, ને પાપથી ન ડરનારો માણસ ભૂતથી બહુ ડરતો હતો.

એટલામાં મીઠું ધીમું હસીને ગોપીએ તેના ખભો હલાવ્યો ! તે વખતે દલખહાદુરને આજે રાતે ગોપીને દીધેલો કોલ, સંકેતસ્થાન, અને યોજના સાંભર્યા !

અને . . . સાથે સાથે પેલી નાટકધરની ‘સી . . . તા’ સાંભરી.

પવિત્રતાના સ્પર્શે જેમ પાપ પીગળી જાય, તેમ દલખહાદુર ગોપીની પાસે ઊભો ઊભો—પેલા શબ્દસ્પર્શે પાપથી દૂર દૂર ખસવા લાગ્યો.

તે ગોપીની સામે જોઈ રહ્યો : તેણે અજબ મોહિની-રૂપ ધાર્યું હતું. શાંત કુંગરાઓ અનેક નિશાની કરી રહ્યા હતા. પવન ધીમે હતો. એકાંત હતી. રાત્રિ હતી. મનને બહેલાવે તેવી ઠંડી ચાંદની હતી !

અચાનક એક ફૂકકું અંદરથી બોલ્યું, ને પાર્વતીનો પડખું ફરવાનો અવાજ થયો.

જાણે આ અવાજથી નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ દલખહાદુર ગોપીને પાછળ આવવાની નિશાની કરીને એકદમ ચાલી નીકળ્યો.

ક્યાં જવું છે એ ગોપીને ખબર ન હતી : દલખહાદુર આગળ વધ્યો, ને ગોપી પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી.

ધીમે પડમે બંને ફરતી પગદંડીએ પગદંડીએ નીચે
ને નીચે ખીખમાં બિરવા મંડ્યાં.

ચારે તરફથી ઊભા વધવા લાગ્યો. દિમાલપના
ચિખરો ચોડાં ચોડાં વધારે રપટ દેખાવા લાગ્યાં.

ખીખમાં પહોંચ્યાં ત્યારે ગોપી શાસ ખાવા થંબીઃ
'લખદાદુર! તું ક્યાં જાય છે ?'

લખદાદુરે માત્ર હાથથી નિશાની કરી, તેને આમળ
વધવા હજું. ચાનાં બેતરો વચ્ચે ચર્ચ તે રસ્તો ચાલા મંડ્યો.
ફરતીની રોય પર પહોંચ્યાં ત્યારે કંચનનંદા પર બિમતી
આથા જેતું, પ્રેમના રિમત જેતું, પવિત્રતાની કલમી જેતું
સર્વત્ર પહેલું ઠિરજી દેખાં હતું. અને નોતનેતામાં બે તજ
ચિખરો પર, એ આઠો શુલાળી, સુનેરી રંગ પથરાઈ ગયો.

લખદાદુર ત્યાં બેસો રહ્યો.

તેણે ગોપીને પાસે આવવા નિશાની કરી ગોપી હસતી
હસતી પાસે આવી. પ . . જુ—પણ આ શું ?

લખદાદુર અચાનક ગોપીના પગ પાસે પડ્યો તેના
પગ નીચેથી ધૂળ લઈ, પોતાના માથા પર ચાવવા
લાગ્યો—અને તે ધીમેથી, પણ રપટ અવાજે, બોલ્યો :
'ગોપી ! આપણી બૂલ ચર્ચ છે. તું મારી બહેન . . ચા. હું
પારો જા . . . ઈ ચાઉં !'

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના, તિરસ્કારની એક દૃષ્ટિ
ફેંકીને ગોપી ચાલતી ચર્ચ ચર્ચ.

ખીજે દિવસે ખખર પડી કે ગોપી નોખુને તજ ચર્ચ છે.

અદામતમયો ડીક ડીક દૂર સુંદર ઝરણા પાસે નાનું સરખું ચા-ઘર બન્યું છે. ઊંચી જગ્યા પર આવે એ ઘરની બારી, નીચે રસ્તા પર ચાલનારને અત્યંત આકર્ષક લાગે છે. એક તો આસપાસ સુંદર ફૂલછોડ વાવેલા એટલે, અને બીજું બારીમાં ગોડવેલ લાંબા ચકચકિ પિત્તળના પ્યાલા મીઠી કોશીની આગાહી આપે છે માટે. બારીમાં અરધું મોં દેખાય અરધું ન દેખાય તેવી રીતે, નેપાળની રાણી બેસતી. આસપાસના ભૂતિયા ને લેપયા એ ચા-ઘરની માલિક ગૂરખા અને 'નેપાળની રાણી' કહેતા. અને કોઈ વટેમાર્ગ પૂછે તો 'નેપાળની રાણી'નું 'ચા-ઘર' બતાવતા.

પરંતુ એ જગ્યા સુંદર હતી તેના કરતાં 'નેપાળની રાણી' વધારે સુંદર હતી. પ્રમાણમાં જરાક લાંબી સરકા ઘાટીલી એવી એની ગોરો દેહ વનમાં જાણે વનલક્ષ્મી હોય એવી ભાત પાડતી.

એનું શરીર એટલું બધું પ્રમાણસર હતું કે કોઈને એમજ લાગે કે સઘળાં અવયવોને બરાબર માપીને ઘડ્યા પછી જ કોઈ સ્વપ્નશિલ્પીએ આખી દેહને તેજની રજયી છાઈ દીધી છે. 'નેપાળની રાણી' અર્ધવિકસેલી અર્ધઅશુવિકસેલી કળા જેવી ત્યાં બેસતી. અને ઇચ્છા ન હોય છતાં પણ સ્થળ, સમય ને સુંદરો એ ત્રણ જબરજસ્ત આકર્ષણથી ખેંચાઈને દરેક રસ્તે ચાલનાર ત્યાં ચા કે કોશી પીવા જતો!

એક દિવસ એ ચા-ઘર ઉપર એક સુંદર જુવાન ચા પીવા ચડી આવ્યો.

તેણે સિપાઈ જમાદારનો 'યુનિફોર્મ' પહેર્યો હતો. તેના માયાની પાંદડીમાંથી સોનેરી કલગી બહાર નીકળી

પહી તેના ઝાર વલને યોજાવી રહી હતી. આમવાનાં ચક્ર-ચક્ષિ 'હોમગ્રહ' ઉપર લાયમાં પકડેલો નેતરની યોડી વાર-પડીએ અમરતી જ તે અડાગતો હતો. તે ચક્ર-પરમાં ખાલીને નેરો 'નેપાળનો રાણી' પોતાનું ગૂંચલુકમ મુખી જરાક મહાર નીકળી : હમેશના નિયમ પ્રમાણે તેણે સરિપત સ્થળ પૂર્યું :

‘હયા ચરીએ ? આ કોણી ?’

લુવાન સિપાર્થ તેની તરફ જોઈ રહ્યો. ‘નેપાળની રાણી’ પણ તેની સામે જોઈ રહી : ‘અ રે ! આ તો દલનદાદુર !’

‘હયું ગોપી ! તુમ તો અજ રાણી બન ગઈ !’

ગોપી જરાક હસતે મોંએ આચળઆવો : ‘દલનદાદુર તું ક્યાંથી ? તું તો જંગમાં ગયો તો ને ?’

‘જંગમાં જઈને પાછો પણ આવ્યો !’ દલનદાદુર કાન્સની ભૂમિ પર લાવા ગયો હતો. આખું જહામતમ લકવા ચું હું. ગોપીએ પણ નોખુ પણ ગયો હતો. ગોપીએ સાંભળ્યું હતું કે જે જે લુવાન ગયા હતા તે સધળા કપાર્થ ગયા હતા. ‘જહામતમથી આવે છે ?’

‘હા.’

ગોપી પરમાં જઈ ને લાંબા પિતળના ખાલામાં આ લઈ આવી. દલનદાદુરની સામે બેઠી. જે દિવસો ગયા તેમાં ગોપી વધારે ઝૂંદર બની હતી.

‘તું આહોં શું કરે છે ?’

‘હું ચા-પર રાખું છું. ગૂંચું છું. ચોક્કસ ફક્કર ને મરખા પણ રાખ્યા છે.’

‘બિચારો નોહુ ! તને ખબર છે નાં ?’ દલખહાદુરે ગોપીને પૂછ્યું. ગોપી દલખહાદુર સામે જોઈ રહી : ડાંઈ ખોલી નહિ, પણ નોહુના નામસ્મરણથી તેનું અંતઃકરણ નરમ બન્યું. નોહુના માઠા સમાચાર હશે એ એણે અનુમાનથી જ ઝાણી લીધું.

‘તું તો લડાઈમાં હતો ને બિચારી પાર્વતી તો મરી ગઈ!’

‘પાર્વતી મરી ગઈ, ભાગીરથી મરી ગઈ, કુંકુળિ જંગેલા મરી ગયો. કેટલાં બધાં મરી ગયાં!’

‘હવે બદામતમમાં ડોણ ડોણ રહ્યું છે?’

‘જીવાનમાં હું ને તું બે જ!’ દલખહાદુરે કહ્યું.

‘બાકી છોકરાં છે, ગલદાં છે, અપંગ ને અશક્ત છે.’

‘આખું ગામ ઉજ્જડ લાગતું હશે?’

‘આખું ગામ ઉજ્જડ જેવું ખાવા દોડે તેવું બન્યું છે. ખેતર એમ ને એમ પડ્યાં છે. ગામમાં ડાઈ જીવાન નગ્નદે ચડતો નથી. કોની સાથે વાત કરવી તે ખબર પડતી નથી. ઘેર ઘેર અપંગના ખાટલા પડ્યા છે!’

‘અરર !’

‘નોહુ બિચારો આવતાં આવતાં રસ્તામાં મરી ગયો.’

ગોપી વિચારમાં પડી ગઈ; એને નોહુ સાંભર્યો. ગમે તેમ પણ નોહુ સારો હતો. એણે એને ડાઈ દિવસ દગો દીધો ન હતો. તે સાદો ને સાચો હતો. આજે એનું મરણ ગોપીને ખટકી રહ્યું. એને નોહુની સાદાઈ એને ડંખ દઈ રહી. ‘કેટલો સાદો ને સાચો!’ એના મનમાં મોટો અવાજ યઈ રહ્યો હતો.

‘શો વિચાર કરે છે?’

‘નોહુ મને સંભારતો’તો?’ ગોપીએ જરાક ગળગળા અવાજે પૂછ્યું.

‘ તમે ? જરૂર નિશ્ચય ! જમ માથનું નામ જવું તેમ તમે જાન જવેના હોય હોયેના હતા કે એક વખત તે જામતમ જોના થઈ જઈ, એક વખત એવાને જોઈ, એક વખત એને જોઈ ના એના મુઠામા જુઓ જાઈ. એક વખત એથી મારી પાને આવે . . . એમ કરેલા હોય જ રીમરમાં મરી મરેલા નિશ્ચયને જાહ નવજાઈ દતી ના. ’

‘ ૧૭૧૧ ’

‘ ૫૫૧ સિંચામાં ફેરા દીધા ખીનું મું પાવ ! ’

એપીએ પોતાની દેશી દાપતાએ મૂકી જોડે નિપાળ જેઓએ જામે જાહી થાલી વાર મુખી એવામાં આવ્યા વિના એક ખીનની સામે જ જોઈ રહ્યા અને દલગદાદુર બોલે :

‘ એપી હું તમે પૂજ્યા જ આવ્યોના. જામતમમાં હું તે તું જે જ જુવાન હોએ, જાઈતી મરી મરી, તે નોખ પડી મરી મરે. ’

એપી થાલી વાર તો બોલી નહિ ૫૫૧ તોએ જોઈને માત્ર એક પુજાવું :

‘ નોખ નિશ્ચય મરી મરે કા ! ’

‘ જેને જીવતા દેશ દીધા, તેને દેવે મરી ૫૫૧ સંભારે છે ! નોખ મરી મરે, અને માખ જીવતું રહેવાનું છે ! દેવે એવું સંભારવાથી દેશ કાપે ! — એપી દેવે તો તું જામતમ આવ્યા જા. ’

એપીએ કાઈ પણ ઉત્તર ન વાળ્યો. એની ધજને આને પાસે લઈ તે પરમાં ચાલી ગઈ.

દલગદાદુર સિંચારે પીતો પીતો ત્યાં બેસી રહ્યો.

ગોપી પાછી આવી ત્યારે દલખણદુરે પૂછયું :

‘કાં ગોપી ! શો વિચાર કરે છે ? અદામતમ આવવું છે નાં ?’

ગોપી થોડો વાર તેની સામે જોઈ રહી : ‘હું તને કાલે કહીશ.’

દલખણદુર ધીમે ધીમે સિગારેટ પીતો પીતો બીજે દિવસે આવવાનું કહી ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે દલખણદુર ત્યાં ફરવા ચાલ્યો ત્યારે ખબર પડી કે ગોપી ચા-ઘર બીજા કાઠ ને સોંપી ત્યાંથી નોજીની માને ગામ ચાલી ગઈ છે.

સ્વાપ્ન

હું આજે આટલાં રોજો જ્યારે મુઝાકું હું ત્યારે એ
 માયાગુ મહેરા મારી નજરે પડે છે. જ્યારે ચાર બાંકુ દતાં,
 બે બાંકુ અને બે બહેન મારો મોરો બાંકુ વિનાયક રૂપાળો,
 મનખૂન ને ચાલાક હતો : મારો મહેનોમાં મારી માનું સૌંદર્ય
 કાતરું હતું. આ સપગાંની વચ્ચે કદગો, ખૂંધો ને
 કદરો એવો હું બેસતો ત્યારે સોના આનંદ ઉપર એક
 જાતનો પડો પડતો. ઘેર કાંઈ આ પાણી પીવા માટે આવે
 તો મને લોભને સંતાપવો પડે. મારા જાપાને કાંઈ મળવા
 આવે ત્યારે હું સંતાપ જતો. મારા બાંકુબહેનો આનંદ
 કરતાં હોય ત્યારે મને ભેંજને લેમનો ઉત્સાહ એસરી જતો.
 કાંઈ સારે નરસે અવસરે મારા વિશે સાને ચિંતા થતી.

...પણ જ્યારે જાપા ચિંતા કરતા હોય, બાંકુબહેનો
 કાંઈ મળ જવાથી દિલગીર થતાં હોય ત્યારે એક અખૂટ
 પ્રેમરસભરી માની નજર મારા ઉપર કરતી હોય. જાણે
 હું કદરો જ નથી—કદગો પણ નથી—પણ મુંદર જ હું
 એમ એ વહાલસોયો હાથ વાંસા ઉપર ફરતો હોય. ત્યારે

બહાર જવું પડે ત્યારે આ સીદીબાઈ જેવું કાળું મોં મીઠું તેણે નાખીને વાળ ઓળી, તેણે વધારે સુંદર બનાવવાનો યત્ન કર્યો જ હોય !

પણ હું કદરૂપો છું—કદગો છું—એ બાન ધીમે ધીમે એટલું તીવ્ર બન્યું કે હું ચેરીમાં રમવા જતો બંધ થયો. મારાં બાઈબહેન તો મને જોઈને ‘તું જતો રહે’ એટલું જ કહેતાં. હું તરત બીની આંખે ત્યાંથી પાછો ફરી જતો. મારા પિતા મને જોઈને ‘જાઓ, મજા કરો’ એમ ઉપરના વહાણથી કહેતા, પણ મને એ ખોટું વહાણ વજ્રપ્રકાર કરી જતું. તમને ખબર નહિ હોય પણ છોકરાં ખોટું વહાણ એકદમ ઓળખી કાઢે છે. મારે માટે રમનાર મિત્ર, રમવાના રમકડાં, માતા, પિતા, બંધુ જે કંઈ કહો તો તે માત્ર મારી મા હતી.

સૌ આનંદ કરતાં હોય ત્યારે પણ એ મારી પાસે બેસતી. મને સાંભરે છે કે રામસીતાની વાત તેણે પહેલાં વહેલી મને કહી, અને સીતાજી પૃથ્વીમાં સમાયા એ ભાગ આવ્યો, ત્યારે તો મારી અને એની આંખમાં આંસુ ખાળ્યાં જ રહે નહિ. ડાણુ ગણે કેમ તેને મારા ઉપર મારી કદરૂપી સૂરતને લીધે જ, વધારે વહાણ હતું. તે કિયસે તેને મને ખોળામાં બેસાવ્યો હતો. ‘જેટા ! હું પૃથ્વીમાં સમાઈ’ એટલું બોલનામાં તો તેની આંખમાં બળબળ આંસુ ચાલ્યાં ગયાં હતાં. તે વખતે તેણે તો માત્ર અનુમાન જ કર્યું હતું પણ તેનામાં એવો શુદ્ધ પ્રેમ હતો કે મને તે બંધી જ ન બોલી રહી હતી.

મને એક મીનને દિવસ પણ જરાજર સાંભરે છે. કેપ્ત મોટા માણસને ત્યાં મારાં બાઈબલનો જવાનાં દર્શા : મારા પિતાએ મારું હાથ કે હું મારી રમવાની ઓગડીમાં જ બેઠો છું. પણ હું બહાર ઓગડીમાં બે ચાર મોડાનાં જોરો કિસો કરી તેનો પાછળ બરાઈ ને બેઠો બેઠો બધું સાંભળતો હતો : પિતાએ મારી માને હતું :

‘મધ્ય જવાનાં છે તે તું કેટલાને જરા પાડોશીને ત્યાં કે રમવા તરીકે જા.’

‘અરે ! એ બિચારો ક્યાં જવાનો આમલ કરે છે ! પણ એનેય કવ તો છે નાં ! જવ તો શું ખાકું મોણું... !’

‘તેમાં તું ન સમજે... આપણી આજર... તોતકું હોશું’ ભેળને...’

મારા પિતાના આટલા ચબ્દો એ જરાજર સાંભળ્યા, પણ પછી બહારનાં ઘોંઘાટમાં પણ સંભળાતું નહિ. ચોટી વારમાં જ મારી મા બહાર આવી ત્યારે તેનો ચહેરો આંશુથી સાદ ને પવિત્ર લાગતો હતો. તેણે આવીને મને કહ્યું : ‘દેશવ ! ચાલ, મારી સાથે આવે છે—નંદુ માશીને ત્યાં બેસવા.’

મોડાં ફેરવેને હું એકદમ બેઠો થયો. મને જતો બેવા ને હું જાઉં એટલે બહાર નીકળ્યાં તલસી રહેલાં પિતાપક વચેરને એ પાસેના ખંડમાં લૂચાં પહેરીને તૈયાર થઈ બેઠેલાં ને પછી પછીમાં ડોકિયાં કરતાં બેવાં. મને આંખમાં આંસુ આવ્યાં, પણ હું મા સાથે ચાલી નીકળ્યો.

મારી મા ચોટી વાર પછી ઘેર આવી ત્યારે તેણે મને ‘કેશુ ! ચાલ બેટા તને પકવાન કરી આપું’ કહીને

બિનું બિનું પડવાન કરી આપ્યું. આજે આટલાં વર્ષે, એ ચહેરો, એ મધુરતા, એ પ્રેમ ને એ માતા—જાણે કાલે જ એના બોળામાં રમતો હોઈ તેટલાં—તાદૃશ ને તાન્ન દેખાય છે !

પરંતુ તે પછી અમારા ઘર પર આક્રમણ આવી.

મને ખરાબર સાંભરે છે, જ્યારે મારી માએ, તેમને પિયરથી તેડવા માટે આવેલ ટપ્પામાં પગ મૂક્યો, ત્યારે મારા માથા પર હાથ ફેરવ્યો. એણે મારા માથા ઉપર ઘણી વખત હાથ ફેરવ્યો છે, પણ તે દિવસે એ સ્નેહ-ભરેલા હાથમાં કોણ જાણે શું હતું પણ જાણે એ સ્પર્શ છેલ્લો જ હોય એમ બીજું કોઈ નહિ, પણ હું ને એ બન્ને જાણી ગયાં હોઈએ તેમ લાગ્યું. તેમણે ટપ્પામાં પોટકું મૂક્યું. મને પાસે બોલાવ્યો. એક મીઠું ચુગલન લીધું. ભુગભુગાંતરમાં પણ ન બૂલી ચકાય તેવું મિઠું. અને પછી રડતે ચહેરે મને—અમને સૌને—મૂકીને પિયરમાં ગયાં. એ જ એની છેલ્લી મુલાકાત હતી—એ સુવાવડ કરવા ગયાં તે પાછા આવ્યાં નહિ. માનો હાથ ટપ્પાની બારીમાંથી હાલતો રહ્યો ત્યાં સુધી હું એકીટશે નિહાળી રહ્યો. છેવટે ટપ્પો દેખાતો બંધ થયો. તેણે હિડાડેલી ધૂળ પણ ચમી ગઈ ત્યારે અમે સૌ જાણે લક્ષ્મીવિહોણા ઘરમાં પાછાં ફરતાં હોઈએ તેમ પાછાં ફર્યાં. ત્યારપછી એ ઘરમાં મેં માન માની છબી પાસે બેસીને મુખ દુઃખ કરી ચકાય તે કલાં છે અને આશ્વાસન પણ મેળવ્યું છે.

થોડા વખત પછી મારી નવી મા આવ્યાં, ત્યારે મને ખબર નથી શા માટે પણ અમેસાં માંડુ—નિનાયક, હું ને

મારી જે નહેનો—જાણે એક પાડેથી જાણે એક પાડે
 હે નેમ નેમ એકેવ થઈ ગયાં, તે દિવસે પડેવવડેનાં જાણે
 દિવસે એકાવ નુદરો તે દિવસે પડેવવડેનાં રિત્તરો અને
 હજી 'ભાઈ' માની ગટલી ને માની જાણી હે નહિ !'

મેં હજી પુજારીને લા પડી

પણ જાણે તો એક જીભની જાણમાં એક જીભની
 દુનિયાં રહ્યાં હતાં જાણે સો જાણે પાણે પાણે જેમને
 કે હજી પચારીમાં પડ્યાં પડ્યાં જાણે મુખ દુનિયાં કયા
 કયાં જાણે પાણે પાણે જાણે પાણે પાણે પાણે
 જાણે દસ મિત્રને ત્યાં જેમનાં ને જાણે નવરો દસ
 જાણે, જાણે રીતે જાણે નેમનાં પાણે પાણે મનજ
 જેમ જીભ વાગ માટે જાણે જ નવરો હજી. તમને જાણે
 નહિ દોષ, પણ મોટા મોટા પ્રતિજ્ઞાવાગાં પડ્યાં જાણે
 જાણે જાણે તો તમારું જાણે હજીમાર થઈ જાણે
 મોટા મોટા જાણે હજી છે, જાણે પડ્યાં જાણે જાણે
 માટે દોષાવાગાં જાણે જાણે ફેરા કરતાં જ દોષ છે.

જાણે પડે પણ જાણે જાણે પ્રતિજ્ઞાની દોષાવાગાં
 દોષાવાગાં જાણે નરકજાણે હજી. ત્યારપછી તો જાણે
 સમય મળે દરમિયાનમાં મારી નવી જાણે હોજરી પણ
 જાણે હજી, ને હજી તો તે પણ જાણે ચાર વર્ષને મળે હજી.
 જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે
 મોટી હોજરીમાં હોજરીને નાનાં પણ ચાર વર્ષનાં હોજરી સાથે
 જાણે દિવસ રમતું પડે—જાણે હોજરી રમત જાણે હોજરીમાં
 જાણે કરવી પડે, જાણે મંથન અસલ છે, જાણે મારાં
 જાણે જાણે સો પાણે પાણે સરી જતાં, પણ હું નાનું—

એનું નામ નાનુ પાડ્યું હતું—સાથે રમતો જ હોડિં ! નાનુ પણ જાણે મને ઓળખતો હોય તેમ સૌમાં મને ઓળખી કાઢતો; પરંતુ તમે નસીબમાં ન માનતા હો તો કાંઈ નહિ, હું માનું છું. કેટલાંક મનુષ્યો જાણે કામ કરવા માટે—સેવા કરવા માટે—અને ઉપરાંત અપયશ લેવા માટે જ જન્મ્યાં હોય છે.

હું કાંઈ મારી ફરિયાદ નથી નોંધાવતો, કારણકે એમ કામ કરીને પછી અપયશ વહોરવામાં આનંદ લેવાની મને જાણે કે ટેવ જ પડી ગઈ છે. પણ નાનુને રમાડું હું—મારાં બાઈબહેન સૌ આડાંઅવળાં ચર્ચ જાય, પણ જો નાનુ પડે તો વાંકે મારો જ નાકજો ! સૌ જમવા બેસે ત્યારે પણ નાનુને રમાડતો હું જ બેસું. કૂતરું આવીને ઘંટીનું યાળું ચાટી જાય તે હું લાકડી લઈને તેને હાંકવા જાડિં તે વખતે જો નાનુ જરાક રડે તો ‘મારા પીટયા કેશવા !’—એ સાદું સંબોધન જ મને મળે !

નોકરચાકર સૌ મારા વિષે ખોટું કહી શકે. મારા આપને મારી અશક્તિ અને કમઆવડત વિષે ખાતરી જ હતી. કદરૂપો એટલે કમનસીબ, અને તેથી નાનુ એના સંગમાં ન રમે તો જ સારું એવો, અમારા બહારથી પ્રતિષ્ઠિત લાગતા ઘરમાં બેઠેલ, મારી માતાને વહેમ હતો !

‘આ એક મારો પીટયો કેશવો ઘરમાં ન હોય, બુએને નાનુને બગાડનાર જ એ છે.’

નાનુને જે ત્રણ દિવસ યયાં તાવ આવતો હતો; મારી માને એવી ટેવ હતી કે નાનુ ખાવા ન બેસે તો ‘ખાવા બેસે છે કે ખાવાને બોલાવું !’ એમ કરીને એને ધમકાવતાં.

એમાંથી નાનુની કપનામાં બાવાનું બપું કર ચિત્ર ખડું થયું
અને જ્યારે જ્યારે માંદો પડે ત્યારે 'એ બાવો !'—કહીને
દીપમાંથી ચમકી જો !—મારી માને કાંઈએ કહેવું કે એ તો
દેશવાની મા મરો મર્ષ છે તે નક્કી હતો. એટલે તો પછી
અને બધાં સાંકુ એની હાથિએ વિધિરૂપ બન્યાં : પણ એ
જીવન મારે લીધે એમની પ્રતિજ્ઞા પણ પડતી, એટલે
સૌથી વધારે સહન તો મારે જ કરવું પડ્યું. વિનાયક અને
મારી બહેનો પણ જ્યારે લાગે કે માનો તાપ સહન નહિ
રાખે ત્યારે વાંક મારા ઉપર ટોળી દેતાં અને પણ જાણે
સૌથી દોષ મારે સહન કરવાની રૂપ પડી મર્ષ. અરે, એક
દિવસ તો એ નાનુએ પણ રમત કરેલી. પોતે દૂધ ટોળ્યું
તે એટલામાં માને આવતી જોઈ કે ઘુસ્ત જ ખૂમ પાડી
દિયો : 'મા ! મા ! હ ... કે છુ'

'અરે, એ તો છે જ મારો પીઠયો એવો, એનું
નામ મૂકીને અમારિયો—નાનો હતો તે મા મારી ને હવે
આ હોકરાને મારશે.'

બહાર કાંઈ જોઈ પાસેથી જ મારી મા નાજન દરેલાં
આ ભોગજાતિયાએ અમારા કુટુંબની સપાળી લોકીકત બેગી
કરી અને પછી મારી માનો દાસ જોઈ જોઈ ને, જાણે ધન-
મકર કરતાં કરતાં, સપાળી પાછી કહી તેના જોશમાં એમ
પણ બાબુ કે દેશવાની મા તમને નડે છે : ને ત અમારિયા
દેશવાને લીધે ! મારો માએ અને હવે તો જેમ અને
તેમ, નાનુની દર રાખવા પ્રવળ કર્યો. વિનાયક ને મારી
બહેનો પણ જો મારી સાથે રમતાં હોય તો માર ખાવ.

ધીમે ધીમે મારા ઘરમાં હું જંગલવાસી બની રહ્યો !
હું અને પેલી મારી માની જમી, બોઝું ડોઈ મળે નહિ !
મને તોતડાને, કંઠરૂપાને કાંઈ એવા મોટા બાપા બોલાવે ?
મોટાને ત્યાં આવનારાં માણસો કેટલાં નાનાં હૃદયનાં હોય,
તે તો મને ખબર જ હતી. એટલે જનાર આવનાર ડોઈ
ન બોલે. વિનાયક ક્યારેક એનો અન્યાય મને વણવે :
મારી બહેનો ક્યારેક ગુપચુપ માનો વાંકે કહી દે ! નાનું
છાનો ક્યારેક રમવા દોડ્યો આવે ! પણ એ સૌ પોતપોતાને
માટે આટલું કરે. મારે જીવન છે એમ ડોઈ માને નહિ.
મારું જીવન એકલું બની રહ્યું હતું.

એક દિવસ વિનાયક ને મારી બહેનને માર પડ્યો.
મારા બાપ આવ્યા ત્યારે એમની ફરિયાદ થઈ. ચક્રવૃદ્ધિ
બ્યાજ સાથે માર ફરો પડ્યો. નાનું વિનાયકના હાથમાંથી
પડી ગયો હતો : પણ હું જો સાથે રમવામાં ન હોત તો
આટલો બધો માર પડત નહિ, એ ચોક્કસ.

તે દિવસે વિનાયક સૂતા પહેલાં મારી પાસે આવ્યો :
'કેશવા ! તારે લીધે બહેનને કેટલો માર પડ્યો એ તેં જોયું ?
તું એકલો રમતો હો—આવડું મોટું મેદાન છે—તો તને
શું થાય ?'

હું કાંઈ બોલ્યો નહિ, પણ સજ્જન નેને તેની સામે
જોઈ રહ્યો, પણ મારા હૃદયમાં જિંકું જિંકું મંથન શરૂ થયું.

તે રાતે મને નિદ્રા આવી નહિ. બહાર સુંદર ઠંડી
ચાંદની ખીલી હતી. ઠંડી પણ એવી કકડીને પડી હતી, કે
ઝાડ, પાન, પંખી ને પૃથ્વી સૌ કરી ગયાં હતાં ! ક્યાંય
એક શબ્દ પણ સંભળાતો ન હતો. નર્યું હિમ વરસતું હતું.

રખતે તું મારા ખાટલામાંથી બેઠો. મયો. એક વખત
 તે માની છત્રી સામે જોયું. હીવાના ઝાંખા અજવાળામાં
 એ કોઈ દૂર દૂરના પ્રદેશમાંથી તે હસતી હોય તેમ મારો
 મે જોઈ રહી હતી.—એ જ પેલું મુક્ત, સાચું, હૃદયનું
 સ્વ. મને લાગ્યું કે ત્યારે એ મને જોવાનો રહી છે: '...
 તાવકને અને બહેનને અને નાનુને અને આ બરને તું સુખી
 હિ કરે તો કોણ કરશે? આવતો રહે, આવતો રહે, મારી
 પ્રેમ આવતો રહે.' મેં બેબાકળા ચર્ચિતે ચારે તરફ જોયું.
 પહાર માત્ર ઠંડી ચાંદની રેલાઈ રહી હતી.

ત્યારે એ જ સ્વર ફરી સંભળાય છે. એ જ હાથ
 માથે સ્પર્શ કરે છે: 'આ વ તો ર હો!'

એક વખત ધીમે પાછો વિનાયકના ખાટલા પાસે
 હું ગયો. તે મોઢી નિદ્રામાં પથ્થુ માના બચ્ચી બોલું રહતો
 હોય.—બહેનો પાસે ગયો. શાંત સ્વપ્નસ્થ એ હંસણી સ્ત્રી
 હોય તેમ તે દૃષ્ટિયાં વાળીને પડી હતી—મેં તેમના કપાળ
 પરથી થોડા બાલ ખેંચ્યા. માની મુદર આનેદ્રા પ્રતિદૃતિ
 જેવી બહે શાંત સ્ત્રી હતી.

માએ માગ માટે ફેટલું સદન કર્યું હતું: એ વિચાર
 આવ્યા જ મને સદન કરવાની શક્તિ આવી. મારી માએ
 દરબોએ મારે માટે જે સદન કર્યું હતું. રહતે રહતે મને
 સીતાની પૃથ્વી સમાધાની વાત કરી હતી, તે બધું
 ત્યાર આગળ તરી આવ્યું. ત્યારે એ જ વાત ફરીથી ફરી
 રહી છે. હું મારી બહેનોને એક એક મીઠું મુંબન લઈ,
 વિનાયકને જરાક બેઠી, તરત ખાટલા પાસેથી ખસી ગયો.

1. *Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud.

Journal of Management Education 30(6)

100

900000

11. જોઈએ તુર પ્રાપ્તિ કે નહીં
આપ પ્રાપ્તિ જોઈએ તો બે પ્રકારે
જોઈને પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ છે.

Q. କିଏ କହିଲେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ
ମାଣସିକତା ଥାଏ ?

ઉ. વરેક સુખ કે દેવ—કે જોનિવાસિક
પ્રસંગ—સ્થાનશિખરાર્થિ જેવું મનોરમ
સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. વિવેકપ્રસન્ન-
ભરના ઉત્તમ પ્રધાનેશ્વરને એને મુકરું છે.

મનોરાજ્યનાં મૌકિકો

એ વિશેષણ જે પુસ્તકોને
અપાયું છે તે જે પુસ્તકો

રજકણ

અને

જલપિંદુ

૧. હરકોઈ શુભ પ્રસંગે ભેટ આપવા
લાયક પુસ્તકો તરીકે આ જે પુસ્તકો જ
સૌની પસંદગી પામ્યાં છે.

૨. એમાં આવેલા ચિત્રનભર લેખોએ
ગદ્યસાહિત્યને નવી જ શૈલી આપી છે.

૩. હરેક સૂત્ર કે લેખ—કે ઐતિહાસિક
પ્રસંગ—રસભરિત પદ્યાવલિ જેવું મનોરમ
સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. વિવેચકોએ વર્ણ-
ભરના ઉત્તમ ગ્રંથોને સ્થાને એને મૂક્યાં છે.

